MARCH, 2021
Volume-10, Issue-37

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

CO-EDITOR
P. R. Sharma

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN : 2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN	OTHER CONTACT
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

MARCH-2021, VOLUME-10, ISSUE-37

Editorial Board

Chief Editor	Co-Editor
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2021, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection,sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

MARCH: - 2021, VOLUME-10, ISSUE-37

INDEX

Title	Page
The Dangers Effects Of Cyber-Attacks On Online Education -Hetal Rajendrakumar Bhatt	1-8
સંસ્કૃત નાટકોના કાર્યવેગમાં વિદૂષકની ભૂમિકા -ડૉ. રમિલા આર. મકવાણા	9-14
रसानुभूतिक्रमः -हेमराज भट्टः	15-19
ઉમાશંકર જોશી : ચિંતક કવિ -કૌશિકકુમાર એલ. પંડ્યા	20-22
જોસેફ મેકવાનના સાહિત્યમાં પ્રગટતી દલિતવેદના -વજીર પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ	*23-28*
વેદના, સંવેદના અને ગ્રામ્ય પરિવેશથી ઊભરાતો વાર્તાસંગ્રહ : પંખીઘર - ભરતભાઈ કેશાભાઈ મકવાણા	*29-34*
રાવજી પટેલ કૃત 'અંગત' કાવ્યસંગ્રહમાં કૃષક અસબાબનું આલેખન -ડૉ.અશ્વિનકુમાર વી.બારડ	*35-42*
નવી નજરે..... કાશ્મીર -પાઠક નેહલ એ.	43-47

Title **Page**

પ્રશિષ્ટ કૃતિનો આસ્વાદ "મળેલા જીવ"

-રાઠોડ ચેતનભાઇ ઇસરાભાઈ **48-51**

"A STUDY OF OCCUPATIONAL STREES AND JOB SATISFACTION OF HIGHER SECONDARY SCHOOL TEACHERS"

-Sadhnaben P. Dhakan **52-67**

AWARENESS AND USAGE OF OPEN ACCESS RESOURCES OF MEDICAL SCIENCE GUJARAT STATE: A STUDY

-Dr. Bharat H. Sondarva **68-79**

METHOD SOFT EACHING MATHEMATICS

-VINODBHAI KANTIBHAI SALAT **80-84**

લલિતા દુઃખદર્શકનું મૂલ્યાંકન

-ડૉ. અમૃત પરમાર **85**-88

ચિત્રકારોનું ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન --

-પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ **89**-94

ANALYS IS OF CURRENT RATIO AT CORPORAT VIEW POINT

-VIRENDRA S.PAREKH **95-96**

Title	Page
श्रीसत्सङ्गिजीवनग्रन्थानुसारेण स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं शिक्षा सुरक्षा च -साधु लक्ष्मणप्रकाश दासः	97-99
कर्मकारकम् -जोषी भावेशकुमार चन्दुलाल	100-106
व्याकरणस्य मुख्यगौण प्रयोजनानि -महेता विशालकुमार रमेशचन्द्र	107-113
रहीमस्य पद्यसाहित्ये संस्कृतसुभाषितानां प्रभावः -कुलदीपः के राजगोरः	114-117
मुख्य पुराणोंमें निरूपित सूर्यवंश से चंद्रवंश का उद्भव - एक अध्ययन -बारैया गीताबेन डी.	118-127
God's Grace or Self-Effort? An Analysis Regarding Svāminārāyaṇa-Sādhanā -Sadhu Gyananandas	128-137
रूपकपरिचयः –डो.पुनीतः विनोदभाई शीलु)	138-142
જ્ઞાતિપ્રથા : એક સામાજિક કલંક -ડૉ.નંદલાલ નારાણ છાંગા	143-145
विषय : वाकोत्पत्ति ओर अर्थोत्पत्ति -मुंजपरा जल्पा एस	146-151

Title	Page
रसविचारः	
-हरीशचन्द्रः किरीटकुमार भट्टः	**152-155**
अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अर्थद्योतनिकाटीकाया अध्ययनम्	
-हर्षदकुमार टी. भुरीया	**156-161**
AN OVERVIEW OF GUJARAT BUDGET 2021-22	
-Vinod Khimjeebhai Parghi Dr. Dineshkumar R. Chavda	**162-171**

The Dangers Effects Of Cyber-Attacks On Online Education

Hetal Rajendrakumar Bhatt
Ph.d. Research Scholar
Rai University , Dholka, Ahmedabad
Dr. Akash Saxena
Guide and Supervisor
Rai University , Dholka, Ahmedabad

Abstract In this paper it will attempt to clear that online instruction has given numerous new roads to learning It isn't important to give before training however numerous alternate ways for keeps educating and learnings. As the finish of the lockdown time frame drew closer, state governments and other warning boards of trustees suggested broadening the lockdown, yet a few divisions of government will attempt to recuperate to work and change far to typical condition.

Same time Education office was concluded understudies are eventual fate of India on the off chance that not zeroing in on understudies, at that point they will be disappointed and they will become zero, so its need for to proceed with training and occupied in information and accomplishments.

In any case, as long as internet learning keeps on filling in notoriety, cybercriminals will endeavor to misuse this reality for their own benefit. That implies instructive associations will keep on confronting a developing number of digital dangers – into this fall and past. Luckily, captivating – and secure – online scholarly encounters are conceivable. Instructive establishments simply need to audit their network safety programs and embrace suitable measures to all the more likely secure their internet learning conditions and assets.

Keywords: Online learning; security; risk; threat; protection; e-learning

The Dangers Effects Of Cyber-Attacks On Online Education

Introduction:

On 24 March 2020, the Government of India under Prime Minister Narendra Modi requested a cross country lockdown for 21 days, restricting development of the whole 1.3 billion populace of India as a preventive measure against the COVID-19 pandemic in India. It was requested following a 14-hour deliberate public check in time on 22 March, trailed by requirement of a progression of guidelines in the nation's COVID-19 influenced locales. The lockdown was put when the quantity of affirmed positive Covid cases in India was around 500.Observers expressed that the lockdown had eased back the development pace of the pandemic by 6 April to a pace of multiplying at regular intervals, and by 18 April, to a pace of multiplying like clockwork.

Covid-19 Impact in India:

Education:-

The choice to close schools is by and large dependent on the logical information that during flu infection pandemics lower social relationship among understudies is important to intrude on the spread of the infection. The end of schools can positively affect mortality by lessening the transmission and frequency of an infection. In any case, it can likewise have a negative effect by lessening the accessible medical care labor force to really focus on the evil since they can't tie down childcare to empower them to go to work.

As per research on school understudies, the mean estimation of day by day social affiliation when schools are shut is practically a large portion of that of when schools are open. Then again, there is an increment in contact between school understudies and guardians and different grown-ups when schools are shut. The proof on the viability of shutting schools and different measures for social separating for the most part comes from research attempted on this measure during flu episodes, and it has been appeared in such flare-ups that school understudies drive infection transmission. It has been indicated that end schools prompts critical decreases in the pinnacle pace of contamination contrasted with the pace of aggregate disease, and dependent on displaying research, such a methodology can significantly affect the generation of contamination rate if the transmission pace of the infection is low. The technique utilized to close schools contrasts by nation and the choice might be made at a public, provincial, or neighborhood level. Also, there might be responsive terminations of schools due to the individual decision of various guardians to pull out their youngsters from school in response to the pace of understudy disease.

Online Education Methods:

Presentations

Introductions, as in the actual study hall, are quite possibly the most well-known techniques for web based instructing. This procedure helps have a more critical effect on understudies – the majority of whom are visual students – than an educator basically handing-off data out of a course book.

Above all, introductions permit you to join visuals (pictures, GIFs, recordings, and so forth) which makes it simpler to convey and understand complex data and information while making the exercise additionally captivating. Besides you can likewise impart your introduction to the understudies after the exercise for update and considering.Here are a few presentation tools to get started with

- Google Slides
- Microsoft PowerPoint
- Prezi
- SlideShare

Online, presentations are more effective when delivered over video conferencing with a tool like Zoom or Google Meet.

Online Whiteboard

Online whiteboards have ascended as a well known decision to essentially imitate the in-person study hall experience divided among educators and understudies. They offer a limitless material, shape libraries to make various graphs and outlines, pre-made layouts, drawing, composing, picture import alternatives, and so forth

In contrast to the customary whiteboards, they additionally let you digitize the substance made, subsequently permitting you to re-share them and allude to them sometime in the not too distant future. You can likewise team up with understudies on a similar material continuously which makes ready to

- Carry out assignments

- Brainstorm around lessons
- Mind mapping
- Do interactive exercises such as quizzes
- Review homework and leave feedback

Find out more about how to successfully use an online whiteboard for teaching.

Live Online Classes

Technology has made it straightforward to deliver lectures online even if you are not in the same room as the students, replicating many of the elements of face-to-face interaction.

Using video conferencing tools you can connect and communicate with students across the globe to deliver lessons. Incorporating an online whiteboard, you can make the classes even more engaging.

Lectures tend to put students in a passive role. Therefore to keep students engaged throughout the class online;

- Be prepared by outlining the content of the lesson
- Ask questions during and after the lesson and leave time for students to answer
- Carry out discussions around the topic and encourage students to participate actively
- Make use of graphic organizers, images, posters, videos, visuals, etc.
- Break down the main topic into sub-parts which will allow you to deliver the lecture in smaller chunks making it more effective in terms of keeping the students focused and engaged
- Set clear guidelines for online class etiquette for students to maintain

Pre-Recorded Video Lectures

The advantage of pre-recorded talks, instead of the live ones, is that the previous permits the understudies to learn at their own speed whenever without the presence of the educator. It likewise gives them material to go over during amendment.

The educator or teacher, then again, can utilize the recordings to maintain a strategic distance from dreary instructing between various classes.

To create effective pre-recorded lectures;

- Start with a script. Outline the talking points and what should go on each slide.
- Practice as necessary. Unless you are confident enough to do it in one go, rehearse what you will be saying prior to recording.
- Keep it short. If the video is longer than 20 minutes, consider breaking it up into smaller videos. This will not only come in handy when uploading them online but in case you need to replace the content with new information, it'll be easier to re-do a few minutes video than an hour-long one.
- Have everything ready before recording. Make sure that you are in a place devoid of distracting noises and backgrounds, and that your script and props are in place.
- If you are recording your screen, make sure to have closed unnecessary tabs and apps that may send you notifications.
- Maintain good eye contact with the camera and a tone you would use in a normal one-on-one conversation

Flipped Classroom

The flipped homeroom has gotten quite possibly the most mainstream showing strategies in schooling during the previous few years.

It involves a system inverse to the conventional class design; here the understudies are needed to survey class material before the real exercise, thus holding genuine in-class time to put what they have realized into test with instructor guided exercises, for example, discusses, critical thinking, inside and out conversations, tests, and so on Recordings have become a center component in the flipped homeroom model. While numerous instructors make recordings of their own, some additionally use recordings made by different educators. Video-sharing stages, for example, YouTube can be used to share these among understudies.

A portion of the other powerful strategies for the flipped homeroom incorporate,

- Online quizzes – help students self-regulate what they have learnt and further improve their comprehension of the subject
- Polls – help students reflect and analyze what they have learned by polling their own choices
- Infographics – increase student engagement and enhances memory
- Mind maps or word clouds – allow students to brainstorm around topic areas and develop their thinking skills

Game-Based Teaching

Game-based learning is a well known method used to improve understudy commitment and hold consideration. This methodology decreases understudy nervousness and increment their contribution, particularly when showing complex ideas. It likewise makes ready for more fragile understudies to build up their skills by associating effectively with their cohorts and in web based instructing, games help close the holes in the connection between vis-à-vis learning and internet learning. Contingent upon the game you select, here are a couple of tips to remember while completing it on the web

- Ensure that all students in the virtual classroom have access to the same set of data. You can share your screen or communicate them to your audience using a video conferencing tool
- Use the chat option to take down concerns and questions of students and clarify and you can answer them live
- Allow students time to reflect their answers and discuss them with other group members by breaking down the game into subsequent periods
- Allow students to carry out discussions using chat platforms such as WhatsApp, Skype, Slack, Facebook, Zoom breakout rooms, etc.

Class Blog

A blog can be an extraordinary spot for understudies to share what they have realized as top to bottom articles. Understudies can chip away at blog entries separately or in gatherings. It's an incredible procedure to improve understudies' exploration abilities and urge them to investigate self-learning. The instructor can likewise utilize the blog as a stage to share learning material for the exercises.

Live Chatting

Live visiting is another extraordinary method to recreate the constant conversations that occur in the homeroom. Stages, for example, Slack, WhatsApp, Facebook Messenger, Skype, and so forth permit understudies and educators to impart and conceptualize around exercises. The visit itself will furnish the understudies with data for changing before tests or tasks. Make a point to set clear rules to guarantee that all understudies get an equivalent opportunity to impart their thoughts and offer their conversation starters.

Discussion Boards and Forums

These instruments give understudies the space to share what they have realized or what they need to find out about with others in the homeroom including the educator. You can keep up various conversation sheets for singular exercise themes, so it'll be more coordinated. You can make one effectively with an online visual workspace like Creately and offer it with all understudies with one public alter connect giving everybody fast access. You can likewise make separate Slack channels, Facebook gatherings, or Whatsapp bunches for gathering conversations.

Any Other Online Teaching Method?

Internet educating has prepared for new models of instructing and learning. With the overall school conclusion brought about by COVID-19, the cycle just has quickened. As understudies and educators investigate better approaches to convey and get exercises for all intents and purposes, we trust these strategies will assist you with investigating something new and do it all the more viably.

Methodology

This report examines several different types of threats – phishing pages and emails related to online learning platforms and video conferencing applications, threats disguised under the names of these same applications, and distributed denial of service (DDoS) attacks affecting the education industry.

Various threats disguised under popular online learning platforms/video conferencing applications

For this part, we utilized results from the Kaspersky Security Network (KSN) – a system for processing anonymous data related to cybersecurity threats shared voluntarily from Kaspersky users – for two different periods: January-June 2019 and January-June 2020.
Using KSN, we searched for files bundled with various threats that contained the name of one of the following platforms/applications during one of the two periods above:

- Moodle – the most popular learning management system (LMS) in the world. It is used by educators to build online courses, host classes and create activities.
- Blackboard – another popular LMS. It provides a virtual learning environment where educators can build entirely digital courses or create additional activities to supplement in-person instruction.
- Zoom – a highly popular online collaboration tool that provides free video conferencing capabilities. Many educators used Zoom to conduct online classes this past spring.
- Google Classroom – a web service designed specifically for educators to host classes, generate assignments and track students' progress.
- Coursera – a popular online learning platform that hosts a variety of open online courses, certificates and even degree programs.
- edX – a provider of open online courses available to users worldwide.
- Google Meet – a video communication service similar to Zoom, which can be used to host meetings and online classes

The results display those (PC and mobile) users that encountered various threats disguised as the above platforms/applications from January-June 2019 and January-June 2020.

Distributed denial of service (DDoS) attacks

Kaspersky tracks DDoS (disseminated refusal of administration) assaults utilizing the Kaspersky DDoS Intelligence System. A piece of Kaspersky DDoS Protection, the framework catches and examines orders got by bots from C&C workers. The framework is proactive, not responsive, implying that it doesn't trust that the client gadget will get contaminated or an order to be executed. Every "remarkable objective" speaks to a particular IP address that was assaulted. The accompanying report shows the level of DDoS assaults

that influenced instructive assets out of the all out number of DDoS assaults enrolled by the Kaspersky DDoS Intelligence System for Q1 2019 and Q1 2020.

- Our Key Findings. The number of DDoS attacks affecting educational resources grew by 550% in January 2020 when compared to January 2019.
- For each month from February to June, the number of DDoS attacks that affected educational resources out of the total number of attacks was 350-500% greater in 2020 than in the corresponding month in 2019.
- From January to June 2020, the total number of unique users that encountered various threats distributed under the guise of popular online learning platforms/video conferencing applications was 168,550 – a 20,455% increase when compared to the same period for 2019.
- From January to June 2020, the platform most commonly used as a lure was Zoom, with 5% of the users that encountered various threats encountering them via files that contained the name Zoom. The second most common platform used as a lure was Moodle.
- By far the most common threats encountered in 2020 were downloaders and adware, which were encountered in 98.77% of the total registered infection attempts. Various classes of trojans followed adware.
- For threats distributed under the guise of popular platforms for conducting online classes in 2020, the highest infection rate was registered in Russia (59 attempts per 1000 users) followed by Germany (39 infection attempts per 1000 users).

Phishing risks of online learning platforms / video conferencing applications

It isn't unforeseen that phishing, one of the most established and most mainstream types of cybercrime, would arrive at instructive associations. Indeed, a large group of phishing sites for mainstream stages like Google Classroom and Zoom started to spring up after the change to separate learning. From the finish of April to mid-June, Check Point Research found that 2,449 spaces identified with Zoom had been enrolled, 32 of which were malevolent and 320 were "dubious". Dubious areas were likewise enlisted for Microsoft Teams and Google Meet. Clients who land on these phishing pages are frequently fooled into clicking URLs that download vindictive projects, or they may be fooled into contributing their login qualifications, which would put these in the possession of the cybercriminals.

These crooks probably won't be after admittance to your record. They can utilize your login qualifications for different accursed purposes: dispatching spam or phishing assaults, accessing your different records as individuals regularly reuse passwords, or gathering all the more by and by recognizable data to be utilized in future assaults/endeavors to take reserves.

Most colleges likewise have their own foundation where understudies and staff can login to get to significant assets and different scholarly administrations. This previous spring, a few aggressors ventured to such an extreme as to target explicit colleges by making phishing pages for their individual scholarly login pages. Aside from counterfeit website pages, cybercriminals conveyed an expanding number of phishing messages identified with these equivalent stages. These told clients they had missed a gathering, a class had been dropped, or the time had come to initiate their records. Obviously, in the event that they opened the email and tapped on any connections, they were in danger of downloading different dangers.

The cyber threats of online learning platforms

A typical method to appropriate dangers camouflaged as mainstream video meeting applications and online course stages is by packaging dangers as genuine application installers.

There are a few different ways clients can experience these malevolent installers. One path is through phishing sites intended to appear as though the genuine stages, as seen previously. Those clients who accidentally end up on some unacceptable page are then presented to malware or adware when they endeavor to download what they accept is the veritable application. Another regular route is through phishing messages masked as exceptional offers or notices from the stage. On the off chance that clients click the connections in the email, at that point they are in danger of downloading undesirable records. From January to June 2019, the quantity of interesting clients that experienced different dangers dispersed by means of the stages indicated in the strategy part of this report was 820. The most famous draw was Moodle, with Blackboard and Zoom being the second generally mainstream. In 2020, in any case, the all out number of clients that experienced different dangers camouflaged as mainstream web based learning stages leaped to 168,550, a 20,455% increment. Zoom was by a long shot the stage most regularly utilized as a bait, with 99.5% of clients experiencing different dangers masked under its name. This isn't astounding given that Zoom turned into the go-to video conferencing stage. By February 2020, the stage had added all the more new clients (2.22 million) than it had, in all of 2019 (1.99 million). As of April 30, the organization professed to have 300 million every day meeting members. Given its massive notoriety, it is just legitimate that it would be the favored objective for pernicious entertainers. Furthermore, with a great many more clients hoping to download the application, the odds are high that probably a portion of these would run over phony installers or arrangement documents.

Educational resources hit by DDoS attacks

In April, a large Turkish university was forced entirely offline for 40 minutes after it was hit with a DDoS attack on the morning of exams. In June, a major university in the northeastern United States had its exams disrupted after a DDoS attack affected its online test platforms. These are just two examples of a larger trend that began after schools were forced to transition to emergency remote learning: the rise of DDoS attacks against the education sector.

In general, the total number of DDoS attacks increased globally by 80% for Q1 2020 when compared to Q1 2019. And a large portion of that increase can be attributed to the growing number of attacks against distance e-learning services.

January:	February:	March:	April:	May:	June:
550%	500%	350%	480%	357.14%	450%

The percent growth in the number of attacks on educational resources when compared to the same month in 2019

The more educational organizations rely on online resources to conduct their regular activities, the more of a target these networks become for cybercriminals looking to disrupt their operations.

Looking forward

Web based learning is certainly not a transient reaction to a worldwide pandemic. It is setting down deep roots. For one, the pandemic isn't finished. Numerous understudies are as

yet concentrating essentially, in any event part of the time, and a few schools that chose to open have just chosen to return to online classes as it were. The chance of a subsequent wave actually lingers, which means instructors must be ready for enormous scope school terminations later on. In any event, when the pandemic finishes, most concur that web based learning won't vanish by and large. A new worldwide overview by Pearson Education, a scholarly distributing organization, discovered that almost 90% of the 7,000 people reviewed anticipate that web based learning should keep on assuming a job at all training levels. Truth be told, even before the pandemic, a few colleges had just evolved mixing educational programs (a blend of disconnected encounters and online courses). An ever increasing number of scholarly organizations are thinking about this as a possibility for future projects.

Conclusion

The growing availability of the Internet and the number of diverse end user devices facilitate the demands of online learning. Online learning brings with it all of the security risks inherent to the use of the Internet. Many of them rush into adopting information communication technologies without fully understanding the related security concerns. Scholars have identified diverse security risks and have proposed solutions to mitigate the security threats in online learning. security is not a hot topic among blog posts.

References:

1.https://creately.com/blog/education/online-teaching-methods/
2.https://securelist.com/digital-education-the-cyberrisks-of-the-online-classroom/98380/
3.http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/1632/2712
4.https://creately.com/blog/education/online-teaching-methods/
5.https://cisomag.eccouncil.org/ddos-attacks-on-online-education/
6.https://securelist.com/digital-education-the-cyberrisks-of-the-online-classroom/98380/
7.https://www.equinor.com/en/news/equinor-third-quarter-2020-results.html
8.https://WooordHunt.ru/word/condition
9.https://battleraprus.fandom.com/ru/wiki/Sector

સંસ્કૃત નાટકોના કાર્યવેગમાં વિદૂષકની ભૂમિકા

ડૉ. રમિલા આર. મકવાણા
રિચર્સ સ્કોલર,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સારાંશ – સંસ્કૃત દશ્યકાવ્યનો આર્વિભાવ પરંપરાગત રાજસિક વાતાવરણમાં થયેલો છે. ભરતમુનિના મતે નાટ્ય 'विश्रांतिजननम्'[૧] નું પ્રયોજન ધરાવે છે. તેથી કૃષિકાર્ય કરીને નાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહીને સામાન્યજનોનું મનોરંજન થાય એ હેતુથી ભરતે નાટ્યની રચના કરી હોયને વિદૂષકના પાત્રનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન નાટ્યમાં કેટલીક નાટ્ય પ્રયુક્તિઓને અધીન વસ્તુનિર્મિતિમાં વિદૂષકની ભૂમિકા નાટ્યકારને કેટલાક સૂચક તત્ત્વોની અભિવ્યક્તિમાં સહાયરૂપ થાય છે. હાસ્ય નિર્મિતમાં વિદૂષક નાયક માટે એક અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન છે. પોતાના સ્થૂળ શરીરથી હાસ્ય ઉપજાવે તે ઉપાદાનરૂપ છે. જ્યારે પોતાની અનવધાનતાથી કે પ્રમાદથી એવા સંવાદો કરી જાય ત્યારે તે હાસ્યનું નિમિત્ત કારણ બને છે. આમ વિદૂષકની ભૂમિકા નાટ્યના કાર્યવેગ માટે અને પાત્રના પારસ્પારિક વિકાસ માટે દ્વિધ્રુવી છે.

સંસ્કૃત નાટ્યપરંપરામાં વિદૂષકનું સ્થાન, ભૂમિકા અને નાટકોમાં વિદૂષકની અનિવાર્યતા :

સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક એક મહત્ત્વપૂર્ણ પાત્ર છે. તે નાટકને લોકભોગ્ય બનાવવામાં સહાયક થાય છે. તેના વિના સંસ્કૃત નાટકોમાં હાસ્યરસનું સ્થાન નહિવત્ બને છે. આચાર્ય ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકના દરેક પાત્રોના કાર્યની તથા રંગભૂમિની તમામ વિસ્તૃત માહિતી આપે છે. નાટકની શરૂઆતમાં કરવામાં આવતાં પૂર્વરંગમાં સૂત્રધાર, પારિપાશ્વિક સાથે નટ પણ કામ કરે છે. પૂર્વરંગમાં ૧૯ અંગો હોઈ છે તેમાં ૧૮મું અંગ ત્રિગત છે.[૨] તે ત્રિગતમાં તેના પ્રમાણમાં પારિપાર્શ્વિક, સૂત્રધાર અને વિદૂષક એ ત્રણેયનો અંશતઃ સૂચક અને વિનોદી સંવાદ હોય છે. તેમાં રંગભૂમિ પર સૌથી પહેલા સૂત્રધાર અને તેનો મદદનીશ પારિપાર્શ્વિક પછી વિદૂષક પ્રવેશે છે. પ્રવેશીને તુરંત જ તે અસંબદ્ધ પ્રલાપોવાળું લાંબું ભાષણ આપે છે. જેનાથી સૂત્રધારને હસવું આવે છે, પછી તે પારિપાર્શ્વિક સાથે ચર્ચામાં ઉતરીને તેની ભૂલો કાઢે છે, આક્ષેપો કરે છે, ત્યારે સૂત્રધાર વચમાં પડી મૂળ મુદ્દો સમજાવે છે. આ ત્રણેયના આ સંવાદને ત્રિગત કહેવામાં આવે છે. અહીંયા વિદૂષક સૂત્રધારને જ્યારે આ નાટક વિશે બોલતો હશે ત્યારે વિદૂષકનો આ અસંબદ્ધ પ્રલાપ પણ નાટ્યપ્રયોગ સાથે સંબંધિત હશે. વિદૂષક ત્રિગતમાં તેના વિનોદ દ્વારા નાટક પ્રત્યેનું કુતૂહલ જન્માવવાનું કામ કરે છે. ત્રિગતમાં ત્રણ જણનો સંવાદ હોવો જોઈએ, તેમાં વિદૂષકની ભૂમિકા અપરિહાર્ય કહેવાય જ્યારે પ્રરોચનામાં વિદૂષકની ભૂમિકા ઐચ્છિક હોય છે.[૩] આમ વિદૂષક નટમંડળીમાં એક આવશ્યક નટક હતો તથા પૂર્વરંગમાં તેને વિશિષ્ટ કામગીરી સોંપવામાં આવતી હતી. આચાર્ય ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકીય પાત્રોના દૈવી સંરક્ષણ વિશે કહે છે કે, 'નાયકનું રક્ષણ ઈંદ્ર કરે છે, નાયિકાનું રક્ષણ સરસ્વતી કરે છે, વિદૂષકનું રક્ષણ ૐકાર કરે છે અને બાકીના પાત્રોનું રક્ષણ હર(શિવ) કરે છે.[૪]

આચાર્ય અભિનવ આ શ્લોકની સમજૂતી આપતાં કહે છે કે નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોના સંરક્ષણની પ્રાર્થના વ્યક્તિગત કરવી ઈષ્ટ છે અને તેથી જ ભરતે નાયક, નાયિકા, વિદૂષક વગેરે પાત્રોનો ઉલ્લેખ જુદો જુદો કર્યો છે અને વિદૂષક હાસ્ય અને શૃંગાર રસનું એક મહત્ત્વનું અંગ હોવાથી તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. શૃંગારમાંથી હાસ્ય નિર્માણ થાય છે. આમ આ બંને રસ પરસ્પર સંકળાયેલા છે. અગ્નિપુરાણકાર પણ વિદૂષકને પીઠમર્દ અને વીરની બરોબરીનો નાયકનો સહચર માને છે અને શૃંગારરસના દર્શનમાં તેને 'નર્મસચિવ' જેવી સંજ્ઞા આપે છે.[૫] આચાર્ય શારદાતનય ભાવપ્રકાશનમાં વિદૂષકને 'કામસચિવ' અને 'નર્મસચિવ' કહે છે.[૬] વિશ્વનાથ નાયકનો સહચર માને છે. 'પ્રકરણ' નામના નાટ્યપ્રકાર સિવાય બાકીના લગભગ બધા નાટકોમાં સામાન્ય રીતે કોઈ પ્રેમકથા હોય છે. નાયક રાજા હોય છે અને નાયકના સહચર તરીકે પ્રેમપ્રાપ્તિમાં રાજાને મદદ કરવાનું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે જ વિદૂષક કરે છે.

સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષકની ભૂમિકા અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ રીતે નાટ્યકારોએ દર્શાવી છે. તેમાં મુખ્યત્વે નાયકને નાયિકાની પ્રાપ્તિ કરાવવી, પ્રેમમાં પડેલા રાજાને ઉત્તેજન આપવાનું કાર્ય કરવું, કુપિત સ્ત્રીને પ્રસન્ન કરવી, રાજાના વિરહાવસ્થામાં સાંત્વન આપી, વિનોદ કરી રાજાના મનનો બોજો રાજાને હલકો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો છે. જેમકે 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'માં વિદૂષક તરીકે ગૌતમ અગ્નિમિત્રને માલવિકા સાથેના પ્રથમ મિલનથી લઈને તેના વિવાહ સુધી અનેક પ્રકારના વિરોધ અને મુશ્કેલીનો સામનો કરીને તેની પ્રણયપૂર્તિ કરાવે છે. તેથી જ તેને માટે રાખીએ વાપરેલો 'કામતંત્રસચિવ' શબ્દ યોગ્ય છે. ગૌતમ જેટલી મદદ દરેક નાટકમાં દરેક વિદૂષક કરતો નથી પરંતુ પ્રેમમાં પડેલા રાજાને ઉત્તેજન આપવાનું કાર્ય તથા વિરહમાં દુ:ખી થતા રાજાનું વિનોદવૃત્તિ દ્વારા મનોરંજન કરવાનું કાર્ય દરેક વિદૂષક કરે છે. સંસ્કૃત નાટકનો નાયક (રાજા) મોટેભાગે બહુપત્નીક હોવાથી, તેની નવી પ્રેમિકાને લીધે તેની રાણી અથવા રાણીઓના ક્રોધને શાંત કરવાનું કાર્ય વિદૂષક કરે છે. અમુક નાજુક પ્રસંગોમાં નાયકને બચાવવાનું કાર્ય વિદૂષક માટે પણ મુશ્કેલ થાય છે. ઘણા પ્રસંગોમાં નાયક–નાયિકાનું પ્રણયારાધન ચાલુ હોય ત્યારે જ રાણી આવી જતાં વિદૂષકને ગપ્પા મારવા પડે છે અને અંતે કાંઈ જ ન સૂઝતાં, રાજાને રાણીની માફી માંગવાનું કરે છે અથવા જાતે જ માફી માંગી લે છે. માલવિકાની પ્રણયયાચના કરતો અગ્નિમિત્ર જ્યારે અશોક વૃક્ષ નીચે ઊભો હોય છે ત્યારે વિદૂષકને કાંઈ સૂઝતાં તે ઊભે પગે દોટ મૂકે છે. કેટલાક નાટકોમાં વિદૂષકની મદદ અથવા નાયકની પહેલી પત્નીનું પ્રસાદન કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. ' અવિમારક' અને 'નાગાનન્દ'ના નાયકો તરુણ હોવાથી તેમની પત્ની જ હોતી નથી. સ્વપ્નપાસવદત્તામાં નાયકની પ્રથમ પત્ની વાસવદત્તા અગ્નિમાં બળી જવાની અફવાને લીધે પદ્માવતી સાથે વિવાહ વિઘ્ન વિના થયા હોવાથી વિદૂષકની મદદની જરૂર રાજાને પડતી નથી. 'મૃચ્છકટિક'માં ધૂતા ઉદાર હોવાથી વસંતસેનાની ઈર્ષ્યા કરતી નથી. શાકુંતલમાં દુષ્યંત માઢવ્યને પ્રેમપ્રકરણથી દૂર રાખે છે. રાજા જ્યારે વિરહાવસ્થામાં હોય ત્યારે રાજાને પ્રમદવનમાં કે માધવીલતામંડપ જેવા સ્થળોમાં લઈ જઈને ત્યાંના સૌંદર્યસ્થળો બતાવવા કે અસંબદ્ધ પ્રલાપો દ્વારા વિનોદ ઉત્પન્ન કરી રાજાને વિરહમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

વિદૂષકનું મુખ્ય કાર્ય પૂર્વરંગમાં કે નાટકમાં વિનોદ દ્વારા હાસ્ય નિર્માણ કરવાનું છે. તે ચતુર અને હાજરજવાબી હોય છે. તે પોતાની બડાઈ દ્વારા અથવા સીધાસાદા પ્રસંગોમાં પણ ગોટાળો કરીને, હાસ્યકારક વેશભૂષા દ્વારા, પ્રાકૃત ભાષા બોલીને–એમ અનેક રીતે વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ ઉપરાંત વિદૂષકની બીજી પણ અનેક ભૂમિકાઓ છે. નાટકોમાં બદલાતા દશ્યોનું વર્ણન કરવાનું અને નાટકનો પ્રવેશ સૂચવવાનું કાર્ય કરે છે. સ્વપ્નવાસવદમ્‌ના ચોથો અંક વિદૂષકના પ્રવેશથી જ શરૂ થાય છે અને તેના દ્વારા જ બની ગયેલી ઘટનાઓનો ખ્યાલ આવે છે. 'અવિમારક' નાટકના બીજા અંકના આરંભમાં વિદૂષક પ્રવેશીને અવિમારક વિશે જરૂરી માહિતી આપીને તેના કુરંગી વિશેના પ્રેમની પણ જાણ કરે છે. ચોથા અંકમાં અવિમારક ખોવાયાના સમાચાર પણ તે જ આપે છે. તેવી જ રીતે 'મૃચ્છકટિક' નાટકના પહેલા અંકમાં વિદૂષક પ્રવેશીને તેના ભાષણ દ્વારા નાટકની પાર્શ્વભૂમિ સ્પષ્ટ કરે છે તથા નાયકનો પ્રવેશ પણ સૂચવે છે. ત્રીજા અંકમાં ચારુદત્તના ઘર તરફ જવાનો રસ્તો, અંતર્ભાગના શયનસ્થળનું સૂચન પાંચમા અંકમાં વૃક્ષવાટિકા, સાતમાં અંકમાં પુષ્પકરંડક જીર્ણોધાન, દશમાં અંકમાં મૈત્રેય જ્યારે ચારુદત્તના પુત્રને વધસ્થાન તરફ લઈ જાય છે – આ તમામ દશ્યોનું વર્ણન વિદૂષક કરે છે. અભિજ્ઞાનશાકુંતલમાં બીજા અંકના પ્રારંભમાં જ વિદૂષકની સ્વગતોક્તિ આપણને સાંભળવા મળે છે. તેમાં દુષ્યંતના શિકારનું વર્ણન છે, તેમજ શકુંતલા વિશેના પ્રેમની માહિતી છે. સ્વગતોક્તિને અંતે તે દુષ્યંતનો પ્રવેશ સૂચવે છે. પાંચમાં અંકમાં હંસપદિકાના ગીત તરફ દુષ્યંતનું ધ્યાન દોરે છે. પ્રિયદર્શિકાના બીજા અંકની શરૂઆતમાં વિદૂષક રાજાના આગમનનું સૂચન કરે છે, ત્યાંના ધારાગૃહ ઉદ્યાનનું વર્ણન કરે છે, કમળ તોડતી નાયિકા તરફ રાજાનું ધ્યાન ખેંચે છે. આમ વિદૂષક રંગસ્થળ બદલાતાં દશ્યો, નાટ્યઘટનાનો કાળ, નાયક–નાયિકાના પ્રવેશનું સૂચન, મુખ્ય પાત્ર અથવા પ્રસંગ વિશેની માહિતી તથા બે અંકોની વચ્ચે બની ગયેલી ઘટનાઓ સૂચવવાનું કાર્ય પણ કરે છે.

વિદૂષકનું પાત્ર નીચલી કક્ષાનું હોવાથી નાટકમાં ઘણા મામૂલી કામ પણ કરે છે. જેમકે સંદેશા વાહકનું કામ. રાજાનો મિત્ર હોવાથી રાજા અને અંતઃપુરનો સંબંધ જોડવાનું કામ પણ તેને કરવું પડે છે. આમ વિદૂષક ભલે નાટકમાં ભાગ ભજવનાર નટ હોય તો પણ પ્રત્યક્ષ નાટ્યવસ્તુની અલિપ્ત રહી પ્રેક્ષકોની દષ્ટિએ આવશ્યક માહિતી આપવાનું કાર્ય કરે છે. ગ્રીક નાટકોમાં એવા કાર્ય કરનારને Choric function અને તે કાર્ય કરનાર પાત્રને Choric Character કહેવામાં આવે છે. આપણે તેને નાટ્યનિવેદકનું કાર્ય કહીએ છીએ. વિદૂષક દેખાવમાં ભલે બાઘો દેખાતો હોય તો પણ તેની વ્યવહારુ હોંશિયારી જ્યારે હળવી ટીકાનું સ્વરૂપ લે છે ત્યારે તે જીવનના ઉત્તમ ભાષ્યકાર જેવો લાગે છે. તેની માર્મિક અવલોકન બુદ્ધિ તક મળે ત્યારે જોવા મળે છે. અગ્નિમિત્ર જ્યારે માલવિકાનું પ્રણયારાધન કરતો હોય છે ત્યારે ત્યાં ઈરાવતી આવી પહોંચે છે ત્યારે રાજા વિદૂષકને કાનમાં પૂછે છે 'શું કરવું?' ત્યારે વિદૂષક કહે છે કે 'હવે શું કરવાનું છે? ચોર માલ સાથે પકડાય ત્યારે તેના માટે નાસી જવા સિવાય બીજો કયો રસ્તો હોઈ શકે ? અભિજ્ઞાનશાકુંતલમાં પણ દુષ્યંત જ્યારે શકુંતલા તરફ આકર્ષાય છે ત્યારે ખાઈને કંટાળ્યા પછી મધુર આમલીની ઈચ્છા થાય, તેમ અનેક ઉત્તમ સ્ત્રીઓના પરિભોગ લઈ કંટાળ્યા

પછી એક તાપસકન્યાની ઈચ્છા આપને થઈ હોય એમ લાગે છે. વિક્રમોર્વશીયમ્‌માં ઉર્વશી અચાનક પુરૂરવાને મળવા આવે છે ત્યારે પુરૂરવા તેને પોતાના આસન ઉપર બેસાડે છે. પાસે જ વિદૂષક તથા ઉર્વશીની સખી હોય છે ત્યારે વિદૂષક (માણવક) કહે છે કે, 'અરે અહીં જ તમારો સૂરજ આથમ્યો કે શું?'

મૃચ્છકટિકમમાં મૈત્રેયને સ્વભાવે બીકણ પણ દર્શાવ્યો છે તેને અંધારામાં બલિ મૂકવા જવું પડે છે ત્યારે તે રદનિકા દીવો લઈને આવે તો જ જવા તૈયાર થાય છે. શકાર વસંતસેનાની પાછળ પડ્યો હોય ત્યારે ચારુદત્તના ઘરે આવેલી વસંતસેનાને મૂકવા જવાનું મૈત્રેયને કહે છે ત્યારે મૈત્રેય કહે છે કે, 'તમે જ જાઓ એને પહોંચાડવા ! કારણ કે તમે એની સાથે જાઓ ત્યારે કલહંસી પાછળ જનારા રાજહંસ જેવા લાગો છો! મૈત્રેયની ભૂલના લીધે જ વસંતસેનાના ઘરેણા ચોરી થાય તે વસંતસેનાની માતાની મશ્કરી કરવામાં સંયમ જાળવતો નથી. વસંતસેનાની માતાનું વધી ગયેલું પેટ જોઈને દાસીને પૂછે છે કે, 'શિવલિંગ સ્થાપી એની આજુબાજુ મંદિર બાંધવામાં આવે તેમ માજીને પણ ઓરડીમાં બેસાડી પછી જ બારણા બનાવ્યા હશે નહિ?' મૈત્રેયની આ નફફટ મશ્કરી સાંભળી દાસી કહે છે કે માજીને રોગના લીધે આ સ્થિતિ છે, ત્યારે પણ મૈત્રેય કહે છે કે, 'આ મરે તો કાંઈ નહીં તો હજાર શિયાળ આના ઉપર પોતાનું પેટ ભરી શકશે.' ચારુદત્ત ઉપર જ્યારે ખૂનનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે ચારુદત્તને પુત્ર કે પત્નીની નહિ પણ પ્રિય મિત્ર મૈત્રેયની યાદ આવે છે તે મૈત્રેય માટે 'सर्वकालमित्र' શબ્દ વાપરે છે.

આમ, સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક માત્ર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર નહિ પરંતુ વ્યવહારું, હોંશિયાર, જીવનનો ભાષ્યકાર, માર્મિક ટીકા કરનાર તરીકે જોવા મળે છે. તે રાજાના બહુપત્નીત્વ, તેમાંથી ઉદ્‌ભવતા શરમજનક પ્રસંગો, ઘણી વખત શિષ્ટાચારને ફગાવી દેતો, રાજાનો ઉતાવળો પુરુષ સહજ ચંચળ સ્વભાવ વગેરે સ્થાનોમાં વિદૂષક માર્મિક પ્રહારો કરતો જોવા મળે છે. પોતાના મશ્કરા અને મસ્તીખોર સ્વભાવથી વિનોદી લાગતો, સ્નેહને લીધે મૈત્રેયની માફક દુઃખી થનાર, બાઘો હોવા છતાં જેના અવલોકનમાં તીક્ષ્ણતા છે, તેવા વિદૂષકના અનેક કાર્યોથી સંસ્કૃત નાટકો રમણીય લાગે છે.

વિદૂષક નામકરણ – શબ્દ વ્યુત્પત્તિ અને લક્ષણ :

વિદૂષક એક સામાન્ય સંજ્ઞા છે. શારદાતનયે ભાવપ્રકાશનમાં શાક, વાત્સ્યાયન, શાકલ્ય, મૌદગલ્ય, વસંતક અને ગાલવ એવા નામો આપ્યાં છે.[૨] જ્યારે વિશ્વનાથે વસંતક, કુસુમ એવા નામો હોય છે તેમ કહ્યું છે.[૩] જ્યારે શિંગુભૂપાલે વસંતક, કાપિલેય નામો હોવા જોઈએ તેમ કહ્યું છે.[૪]

આમ, સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષકના નામનો ત્રણ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ છે – (૧) વસંતઋતુ અથવા ફૂલ સાથે, (૨) બ્રાહ્મણ જાતિ સાથે અને (૩) શારીરિક ખોડ સાથે. તે પૈકી પહેલા પ્રકારમાં આપણને વસંતક જેવા નામો જોવા મળે છે. જેમનો સંબંધ ઉત્સવો સાથે હોય તેવું લાગે છે. અશ્વઘોષના નાટકમાં વિદૂષકનું નામ કૌમુદગંધ રાખ્યું છે. તેનો અર્થ–જેની કમળ જેવી સુવાસ છે, તેનો પુત્ર એવો થાય છે. ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તમ્, પ્રતિજ્ઞાયૌગાન્ધરાયણ અને હર્ષની પ્રિયદર્શિકા અને રત્નાવલી ચારેયમાં વિદૂષકનું નામ વસંતક છે. કારણ કે એ ચારેય ઉદયનકથા આધારિત નાટક–નાટિકાઓ છે.

વિદૂષકના નામો બ્રાહ્મણ જાતિ સાથે જોડાયેલા છે અથવા નાટકકારોએ બ્રાહ્મણજાતિદર્શક નામ રાખ્યા છે અથવા બીજાઓએ વિદૂષકનું બ્રાહ્મણત્વ સ્વીકારી લઈને નામ રાખ્યાં છે જેમકે– ગૌતમ (માલવિકાગ્નિમિત્રમ્), મૈત્રેય (મૃચ્છકટિક), આત્રેય (નાગાનન્દ), વૈખાનસ ચારાયણ (વિદ્ધશાલભંજિકા), બૌધાયન (ચંડકૌશિક) જેવા બ્રાહ્મણ વાચક તથા સાંખ્યાયન (રતિમન્મથ) જેવા તદ્ધિતાન્ત નામો છે.

વિદૂષકના નામો શારીરિક ખોડને સૂચિત કરનારા પણ હોય છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં જણાઈ આવતું 'કાપિલેય' નામ પિંગલ વર્ણ સૂચવે છે. તેમજ તેનો કવિ સાથે પણ સંબંધ છે. 'કર્પૂરમંજરી'માં કપિંજલ દ્વારા 'કપિલવર્ણનો મર્કટ' એવો અર્થ વ્યક્ત કરે છે. કાલિદાસે આપેલ માણવક' અથવા 'મહોદર' એ બે નામો પણ શારીરિક વ્યંગનું સૂચન કરે છે. આમ વાસંતિક ઉત્સવ બ્રાહ્મણજાતિ અને શારીરિક વ્યંગ વિદૂષકનું નામકરણ કરવામાં કારણભૂત છે. કાવ્યશાસ્ત્રીઓ દ્વારા ન દર્શાવેલી પણ નાટકકારો દ્વારા સૂચિત થતી બીજી એક બાબત પણ નોંધવા જેવી છે કે, વિદૂષકની શારીરિક વિકૃતિ સાથે તેની માનસિક વિકૃતિ અથવા દુર્બલતાનું તેના નામ દ્વારા સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે, શાકુંતલમાં 'માઢવ્ય' નામ વિદૂષકનું બુડથલુંપણું સૂચવે છે.[૫] માનસિક દોષ પ્રમાણે માનસિક ગુણોનું સૂચન પણ આ નામો દ્વારા થયેલું છે, જેમકે અવિચારકનું 'સંતુષ્ટ' અને 'મૃચ્છકટિકનું મૈત્રેય' – આ બંને નામો અનુક્રમે વિદૂષકની સમાધાનવૃત્તિ અને તેની જિગરજાન દોસ્તીના દ્યોતક છે.

वि + दूष् ધાતુ પરથી विदूषक શબ્દ બન્યો છે. $\sqrt{\text{दूष्}}$ ધાતુનો અર્થ દોષ આપવો, દોષ શોધવો, બગાડી નાખવું વગેરે થાય છે, જ્યારે विरूपનો અર્થ માત્ર 'બગાડી નાખવું' એટલો જ થાય છે. વિદૂષકના મશ્કરીભર્યા દોષારોપણને ઉદ્દેશીને वि ઉપસર્ગનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નાટ્યપ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે તેમાં દોષ કાઢી (दूषयति) પોતાની વિશિષ્ટ હાસ્યયુક્ત પદ્ધતિથી (विशेषेण विशिष्टं यथा स्यात्तथा) જરા ગમ્મત કરવાનું કામ વિદૂષક પૂર્વરંગમાં કરતો હોય છે અથવા विशेषेण दूषयति इति विदूषका: । એવી વ્યુત્પત્તિ થાય છે. दूषयन्ति પદનો અર્થ विनाशयन्ति અથવા विस्मारयन्ति એવો રામચંદ્ર કરે છે. શાંતિ હોય ત્યાં ઝગડો નિર્માણ કરવો અને ઝગડો હોય ત્યાં ઝગડો નિર્માણ કરવો અને ઝગડો હોય ત્યાં તેનો અંત લાવવો, તેમજ નાયકનું વિરહદુઃખ ભૂલાવવું – એવાં વિદૂષકનાં નાટકમાં જણાઈ આવતાં વિવિધ કાર્યોનો બોધ થાય છે. તેના મોજિલા સ્વભાવથી હાસ્ય નિર્માણ કરતો હોવાથી वैहासिक પણ કહેવાય છે.[૬] 'वि' ઉપસર્ગ તેની વિશિષ્ટ વિનોદીવૃત્તિ દર્શાવે છે.

સંદર્ભસૂચિ :

૧.નાટ્યશાસ્ત્ર – ૧/૧૪

૨.ભાવપ્રકાશન – પ્રકરણ–૯, પૃ.૨૭૭

૩.સાહિત્યદર્પણ – ૩/૪૨

૪.રસાર્ણવસુધાકર – ૩/૩૨૯

૫.અભિજ્ઞાનશાકુંતલ – ૬/૮

૬.કામસૂત્ર – ૧/૪/૪૬

૭.નાટ્યશાસ્ત્ર– ૫/૧૩૮–૧૪૧

૮.નાટ્યશાસ્ત્ર – ૨૦/૨૮–૨૯

૯.નાટ્યશાસ્ત્ર – ૧/૯૬–૯૭

૧૦.અગ્નિપુરાણ – ૩૩૯–૧૦

૧૧.સાહિત્યદર્પણ – ૩/૪૨

रसानुभूतिक्रमः

शोधच्छात्रः हेमराजभट्टः
श्रीसोमनाथ-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वेरावलम्, गुजरातराज्यम्

अथ कोऽयं रसः ? इति जिज्ञासायाम् अनेके आचार्याः प्रयत्नरताः आसन् । सर्वे आचार्याः स्वं स्वं मतं प्रकटितवन्तः ।सर्वप्रथमम् आचार्यभरतः आह -**'विभावानुभावव्यभिचारि संयोगाद्रसनिष्पत्तिः ।'**विभावानुभावव्यभिचारिभावैः रसस्यनिष्पत्तिर्भवति । काव्यपठनेन, दर्शनेन, श्रवणेन यः आनन्दः अनुभूयते सः एव रसः । साहित्यजगति रसस्य प्रधानता अस्ति । रसः एव चरमं लक्ष्यं वर्तते साहित्यिकानाम्। यायावरीयः राजशेखरः वक्ति यत् –**'रसदिश्चात्मा'** रसस्य अपरं नाम आनन्दः । उपनिषत्सु अपि प्राप्यते **'रसो वै सः।'**

'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' अस्य सूत्रस्य चत्वारः मुख्यव्याख्याकर्तारः सन्ति ।तेषु सर्वप्रथमः - भट्टलोल्लटः, द्वितीयः - शङ्कुकः,तृतीयः - भट्ट नायकः,चतुर्थः - अभिनवगुप्तः । प्रथमं तावत् भट्टलोल्लटस्य सिद्धान्तं पश्यामः –**"भट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादः** – मीमांसादर्शनम् अनुसृत्य इयं व्याख्या अथवा अयं सिद्धान्तो वर्तते । **विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिनिर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति – भट्ट लोल्लटः ।"**

आचार्यः भट्टलोल्लटः तस्य अनुयायिनश्च कथयन्ति यत् – नायिकादिभिः आलम्बनविभावैः चन्द्रिकादिभिः उद्दीपनविभावैः स्थायिभावानां निष्पत्तिर्भवति । नायकादीनां भुजाक्षेपादिभिः अनुभावैः स्थायिभावानां प्रतीतिर्भवति । निर्वेदादिभिः व्यभिचारिभावैः रत्यादीनां भावानां पुष्टिश्च भवति । एवं प्रकारेण स्थायिभावाः एव रसतां प्राप्नुवन्ति ।स्थायिनां विभावैः सह संयोगात् उत्पाद्योत्पादकभावरूपात् सम्बन्धात् रसस्योत्पत्तिर्भवति ।अनुभावैः सह संयोगात् – गम्यगमकभावरूपसम्बन्धात् रसस्य प्रतीतिर्भवति । व्यभिचारिभावैः सह संयोगात् पोष्यपोषकभावसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिः पुष्टिश्च भवति । एवं प्रकारेण अनुकार्ये रामादौ नायके स्थितोऽपि तद्रूपानुसम्बन्धात् नटे रामत्वारोपाद् प्रतीयमानः सामाजिकैः आरोप्यमाणः रसो भवति ।

संक्षेपेण एवं वक्तुं शक्यते यत् असौ नैय्यायिकः समाजिकेषु रसस्य उत्पत्तिं न मनुते । अतः अस्यापि मतम् असमीचीनम् ।

शङ्कुकस्य अनुमितिवादः –

अस्मिन् वादे सिद्धान्ते वा शङ्कुकः भट्टलोल्लटस्य मतस्य न्यूनतां दर्शयित्वा स्वकीयस्य मतस्य स्थापनां कर्तुं यतते, यतो हि यावन्न सामाजिकाः रसानुभूतिं कुर्वन्ति तावत् कथं स रसः ? अतः उक्तञ्च शङ्कुकेन –

"राम एवायम् अयमेव राम इति न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति, रामः स्याद्वा न वाऽयमिति, रामसदृशोऽयमितिच सम्यक्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्यो नटे।"

श्रीशङ्कुकमते 'संयोगशब्दस्य' गम्यगमकभावसम्बन्धात्, अनुमाप्यानुमापकभावसम्बन्धात् च रसस्यनिष्पत्तिः।सम्यक्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो नोऽयं रसः आस्वाद्यते न च चित्रतुरगन्यायेन अतः इदं मतमपि असमीचीनम्।

भट्टनायकस्य भुक्तिवादः-

भट्टलोल्लटशङ्कुकयोःसिद्धान्ताभ्याम् असन्तुष्टः भट्टनायकः रसविषये आह -**"न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते अपितु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणी-करणात्मना भावकत्व-व्यापारेण भाव्यमानः स्थायी, सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः।"**

रसनिष्पत्तौ व्यापारद्वयं, भावकत्वव्यापारः भोजकत्वव्यापारश्च। तत्र भावकत्वव्यापारेण रसः साधारणः क्रियते। भोजकत्वव्यापारेण रतिः सहृदयैः आस्वाद्यते इति।अत्रापि प्रमाणाभावे इदं मतमपि न युक्तियुक्तम्।

अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवादः-

आचार्याभिनवगुप्तस्य व्याख्यायाम् एवम् अभिव्यनक्ति आचार्यमम्मटः स्वकीये काव्यप्रकाशे –

"लोके प्रमदादिभिःस्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्य्यैर्ममैवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते, इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मकतया स्थितः स्थायीरत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमित-नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमित-प्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसम्पर्कशून्या-परिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदय संवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणः, विभावादिजीवितावधिः, पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीनमिवालिङ्गन्, अन्यत्सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारी शृङ्गारादिको रसः।"

अतः अभिनवगुप्ताचार्यमतेन विभावादिभिः समं संयोगात् व्यङ्ग्यस्य-व्यञ्जकत्वभाव-सम्बन्धात् विभावादीनामेव वा परस्परसंयोगात् सामाजिकेषु रसाभिव्यक्तिर्जायते।

आचार्य मम्मटः लिखति काव्यप्रकाशे –

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥ (काव्यप्रकाशः ४/२७)
विभावाऽनुभावस्ते कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ (काव्यप्रकाशः ४/२८)
शृङ्गारहास्यकरुण-रौद्रवीर-भयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ (काव्यप्रकाशः ४/२९)

काव्यादर्शे – दण्डी अपि रसविषये लिखति ।

प्राक् प्रीति-दर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।
रूप-बाहुल्य-योगेन तदिदं रसवद्वचः ॥ (काव्यादर्शः २/२८१)

धनञ्जयोऽपि वक्ति –

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ (दशरूपकम् ४/१)

विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभावैः स्थायीभावो हि स्वाद्यत्वं प्राप्नोति 'श्रोतृप्रेक्षकाणमन्तः' श्रव्यकाव्ये श्रोता दृश्यकाव्ये च दर्शकः इमं रसम् अनुभवतीति ।

सरस्वतीकाण्ठाभरणे भोजराजेनापि उक्तम् –

आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्मिषन् ।
रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ (स.का. ५.१३)

भोजराजमतानुसारेण आलम्बनविभावैः व्यभिचारिभावैः रसस्य निष्पत्तिर्भवति ।

अन्यच्च -

विभावस्यानुभावस्य सात्त्विक-व्यभिचारिणोः ।
संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रं निष्पत्तिरुच्यते ॥ (स.क. ५/१३)

विभावेन, अनुभावेन, सात्त्विकभावेन, व्यभिचारिभावेन च तस्य रसस्य निष्पत्तिर्भवति सा च निष्पत्तिः संयोगेन भवति । कस्य संयोगः ? इत्यत्र न स्पष्टीकृतः किन्तु एतेषां भावानां संयोगेन भोजराजोऽपि रसस्य निष्पत्तिं प्रतिपादयति इति ।विभावा अनुभावास्ते कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

शारदातनयेनापि उक्तं स्वकीये भावप्रकाशनग्रन्थे –

न द्रव्यं न च सामान्यं न विशेषोगुणो न च ।
न कर्म समवायो न च पदार्थान्तरं च सः ॥ (भा.प्र. २ अधिकरण)

अयं हि रसो न द्रव्यं न सामान्यं न विशेषः न च गुणः न कर्म न समवायः न च पदार्थान्तरस्य एव । रसः तु ब्रह्मवत् वाण्याः विषयोनास्ति वचनातीतं वर्तते ।

विकारो मानसो यस्तु बाह्यार्थालम्बनात्मकः ।
विभावाद्याहितोत्कर्षो रस इत्युच्यते बुधैः ॥ (भा.प्र.२ अधिकरण)

बाह्यविषयाः आलम्बनात्मकाः भूत्वा मनसस्तु यो विकारः स एव रसः इति ।अन्यच्च –

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ (भा.प्र. २ अधिकरण)

विभावानुभावसात्त्विकैः व्यभिचारिभिः रसः आस्वाद्यते इति ।

उक्तञ्च आचार्य विश्वनाथेन -

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥ (साहित्यदर्पणः ३/१)
सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ।। (साहित्यदर्पणः ३/२)
लोकोत्तरचमत्कार प्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः ॥ (साहित्यदर्पणः ३/३)

विभावानुभावसञ्चारिभावैः स्थायीभावः रसतां प्राप्नोति । स च रसः स्वप्रकाशः, आनन्दमयः चिन्मयश्चेति । ब्रह्मानन्दस्वादसहोदरः वेद्यान्तरशून्यः अलौकिकश्च ।

अयं रसः सुखस्वरूपात्मकः, चमत्काररूपः, चित्तविस्ताररूपः विस्मयरूपश्च । उक्तञ्च कविपण्डितेन नारायणेन -

रसे सारश्चचमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ॥ (साहित्यदर्पणः ३/२३)
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारयणो रसम् ।
रत्याद्युद्बोधकालोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ।
आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥ (साहित्यदर्पणः ३.२९)

'रस्यते आस्वाद्यते इति रसः ।' यथा – आम्र-कदली-जम्बीर-दाडिमानां स्वादः रसनया अनुभूयते तथात्र रसस्वादनप्रकारः नैकविधः । भरतसूत्रस्य संयोग निष्पत्तिशब्दयोः भिन्नार्थम् स्वीकृत्य अनेके आचार्याः रससिद्धान्तं प्रतिपादितवन्तः । वस्तुतः रसः तु अलौकिकः आनन्दस्वरूपश्च । करुणादौ अपि सुखम् एव अनुभूयते सहृदयैः ।

सन्दर्भग्रन्थाः –

➢ नाट्यशास्त्रम्

➢ काव्यप्रकाशः

- दशरूपकम्
- साहित्यदर्पणः
- काव्यादर्शः
- सरस्वतीकण्ठाभरणम्

ઉમાશંકર જોશી : ચિંતક કવિ

- કૌશિકકુમાર એલ. પંડ્યા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક,
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, પડધરી.

સારાંશ: *ઉમાશંકર જોશી ૨૦મી સદીની ગુજરાતી કવિતાના પ્રતિનિધિ કવિ છે. તેમણે જીવનના છ દાયકા લગી કાવ્યસર્જન કર્યું છે. જીવનના બધા જ વિષયોને આવરી લેતા કાવ્યો તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉમાશંકર જોશી ઉપર કવિ ન્હાનાલાલાલ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગાંધીજી અને કાર્લ માર્ક્સના વિચારોની જબરી અસર જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત તેઓ એક ચિંતનશીલ સર્જક છે. આથી તેમના કાવ્યો મોટાભાગે ચિન્તનાત્મક રહ્યા છે. સમાજજીવન, રાજકારણ, ધર્મ, ઈશ્વર, નિયતિ, શિક્ષણ એમ ઘણા ક્ષેત્રોને સ્પર્શતું ગંભીર, તલસ્પર્શી અને વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ સાથેનું ચિંતન તેમના કાવ્યોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવી ચિંતનશીલતાને કારણે તેમના કાવ્યો ઘણા નોંધપાત્ર બન્યા છે. તેમાં કવિ ઉમાશંકર જોશીના અભ્યાસ અને અનુભવનો નિચોડ પણ જોઈ શકાય છે.અહીં તેમના આ પ્રતિનિધિ બાર કાવ્યોમાં પ્રગટ થયેલા ચિંતન વિશે અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.*

ચાવીરૂપ શબ્દો: *ઉમાશંકર જોશી, ચિંતન, અધ્યાત્મ,ગાંધીયુગ.*

(૧) 'વિશ્વમાનવી': આ કાવ્યમાં કવિએ 'વિશ્વમાનવી'ની ઉમદા ભાવના રજૂ કરી છે. માનવીએ પોતાના સંકુચિત વલણો છોડી દઈને સમગ્ર વિશ્વના હિતનો વિચાર કરવો જોઈએ તથા કોઈપણ ભેદભાવ વગર સમગ્ર માનવજાત પ્રત્યે પ્રેમભાવ દાખવવો જોઈએ એવું મુલ્યવાન ચિંતન આ કાવ્યમાં પ્રસ્તુત થયું છે. કવિ કહે છે:

"વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી;
માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની.

(૨) 'પીંછું': અહી પંખીનું પીંછું જોઇને કવિને સ્ફુરેલું ચિન્તન રજૂ થયું છે. પંખીનું પીંછુ સાવ નગણ્ય છે, છતાં તે આપણા હૃદયને ગાતું કરી શકે છે. પ્રકૃતિના તત્વો માનવીમાં ઊર્જા અને પ્રસન્નતાનો સંચાર કરી જીવનને રસસભર બનાવી શકે છે. આમ, પ્રકૃતિના ઘટકો માણસની કદી ન થાકતી આશાના પ્રતીકો છે એવો નમણો વિચાર આ કાવ્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. જૂઓ:

"પોતે ના કઇ ગાયું, કિન્તુ મુજને ગાતો કરીને ગયું."

(૩) 'ઉકરડો': આ પ્રતીકાત્મક કાવ્ય છે. વંટોળીયાના કારણે આકાશે ચડેલી રસ્તાની ધૂળ ઉકરડાને અભિમાનપૂર્વક કહે છે કે તેની પાસે ડુંગર ઉખેડી નાખવાની શક્તિ છે. પણ એ પછી આંધી શમી જતા જ ધૂળ નીચે આવીને પડે છે, જયારે પેલા ઉકરડાને ખેડૂત ખેતરમાં લઇ જાય છે. વરસાદ વરસતા જ ઉકરડાના એ ખાતરમાંથી સુગંધ મહેકવા લાગે છે. કવિ અહી માર્મિક રીતે ચિન્તન રજૂ કરે છે કે, અન્યની મહેરબાનીથી આગળ આવી ગયેલા લોકોમાં આવી રીતે અભિમાન આવી જતું હોય છે પણ

અભિમાનને કારણે આપણું પતન જ થાય છે. બીજી તરફ આપણે જેને નિમ્ન કક્ષાના ગણીએ છીએ એવા લોકોમાં પણ ખાતરની જેમ મહેકવાની શક્તિ હોય છે. કવિ કહે છે-

" દખ્ખણના વાયરા સીંચી ગ્યા વાદળાં,
ઉકરડો અંગ અંગ મ્હેકી રહ્યો."

(૪) 'એક બાળકીને સ્મશાને લઇ જતા': સમાજના માનવીનો વ્યવહાર ઘણીવખત વિરોધાભાસી હોય છે. તેમના હૃદયનો ભાવ કઇક જુદો હોય અને વર્તન કઇક જુદું હોય છે. સમાજમાં લોકશરમે દેખાડો થતો હોય છે. વ્યવહારજગતમાં સંબંધો ગણતરી પ્રમાણે ચાલતા હોય છે, જયારે બીજી બાજુ બાળકોનું નિર્દોષ અને નિર્દંભ બાળજગત પણ છે. આવું અનુભવ આધારિત ચિંતન ઉમાશંકર જોશીના 'એક બાળકીને સ્મશાને લઇ જતા' કાવ્યમાં આલેખાયેલું જોવા મળે છે. લોકશરમે રડતા લોકો વિશે કવિ કહે છે-

" – છતાં સૌયે રોયાં રૂઢીસર, દઈ હાથ લમણે."

(૫) 'હીરોશીમા': બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે અમેરિકાએ જાપાન પર ફેંકેલા અણુબોંબનું મહાવિનાશક પરિણામ આવ્યું. પરંતુ કવિ 'હીરોશીમા' કાવ્યમાં માનવજાતિ ઉપરની પોતાની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરે છે. કવિ ચિંતન આપે છે માણસની અંદર રાક્ષસીવૃત્તિ અને માનવતા એમ બંને વૃત્તિ રહેલી હોય છે. માણસે ભલે સંહારલીલા આચરી, પરંતુ એ જ માનવની અંદર માનવતા પણ ચોક્કસપણે વિજયી બનશે એવું શ્રદ્ધાપૂર્વકનું ચિન્તન આ કાવ્યમાં જોવા મળે છે. જૂઓ –

"અંતે તો મનુષ્ય સામે અમાનુષિતા જ થાકી,
હીરોશીમા...નાગાસાકી..."

(૬) 'રડો ન મુજ મૃત્યુને': ગાંધીજીની હત્યા પછી રડતા પ્રજાજનોને ગાંધીજી પોતે જ આશ્વાસન આપી રહ્યા હોય અને 'વેરની સામે પ્રેમ'નો સંદેશો કહી રહ્યા હોય એવી કલ્પના ઉમાશંકર જોશીએ આ કાવ્યમાં કરી છે. પરંતુ કવિ કહે છે કે, આ દુનિયાનું પ્રારબ્ધ જ કલંકમય છે. તેઓએ દ્રષ્ટાંતો આપીને આ સંદર્ભે ચિંતન રજૂ કર્યું છે કે સત્ય, પ્રેમ અને અહિંસાનો સંદેશો લઈને આવનાર મહાન વ્યક્તિઓનો હંમેશા આ સમાજના સ્વાર્થી લોકોએ વિરોધ જ કર્યો છે. આપણે સત્યને સ્વીકારી શકતા નથી. આમ, સત્ય અને પ્રેમનો મહિમા સમજાવનાર મહાત્માઓ જન્મે તો છે પણ આપણું નસીબ જ દીન છે કે આપણે એના વિચારોને સમજી અને સ્વીકારી શકતા નથી. એટલે જ કવિએ ઉચ્ચાર્યું છે કે –

" અમે ન રડીએ, પિતા, મરણ આપનું પાવન,
કલંકમય દૈન્યનું નિજ રડી રહ્યા જીવન."

(૭) 'ભલે શૃંગો ઊંચા': આ કાવ્યમાં કવિએ નૂતન દ્રષ્ટિકોણથી શિખર અને ખીણના સૌન્દર્ય વિશે ચિન્તન રજૂ કર્યું છે. જેના ઉપર તડકો ઢોળાયેલો હોય તેવા બરફાચ્છાદિત શિખરોનું સૌન્દર્ય કવિને આકર્ષક લાગે પરંતુ તેનું ચિત્ત તો સામાન્ય ગ્રામીણ લોકો જ્યાં નિવાસ કરે છે એવી ખીણમાં જ રહેવા ચાહે છે. અહી કવિએ વ્યંજના દ્વારા સુંદર ચિંતન રજૂ કર્યું છે. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્વાન પંડિતોનું જ્ઞાન એટલે શિખર અને અભણ ગણાતા ગ્રામીણ લોકોમાં રહેલી નિખાલસ પ્રેમભાવના એટલે ખીણ. પંડિતાઈભર્યું જ્ઞાન આવકારદાયક છે પરંતુ સાચી પ્રસન્નતા તો નિર્દોષ પ્રેમ હોય ત્યાં જ મળી શકે. કવિ કહે છે –

"ભલે શૃંગો ઊંચાં, અવનિતલ વાસો મુજ રહો !"

(૮) 'ગયા વર્ષો તેમાં': આ જાણીતા સોનેટમાં ઉમાશંકર જોશીએ પોતાના જીવનના વીતી ગયેલા વર્ષો વિશે ચિંતન આલેખ્યું છે. તેમાં માનવજીવન વિશેનું કવિનું વ્યાપક દર્શન પણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ દર્શાવવા માંગે છે કે માનવજીવનમાં હર્ષ-શોક, ભય, સુખ-દુઃખ, સ્નેહ એમ વિવિધ પ્રકારના અનુકુળ તથા પ્રતિકુળ અનુભવો પ્રાપ્ત થતા રહેતા હોય છે. પરંતુ વિધાયક દ્રષ્ટિકોણ અને સ્નેહની ભાવના કેળવવાથી વિપરીત અને પ્રતિકુળ સંજોગો પણ આનંદમય બની શકે છે. આવું હકારાત્મક ચિંતન તેમના આ સોનેટના કેન્દ્રમાં રહેલું છે.

(૯) 'રહ્યાં વર્ષો તેમાં': આ સોનેટમાં પણ જીવનની પ્રસન્નતા કઇ રીતે ટકાવી શકાય એ બાબતે ઉમદા ચિન્તન કવિ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ કહે છે કે, વીતી ગયેલી ક્ષણોને યાદ કરવી એના કરતા જિંદગીના જે વર્ષો હવે બચ્યા છે એમાં સૃષ્ટિનું આંતરિક સૌન્દર્ય પી લેવું જોઈએ. દુનિયામાં દુષ્ટતત્વો પણ રહેલા છે, પરંતુ સદતત્વોની સંગાથે કલ્યાણપૂર્વક જીવનયાત્રા પસાર કરી શકાય છે તથા પ્રણયનું અમૃત સમગ્ર સંસારને વહેચવાનું છે. એમની આ પંક્તિ ઘણી જાણીતી છે –

" બધો પી આકંઠ પ્રણય ભુવનોને કહીશ હું :
મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઇ આવ્યો અવનીનું."

(૧૦) 'છિન્નભિન્ન છું': આધુનિક સંવેદનને આલેખતા આ કાવ્યમાં આધુનિક માનવીની ચેતના વિશે કવિએ નોંધપાત્ર ચિન્તન આપ્યું છે. આધુનિક માનવીનું વ્યક્તિત્વ વિચ્છિન્ન બની ગયુ છે. આવી છિન્નભિન્નતાને કારણે પ્રકૃતિના તત્વોમાં પણ તેને વિસંગતીનો અનુભવ થાય છે. આધુનિકતાનો આવો વિશિષ્ટ બોધ કવિના આ કાવ્યમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ કહે છે –

"છિન્નભિન્ન છું
નિશ્છંદ કવિતામાં ધબકવા કરતા લય સમો"

(૧૧) 'માઈલોના માઈલ મારી અંદર': ઉમાશંકર જોશીએ પોતાની વિશિષ્ટ અનુભૂતિ દ્વારા વિશ્વમાનવીની અવધારણા આ કાવ્યમાં પણ આપણને આપી છે. કવિ કહે છે કે –

"વિશ્વોનાં વિશ્વો મારી આરપાર પસાર થયા કરે."

(૧૨) 'મંગલ શબ્દ': કવિએ અહી ચિંતન રજૂ કર્યું છે કે, જીવનનું નિયામક તત્વ પશુબળ નહિ પણ પ્રેમ છે. આવી માંગલ્યની ભાવના સનાતન અને સાર્વત્રિક છે. માનવ-માનવ વચ્ચે ચિરશાંતિનો માર્ગ તે માંગલ્યનો માર્ગ છે. આ માર્ગ પ્રકાશમય ગતિનો અથવા પ્રકાશ તરફની ગતિનો છે. એ ઉપરાંત આ કાવ્યમાં ઉમાશંકર કહેવા માંગે છે કે, જગતમાં મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે, પણ એનો અર્થ એ નથી કે મનુષ્યમાત્ર ધિક્કારપાત્ર છે.

તારણ: આમ, અહી જોઈ શકાય છે કે, ઉમાશંકર જોશીના કાવ્યોમાંથી આપણને બધા વિષયોને આવરી લેતું ઊંડું, ગંભીર અને વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિબિંદુયુક્ત ચિન્તન પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે એમ કહી શકીએ કે કવિના મોટાભાગના કાવ્યો આવાં ચિંતન-દર્શનથી સભર હોય છે. સારરૂપે આપણે એમ કહી શકીએ કે વિશ્વશાંતિ માટે સમસ્ત માનવજાત પ્રત્યેની પ્રેમભાવના ઉમાશંકર જોશીના ચિન્તનનો સાર છે.

****

જોસેફમેકવાનના સાહિત્યમાં પ્રગટતી દલિતવેદના

વજીર પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ

પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થી, ગુજરાતી વિભાગ,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

પ્રસ્તાવના-

દલિત સાહિત્યના દાદા, જંગમ વિદ્યાપીઠ,વંચિતોના વકીલ જેવા અનેક ઉપનામોથી ઓળખાયેલા જોસેફ મેકવાન ચરોતરી સમાજમાં વ્યાપ્ત અસ્પૃશ્યતાને સાહિત્યિક વાચા આપે છે.તેમની બળુકી તળપદી ભાષામાં બોલીનું ભાષાકર્મ ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. જોસેફ મેકવાન એ ગુજરાતી સાહિત્યના સુખ્યાત અને લોકપ્રિય લેખક રહ્યા છે.ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના શરૂઆતી પ્રારંભક અને પ્રમુખ સર્જક તરીકે એમનું અર્પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૂલ્યવાન છે.તેઓ માત્ર દલિત સાહિત્યના સર્જક ન રહેતાં મુખ્યધારાના મહત્વના સર્જક તરીકે પણ ઊભરી આવ્યા છે. વિષય વૈવિધ્ય, વ્યાપ તથા ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિએ પણ એમનું સર્જન વ્યાપક વર્ગોમાં સ્વીકૃતિ પામેલું છે.દલિત સાહિત્ય એ અનુકંપા પ્રેરવાનું સાહિત્ય નથી, પડકારનું સાહિત્ય છે,ચેલેન્જનું સાહિત્ય છે.એની પ્રથમશરત પ્રતિબદ્ધતા છે અને પ્રતિબદ્ધતા એક જવાબદારી હોય છે.

❖જન્મ અને બાળપણ:

જોસેફ મેકવાનનો જન્મ ૦૯/૧૦/૧૯૩૬ના રોજ આણંદ જિલ્લાના ત્રણોલ ગામે થયો હતો. તેમના પિતાજીશ્રી ઈગ્નાસ મેકવાન શિક્ષક હતા, ને ઘરે થોડુ ખેતીકામ પણ કરાવતા હતા. એમનું વતન ગામ ઓડ જિ.-આણંદ. એમના બાનું નામ હીરા હતું. એમનું યુવાનવયે અવસાન થતાં એમના પિતાજી (મૂળ નામ ડાહ્યાભાઈ હરખાભાઈ માસ્તર) એ બીજીવાર લગ્ન કરેલું. કઠોર સ્વભાવના પિતાજી તથા સાવકી બાએ જોસેફ પાસે ઘર-ખેતરના ઠીક ઠીક વૈતરાં કરાવેલાં. આમ, આર્થિક સંકડામણો અને લાગણીઓના અભાવોએ એમની કસોટીઓ કરી હતી. તેઓ કહે છે કે એ ગરીબી અને પ્રેમઝંખના તથા ઝૂરણે એમને અનેક રીતે ઘડ્યા હતા.

જોસેફના બાળપણ વિશે વાત કરીએ તો, જોસેફનું બાળપણ ભારે અભાવોમાં વીત્યું હતું. લેખક એને શબ્દોમાં આ રીતે વ્યક્ત કરે છે.- “આઠ વરસની વયે ગામના ઊંડા કૂવેથી અધમણના દોરડે, પંદરશેરિયા ઘડે, બાર બેડાં પાણી ખેંચવું, ઘર વાળવાથી માંડી વાસણ-કુસણ અજવાળવાં, તુવેર ભરડવી, દાળ મોવી, બે ઢોરનું વાસીંદુ ઉકરડે નાખવું, નવી માના સાત ખોટના દિકરાને કેડેથી કોરે ના મેલવો, ઈંધણા એકઠા કરવાં, ખેતરની વાડને હુળ કરવાં- એ બધાંની સાથે ભણવાની હોંશને લીધે નિશાળે જવું એ મારી જીવનચર્યા હતી, પરિણામે વર્નાક્યુલર ફાઈનલ સુધી ભણી, પછી આપબળે આગળ ભણ્યો, રાત્રે પ્રૂફ રીડિંગ કરીને પણ કૉલેજમાં પ્રાધ્યાપક અને પછી સેન્ટ ઝેવિયર્સ હાઈસ્કૂલ આણંદમાં શિક્ષક બન્યો.” (૧)

પોતાના હૃદયની વેદના વ્યક્ત કરતાં લેખક કહે છે- “વહાલના વીરડા કાજે તો હું ભવરણ ભટક્યો છું.મારા સદાનાં બારેય પહોરને આઠેય ઘડીનાં સંગી સાથી તો રહ્યા છે વેદનાને વલોપાત.! વ્યર્થતા,વિહવળતા ને વલવલાટ.! વીતરાગતા આવી ગઈ છે.ઘણીવાર મને સુખ સાથેના વેરથી વલખા માર્યા કર્યા છે મેં,સાચુકલા ‘વહાલ’ કાજે ક્યાં-ક્યાં નથી રખડ્યો હું.વહાલ પરના બે બોલ ઝીલવા -હું તો ભૂખ્યો હતો ભાવનાનો,વહાલનો,શૈશવ આખુંય મારું વલખાતા વલખાતા જ વીત્યું છે.”

❖જોસેફ મેકવાનના સાહિત્યમાં પ્રગટતી દલિતવેદના:

જોસેફે વીસમી સદીના નવમા દાયકે વન પ્રવેશની વયે ફરી કલમ ગ્રહી. ગુજરાતમાં દલિત સાહિત્યનો એ આરંભનો દાયકો. અનામત વિરોધી ઉદ્દેકો અને દલિત સાહિત્ય ચળવળના એ દિવસોમાં જોસેફભાઈ ‘વ્યથાનાં વીતક’ (૧૯૮૫) લઈને આવ્યા અને સમગ્ર સાહિત્યાકાશમાં છવાઈ ગયા.

દલિત દ્રષ્ટિકોણનો સબળ ઉન્મેષ દાખવતી જોસેફ્ મેકવાનની નવલકથા ખેડા જિલ્લાના ગામડાંમાં પટેલો અને ઠાકોરોના સમાજથી ઘેરાયેલા વણકર સમાજના જીવન સંઘર્ષની કથાનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય છે. તો 'વ્યથાનાં વીતક'ને વાંચતાં આપણી સંવેદનાઓ ખળભળી જાય છે, તો લખનારે કેટકેટલું વેઠવું પડ્યું હશે? શોષાતાં, રીબાતાં, રવરવતાં, વલવલતાં ને તો યે ખુમારી ના છોડતાં જીવતરોની કથા માંડવા આ જમાનાને જોસેફદાદો મળ્યો એ ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનુ જ નહિ, બલકે એકંદરે ગુજરાતી જીવનનું પણ બડ્ભાગ્ય.

આપણા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર રઘુવીર ચૌધરી દલિતોની ખુમારીને પોતાના શબ્દોમાં આ રીતે મૂકી આપે છે- "(આંગળિયાતમાં) દલિત પુરૂષોનો અન્યાય સામેનો પ્રતિકાર, પ્રેમીઓનો ઝૂરાપો અને સંયમ, વર્ગ સંઘર્ષ જેવો જ આંતર સંઘર્ષ અને બીજા માટે કશુંક કરી છૂટવાની ભાવના દ્રશ્યાત્મ્ક ઘટનાઓ દ્વારા વ્યક્ત થઇ છે."(૨)

જોસેફ્ મેકવાન જીવનવાદી લેખક છે,પ્રતિબદ્ધ લેખક છે.'કલાને મેં પ્રમાણી છે પણ જીવતરને ભોગે કલાની ઉપાસના કરવાનું મને હરગીજ મંજૂર નથી' એવું વારેવારે વગાડીને કહેનારા આ લેખકનું સાહિત્ય જાનપદી છે અને ગદ્યમાં જ આલેખાયેલું છે.નવલકથા,ચરિત્ર નિબંધ તથા ટૂંકીવાર્તા:આ ત્રણે ગદ્ય સાહિત્યનાં સ્વરૂપોમાં એમણે પુરા અધિકારપૂર્વક અને ખાસ્સું ગુણવત્તાસભર-સંતર્પક કાર્ય કર્યું છે.

સર્જન-લેખન વિશેનો એમનો પોતાનો મત,કહો કે પ્રતિબદ્ધતા એમણે આ રીતે મૂક્યાં છે."હું લખું છું જીવન પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાથી,સચ્ચાઈ પ્રત્યેના સ્નેહથી,અનુભૂતિ પ્રત્યે ઈમાનદારરહેવું મને હંમેશાં ભાવ્યું છે.માણસાઈના ચરણોમાં માથું મેલવું મને ગમ્યુ છે.મારી અપાત્રતા હું સારી પેઠે જાણું છું પણ માણસ માત્રમાં સારાપણું જોવાના,મને કડવા વખ અનુભવો થયા છતાં ય,મારી શ્રધ્ધા જરા સરખીયે ઓછી થઇ નથી.આ જ અંત:પ્રેર્યું બળ છે,જે મારા પાત્રોમાં શક્તિસીંચે છે.એમાં કલ્પના છે પણ એ તો કથાને પ્રવાહમાન કરવા પુરતી અને ઘટનાને વળ તથા બળ દે એટલી જ! બાકી ચરિત્રોના અભ્યંતરમાં ઉછાળા મારતું ચિત્ત તો મેં જીવનમાં ક્યાંક ને ક્યાંક પ્રમાણેલું તથ્ય જ છે."(૩)

'આંગળિયાત', 'વ્યથાનાં વીતક' જોસેફ્ મેકવાન તથા કુન્દનિકા કાપડિયાની નવલકથા 'સાત પગલાં આકાશમાં' (૧૯૮૪) ના પ્રકાશન સાથે આધુનિકતાવાદી સાહિત્યનો દબાવ હઠયો અને અનુ-આધુનિક સાહિત્યની આલબેલ ગૂંજી ઊઠી હતી.આ કૃતિઓથી દલિત સાહિત્ય,નારીવાદી સાહિત્ય અને ગ્રામચેતનાના સાહિત્યના દરવાજા નવેસર ખૂલે છે.આ કૃતિઓ સામાજિક તથા સાંકૃતિક સંદર્ભોમાં પણ મૂલ્યવાન ઠરેલી છે.આમ,આ ઘટના સાહિત્યના ઈતિહાસમાં પણ વિશેષ મહત્વની બની રહેલી જણાય છે.

'આંગળિયાત'જે મુખ્ય શીર્ષક છે તેનો અર્થ એ છે કે જયારે કોઈ એક સ્ત્રી છૂટાછેડા લઇ ને બીજા લગ્ન કરે,ત્યારે જે બાળક તેની સાથે હોય છે,તેને આંગળિયાત કહેવાય છે.'વાલજી'ના છોકરાને બધાં આંગળિયાત કહે છે.આ નવલકથામાં વાર્તા અને તેનાં પાત્રોની જે સાહજિક કલાત્મકતાથી માવજત કરવામાં આવી છે,તે આફરીન થઇ જવાય તેવી છે.તેની ભાષા અને કથાગૂંથણી તેને ગુજરાતી ભાષાની ઉત્તમ નવલકથાઓમાંની એક ઠેરવે છે.

'આંગળિયાત'જનપદમાં ય ઉપેક્ષિત અને શોષિત માણસોના સંઘર્ષની વાત માંડે છે.એમાં ૧૯૩૫ થી ૧૯૬૦ સુધીના વર્ષોનું,મધ્ય ગુજરાતના ચરોતર-ડાકોર-ઓડ આસપાસના ગ્રામીણસમાજનું આલેખન દલિતો-પીડિતોના સંદર્ભોમાં ધ્યાન ખેંચનારું બની રહ્યું છે.દલિતોની ગરીબાઈ તથા એમની ન્યાત તથા રીવાજોની મુશ્કેલીઓ તો એમાં છે જ,પણ સવર્ણ સમાજ દ્વારા દલિતોનું જે શોષણ થાય છે એ સૂરકથા નિમિત્તે-પ્રધાનપણે પ્રગટાવાયો છે.વાલજી,ટીહો,દાનો,જીવણતથા કંકુ અને મેઠી જેવાં નારી પાત્રો-ભવાન ભગતની ઓથ માનીનેશોષણ સામે ને ન્યાતની અવળચંડાઈ સામે બાખડી બાંધીને સંઘર્ષ કરે છે...ને કૃતિનો એ વિશેષ,તળબોલીના બળ સાથે કથાકથનના વળથી સ્પષ્ટપણે ઉપસી આવ્યો છે એમાં કૃતિની સફળતા વાંચી શકાશે.

દલિતો અને નારી ઉપરના બેરહમ અત્યાચારોને નીર્દેશતી આ કથામાં સવર્ણોની અક્ષમ્ય અમાનુષિતા ઓછા લસરકાઓમાં પણ પ્રભાવકતાથી આલેખાઈ છે.જોસેફ્ મેકવાનની અન્ય રચનાઓમાં પણ શોષિતોનો શોષકો સામેનો સંઘર્ષ ઉજાગર થાય છે.વેઠનારાં પાત્રોમાં રહેલા મૂલ્યો-નીતિ-પ્રેમ, માણસાઈ તથા સચ્ચાઈ,પરગજુતા અને પરિશ્રમ કરીને હક્કનું ખાવાનું વલણ વગેરેએમની કૃતિઓને પ્રસ્તુત અને મૂલ્યવાન ઠેરવે છે.

ગુજરાતમાં કાપડમીલોનો મધ્યાહ્ન હતો. (૧૯૫૦-૭૦) એ ઉદ્યોગે ગામડાંના વણકરોનો સાળ ઉદ્યોગ ભાંગી નાખ્યો હતો.પરિણામે દલિતોએ કાળી મજૂરી કરવાની આવી.જોસેફના સાહિત્યમાં આવાં મજૂરીયાં મનેખની,અજંપ કરી દેનારી વેદનાઓ આલેખાઈ છે.બાકી,શોષણ તો હજાર પ્રકારે સૌ કોઈ નબળાં સબળાં વડે થતું આવ્યું છે,જે વિદિત છે.જોસેફમાંના સર્જકે આવી વેદનાની વાતો વચ્ચે ય 'લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા' નવલકથા લખી,જેમાં મિત્ર-ભાઈ એવા બંધુની વિધવા જોડે દિયરવટુ કરીને ય બ્રહ્મચર્ય પાળતો નાયક તથા એ દંપતીનો સત્યશીલ પ્રેમ સરસ રીતે આલેખાયાં છે.આ નિમિત્તે લેખકે આદર્શ ખ્રિસ્તી કુંટુંબ આલેખીને માણસાઈને પોંખી છે.દલિત સમાજમાં નારીનો સમાદર કરનારા વધારે નીકળે એમ બન્યું છે.છતાં 'મારી પરણેતર' અને 'મનખાની મિરાત' એ બંને નવલકથાઓમાં દલિત સમાજ પોતે પણ નારી ઉપર કેવો ત્રાસ ગુજારે છે એનું હૃદયદ્રાવક ચિત્રણ છે.'મારી પરણેતર'ની ગૌરી નપુસંક અને નઠારા ધણીને ત્યજી દે છે પણ મનના માણીગરને પામી શકતી નથી,બલકે વિષપાન કરીને જીવન પણ ત્યજી દે છે.સમાજ અને કુટુંબની આણ સારાં માણસને વધારે તાવે છે. 'મનખાની મિરાત' ની ગુણવંતી ગુણિયલ છે ને સચ્ચાઈ જણાવ્યા વિના રહી શકતી નથી. બસ આટલા કાજે જ એનો કશે ય સમાવેશ થતો નથી ને એને રાન રાન ને પાન પાન ભટકવું પડે છે.

'બીજ-ત્રીજનાં તેજ' ચરોતરના વાઘરી સમાજની કથા છે.ચોરીને વ્યવસાયધર્મ માનનારી આ પ્રજાનો માથાફરેલ વડીલ વેલજીએની દીકરી પૂનમ માટેરવિશંકર મહારાજના બોચાસણ આશ્રમમાં ભણેલોને ગુણિયલ શિક્ષક થયેલો યુવાન ભૂપતજમાઈ તરીકે મેળવે છે.પણ વેલજીને વિદ્યાની કોઈ કિંમત નથી,એ તો ભૂપતને 'ચોરીની' ની વિદ્યામાં પારંગત થવા કહે છે નહીતર પૂનમ એની વહુ નહી બની રહે! ભૂપત વિદ્યાના પક્ષે રહીને સંઘર્ષ કરે છેને સમાજમાં અજવાળું પ્રગટતું ભળાય છે.સમાજમાં અનેક દુષણો છે.ચોરી એમાંનું એક છે. જ્યાં સુધી છેવાડાના માણસને જીવન જરૂરિયાતની સઘળી વસ્તુઓ કે એ માટે કમાવાનું સાધન નહી સંપડાય ત્યાં સુધી દુરીતો દૂર થવાના નથી.થોડા લોકો નિરાંતે ઉપભોગ કરે ને મોટા ભાગનાને એ જોવા પણ ન મળે ત્યારે સમતામૂલક સમાજ વ્યવસ્થા કેવી રીતે આવશે?

છ જેટલા વાર્તાસંગ્રહોમાં વિવિધ વિષયો ઉપર આશરે ૮૦ થી વધારે વાર્તાઓ આપનાર જોસેફ મેકવાનની નોંધપાત્ર વાર્તાઓ આશરે બાર-પંદર જેટલી મણિલાલ હ. પટેલે તારવી છે. એ પણ બીજા વાર્તાકારોની તુલનામાં આવકાર્ય છે.પોતાની વાર્તાલેખન પ્રવૃત્તિ વિશે લેખકના પોતાના બે પ્રતિભાવો જોઈએ-"મારા વાર્તાલેખનનો આરંભ જ વાર્તાથી,મારો મનગમતો સાહિત્ય પ્રકારે ય વાર્તા.જો કે મને જાણીતો કીધો મારાં રેખાચિત્રોએ. પણ વાર્તાને મેં હંમેશાં સાચુ સાધન માન્યું છે." (સાધનાની આરાધના)

રેખાચિત્રોમાં માહિર એવા જોસેફ મેકવાનની કીર્તિદા કૃત્તિ 'વ્યથાનાં વીતક' એ કોઈ કાલ્પનિક કથાઓ નથી. જિંદગીનાં વિવિધ રૂપોનું પ્રગટીકરણ છે. એમાં વાત્સલ્ય છે, ભોળપણ છે, ટીખળ છે, નીંભરતા ય છે ને ક્રૂરતા પણ છે. પણ એનું પ્રાધાન્ય પાસું છે વેદનાનું...કોઈને કોઈ પ્રકારના વહેણના વમળમાં વમળાતું હોય છે...ને છતાં એ ધબકતું હોય છે. એના 'માંયલા'માં પડેલો માણસ ક્યાંક ને ક્યાંક વ્યક્ત થવા મથતો રહ્યો છે.

જોસેફ કશુંક કહેવા વાર્તા લખે છે.વાર્તાને એ સમાજદર્શન અને માનવ નિયતિની અભિવ્યક્તિનું સાધન માને છે, વેદનાનો તથા શોષિતોની પીડાઓ વર્ણવીને ઉપેક્ષિતોને જગાડવા,ઘડવા,તૈયાર કરવા,એટલા માટે વાર્તા અહીં સાધ્ય કરતાં સાધન જ વિશેષ છે.

લેખક લખે છે કે-"મારી વાર્તા મારા અનુભવ જગતમાંથી નીતરી આવે છે.એને આત્મસાત કરતાં અને એને શબ્દોમાં અભિવ્યક્ત કરતાં હું એક નિરનિરાળી મન:સ્થિતિમાંથી પસાર થાઉં છું. 'રેખાચિત્ર' પૂરું કર્યા પછી ક્વચિત હાશકારો અનુભવું છું,પણ વાર્તા પૂરી કર્યા પછી ય એ મારા મનોજગતમાં એ ક્યારેય પૂરી થતી નથી,એ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે." (આગળો)

ગ્રામજીવનના પરિસરમાં દલિતચેતનાને ઉજાગર કરતી આ વાર્તાઓમાં,વાસ્તવજીવનની સમસ્યાઓનો લોકબોલીમાં ઉપસી આવતો વણાટ લેખકની સર્જકતાનો પણ પરિચાયક બની રહે છે.કસ્બાનું તથા શહેરનું વાતાવરણ પણ એમની કથા વાર્તાઓમાં આવે છે. ગરીબી,શોષણ,મૂલ્યહાસ્ ઉપરાંત સમકાલીન જીવનની સમસ્યાઓ એમની

કથાવાર્તાના વિષયો છે.ક્યારેક ઘટના-પ્રસંગોની સ્થૂળતા સુધી જ રહી જતી વાર્તાઓમાં પણ ચરિત્ર-ચિત્રણની માવજત તો પ્રભાવિત કરે જ છે.

આ સંગ્રહની મોટાભાગની વાર્તાઓની જેમ 'પરભુદા પટેલનું મામેરું' વાર્તાનો આરંભ ફ્લેશબેકથી થાય છે.આ વાર્તામાં ગામડામાં દલિતો બીન દલિતો વચ્ચે સત્તા-સંપત્તિ માટે જે કાવાદાવા રચાય છે અને બ્રાહ્મણ, વાણિયા, પટેલો દ્વારા દલિતો તેનો ભોગ બને છે.પછાત વર્ગને લોભ લાલચ આપી તેમની જમીન પચાવી પાડે છે.કહેવાતા સવર્ણનાં બતાવવાના અને ચાવવાના દાંત જુદા હોય છે.તેનું દંભી માનસ અહીયા છતું થયા વિના રહેતું નથી.

દલિત સંવેદના અને બે વર્ગ વચ્ચેનો સંઘર્ષ કૃતિના મૂળમાં છે.સવર્ણ પરભુદા દલિત પાત્રો ઈચ્છો, નાથો, રતન વગેરેનું શોષણ કરે છે.પરભુદા નાથાની જમીન પચાવી પાડે છે અને સામે પડતા દાનાને મારી નાખે છે.તે જ પરભુદા નાથાની પુત્રીનું મામેરું કરવાનું કહે છે ત્યારે ઈચ્છાને શંકા જાય છે, હાળું કાંક કારનામું લાગ છ.પટેલ પાધરો ન પડે, ને આવો આ પચી હજારનું ખરચ કરે તે માન્યામાં નથી આવતું.ગામમાં દલિતો મુસ્લિમ, હિન્દુ વચ્ચે સંપ હતો, પરંતુ ચૂંટણી આવતા વેરઝેરને કારણે તેમની વચ્ચે ફાટફૂટ પડી અને બધું વેર વિખેર થઈ ગયું.વાર્તામાં સંદર્ભિત સમળગાળો ઈ.સ .૧૯૪૮નો છે.ગાંધી હત્યા, આઝાદી, ગણોતધારો વગેરેનો નિર્દેશ થયો છે.લેખકની ભાષા શૈલી, વર્ણન કળા, ધ્યાનાર્હ છે. તળપદી લહેકાવાળી લિજ્જતદાર બોલી તાજગી ભરી દે છે જે વાર્તાને જીવંત રાખે છે. મકનો પરભુદા પટેલનો વસવાયો યા વાણોતર હતો, એટલે પટેલને ડેલે એની અવરજવર વધુ રહેતી, તહેવાર ટાંકણે, સારે માઠે અવસરે ને કામ પડ્યે મકનો પરભુદા પટેલની ડેલીએ હાજર રહેતો, કદાવર ગઠાયેલો દેહ આંગણે આઘો પાછો થતો જોવામાં પણ પરભુદા પટેલ ગૌરવનો અનુભવ કરતા.ભલે મકનો પછાત હતો, પણ એનો દેહ દેવાંશી હતો.ભલભલાં દિલડાં એના પર વારી જવાને તડપતાં હતાં, પણ અંતરાય નડતો હતોમાત્ર વરણનો, એની હલકી જાતનો. કેટલાંયે બળાપો કરતાં કે ભલા ભગવાન આવો અદકેરો દેહ દઈને તે એને જાત દેવામાં કંજુસાઈ કરી?

વાર્તાનાં પાત્રો ભીની માટીની સોડમવાળાં છે.તેની જીવંતતા ભાવકને સ્પર્શી જાય તેવાં સાચુકલા પાત્રોની છે.આ પાત્રો શ્રમજીવી વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.કથા નાયક જેને પુરૂષ તરીકેના અહંને સંતોષવા તેની બબ્બે પત્ની મોંઘી અને કંકુડી પર ત્રાસ ગુજારે છે.તેનું જીવવું હરામ કરી દે છે.આમાં હાસ્યરસ એ વાર્તાનું જમાપાસું છે.મોંઘી જાણસ જેવી વિલાયતી બત્તી કંકુ જેણાને ખેતર જવા માટે આપે છે.તે ગાયબ થઈ જતાં તેની દાઝ કંકુ પર ઉતારે છે.તેણે રીત સરની રાડ નાખી કંકુડી ...ઈ ...ઈ ...? મામી હાહુ ...ઉ ...ઉ ...મરી જ્યો રે ...એ ...એ!...આ વાંચી ભાવકને મજા પડી જાય છે.બે સ્ત્રી અને એક પુરૂષ વચ્ચે સંઘર્ષ પેદા થાય છે.તેના મૂળમાં બેટરી રહેલી છે.બેટરીનું મૂળ જમાઈ હતો અને જમાઈનું મૂળ મોંઘલી છે. જેણો મોંઘી પાસે એવું સાંભળવા માગતો હતો કે 'એક દા'ડો તો એ મારા પગ ઝાલવાની ન કૈવાની શા હાતર આમ કરો છો ભુંડા! શું જોઈએ છે તમાર તે દન રાત લોઈ ઉકાળા કરો છો!' મોંઘી જેણાને અને જેણો મોંઘીના માહ્યલાને ન ઓળખી શક્યો.શાંત રસમાં વિરામ પામતી આ સામાન્ય પ્રકારની વાર્તા છે.પાત્રની ભાષા તેનો લય વાર્તાને જીવંતતા બક્ષે છે.રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો વગેરે રચાઈ આવે છે. માનવતાને નાતે સર્વ ધર્મ સમભાવ, સમતા, સમાનતા, સમરસતા વગેરેની ભાવના બે વ્યક્તિ સમાજને જોડવાનું કાર્ય કરે છે.પરંતુ આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા અસમાનતાના પાયા પર ઊભી છે.એક જ વિષયનું વારંવાર પુનરાવર્તન થતાં તે તેનું અર્થ સૌંદર્ય ગુમાવી દે છે.દલિત સવર્ણનાં પાત્રો વચ્ચે પ્રેમ થાય અને અંતે પરિણામ દુઃખદ આવે આ પ્રકારનો વિષય હવે નવો નથી રહ્યો.

'રેખાનો ગૃહત્યાગ' વાર્તામાં આ પ્રશ્ન સહેજ અલગ દ્રષ્ટિકોણથી નિરૂપાયો છે.એમ કહેવામાં વધારે પડતું નહી ગણાય કે દલિતો બીન દલિતો વચ્ચે જ્યાં સુધી રોટી બેટીનો વ્યવહાર નહીં થાય ત્યાં સુધી સમાનતા ભાઈચારાની ભાવનાને કારણે દલિતો પ્રત્યેનો બીન દલિતોનો અણગમો, ઈર્ષ્યા, તિરસ્કારની ભાવનાને કારણે સવર્ણ રેખા અને દલિત મૃગેશ લગ્ન કરી શકતા નથી.રેખાનું તીવ્ર મનોમંથન વાર્તામાં કેન્દ્ર સ્થાને છે.રેખા એક બાજુ માતા-પિતા અને બહેનનો પ્રેમ જ્યારે બીજી બાજુ મૃગેશનો પ્રેમ આ બે બિંદુ વચ્ચે એ ઝોલા ખાય છે.તે દ્વિધામય પરિસ્થિતિમાં કોઈ

નિર્ણય પર આવી શકતી નથી.વાર્તાના શીર્ષક પ્રમાણે રેખા ગૃહત્યાગ કરે છે.પરંતુ તે મૃગેશ સાથે રહી શકતી નથી પરંતુ સંન્યાસી બની વિહારમાં જતી રહે છે,અને વાર્તા આમ, શાંત રસમાં પરિણમે છે.વાર્તાનો અંત અણધાર્યો આવે છે.

'આંગળિયાત' જેવી કીર્તિદા દલિત નવલકથાના આ સર્જકની આગવી સર્જકતા હતી.જોસેફ્ભાઈના પ્રવેશથી ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય એક નવી ઊંચાઈ મેળવે છે.આક્રોશ અને આત્મદયાનું દલિત સાહિત્ય સ્વમાન અને આત્મવિશ્વાસનું સાહિત્ય બની શક્યું તેમાં જોસેફ મેકવાનનો સિંહ ફાળો છે.જોસેફ્ના પાત્રો થકી એમનું સમાજદર્શન કે દલિતદર્શન અવ્યક્ત થયા વિના નથી રહેતું.દલિતત્વ લેખકના પિંડમાંથી ઘાટ ઉતારવાનું કારણ બનીને આવે છે.ઈ.સ.૧૯૮૬માં પ્રગટ થયેલી આ નવલકથાએ જોસેફ્ને યશ અપાવ્યો છે.આ નવલકથામાં પીડિત,શોષિત માનવસમાજની વ્યથાને તેનાં ઉચ્ચ સંસ્કારોને,અસ્મિતાને,હૃદયની અમીરાતને આલેખવામાં આવેલ છે.આ નવલકથાએ ચરોતર પ્રદેશ અને તે પ્રદેશમાં શ્વસતા પછાત દલિત લોકોને જીવંત કર્યા છે.સમાજની ગરીબીને તેની રહેણીકરણી,રીતરીવાજો,લોકબોલી,આધ્યાત્મિક જ્યોત તથા ભોળા માણસોની ગરીમાને આલેખિત કરી છે.નવલકથાની શરૂઆતમાં ટીહો અને વાલજી શીલાપુર ગામમાં વણાટ કરેલા વસ્ત્રોની હરાજી કરવા,વેચવા માટે આવે છે,ત્યારે મેઘજી પટેલનો પુત્ર ભારાડી નાનીયો દલિત યુવતી મેઠીની મશ્કરી કરી છેડતી કરે છે ત્યારે ટીહારામ પરાયા ગામમાં વચ્ચે પડે છે અને દ્રશ્ય જીવંત કરે છે.એ પછી અનેક પ્રસંગ ચિત્રોબનતાં રહે છે.ટીહો મર્દ પુરુષને શોભા આપે તે રીતે મેઠીને બચાવીને મેઠીના હૃદયમાં ટીહા પ્રત્યે અનુરાગ જન્માવે છે, ત્યારે મેઠીનું અપહરણ થાય છે.ટીહાના મિત્ર વાલજીનું મૃત્યુ,ટીહો,મેઠી,દાનાજી સૌનાં હૃદયને વલોવતું રહે છે.મેઠીનું કેરડીયાના વતની ચૂંથવા સાથેનું બાળવિવાહ,પતિ-પત્ની વચ્ચેનો અણબનાવ તો એ તે એના દીકરાની મા બને છે.ચૂંથીયાના ત્રાસથી કંટાળીને મેઠી ટીહાની ઘરે આવે છે અને ચૂંથીયો ન મરે ત્યાં સુધી ટીહા સાથે ઘર માંડવાની ના કહે છે. બીજી તરફ રત્નાપુરમાં કંકુ પોતાનો શોક દોઢ વરસ સુધી પાળે છે,અને તે અંતે ભવાન-ભગત અને ટીહાના કહેવાથી યથાર્થને સ્વીકારી વાલજીના કાકાના દીકરા ધનજી સાથે દિયરવટુ કરી ઘર માંડે છે.પ્રણયી જીવો ટીહો તથા મેઠીને ધનજી,કંકુ સમજાવે છે તો યે એક થતાં નથી.ચૂંથીયો જીવે છે અંતે કંકુના મામાના સાળાની દીકરી વાલી સાથે ટીહારામ પરણે છે. પરણ્યા પછી બંને વચ્ચે મેઠીના લીધે તિરાડ પડે છે.ઘરમાં કજીયા થાય છે.અંતે ગામના સરપંચ સાથે ટીહાને ઝઘડો થતાં ધીંગાણું થાય છે,અંતે તેને સારવાર મળતી નથી અને તે છેલ્લા શ્વાસ છોડે છે.ટીહાના મૃત્યુનું દુ:ખ મેઠીને થાય છે,તે અન્ન-જળનો ત્યાગ કરે છે.અંતે ટીહાના મૃત્યુ બાદના અઢારમા દિવસે તે પણ મૃત્યુ પામે છે.જે જગ્યાએ ટીહાને દાટવામાં આવેલ તેની બાજુની જગ્યામાં જ મેઠીના દેહને પણ દફન કરવામાં આવે છે.કૃતિને અંતે ગામમાં શાળા બાંધવાની વાત થાય છેત્યારે ટીહાપુત્ર સાત હજાર એક રૂપિયાનું દાન આપે છે.

વસ્તુ-સંકલનાની દ્રષ્ટિએ 'આંગળિયાત' ધ્યાનાર્હ છે.નાનાવિધ પ્રસંગોની ફૂલગૂંથણીમાં ક્યાંય સાંધો જોવા મળતો નથી.કૃતિમાં વિધ-વિધ ઘટનાઓને કારણે લેખક સળંગ કથાસૂત્રતા જાળવી શક્યા છે.કૃતિ અનેક ઘટનાઓથી ભરચક છે. આ ભરચક કથાપ્રવાહ કૃતિત્વને અહર્નિશ ગતિમાં રાખે છે.શીલાપુરમાં કાપડનું વેચાણ કે મેઠીની છેડતી,પટેલો સાથે નાયકનું ધીંગાણુ,મેઠીનું અપહરણ,વાલજીનું મૃત્યુ,કંકુનું દિયરવટુ,ટીહા-વાલીના લગ્ન,મેઠીનું એકલા રહેવું,ટીહાનું મૃત્યુ થતાં મેઠીનો અઢારમાં દિવસે પ્રાણત્યાગ...વગેરે મુખ્યકથા પ્રવાહો 'આંગળિયાત' નવલકથાને જાન બક્ષે છે.અહીં સર્જકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય દલિત સમાજની વાતને અભિવ્યક્ત કરવાનો રહેલો છે.જોસેફ પોતે કહે છે તેમ- "એક આથમી ગયેલી સંસ્કૃતિ અને આયાસપણે વિસારે પાડવામાં આવી રહેલ સામાજિકતાની વાત છે. 'આંગળિયાત' એ સમાજ વ્યવસ્થાની પુન:પ્રતિષ્ઠાનો આ પ્રયાસ નથી,પણ એમાં રહેલ સત્યશીલતાનાં પુરસ્કારનો ઉદ્દેશ છે.ઈ.સ. ૧૯૩૫ થી માંડીને ૧૯૬૦ સુધીના અઢી દાયકાની આ કથામાં સામાજિક અન્યાય અને ઉલ્લેખાયેલી એક જાતિ પ્રત્યેના સંપન્ન સવર્ણોના હાડોહાડ દ્વેષનો પણ ચિતાર છે."(૪)

કવિશ્રી હરીન્દ્ર દવે 'આંગળિયાત' વિશે કહે છે- "આ નવલકથા આપણી વણખેડાયેલી ભોમને ફલક બનાવે છે.એ માટે જ નહી; એમાં સર્જકતા છલકી રહી છે એ માટે મને ગમી છે,એના પાત્રો અત્યારે મારી અનુભવ સૃષ્ટિનો ભાગ બની ગયા છે."

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોષી 'આંગળિયાત' ને આ રીતે નવાજે છે- "તમે 'આંગળિયાત' ને ઉજાગર કરતા નથી,'આંગળિયાત' તમને ઉજાગર કરે છે.ગુજરાતી કલા સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ રચના આપે છે,એટલું જ નહી ગુજરાતને મળ્યું છે એમ નહી એક વિશાળ સહાનુકંપાવાળો સમજદાર માનવી આ ભાષા બોલનારાઓની વચમાં હરતો ફરતો જોવાનું ભાગ્ય સાંપડે છે ને હૈયાધારણા મળે છે."(૫)

સાહિત્યની પ્રાદેશિક કૃતિઓમાં ચોથા મોજામાં 'આંગળિયાત' માં પ્રથમ જ દલિત સમાજ અખિલાઈપૂર્વક અભિવ્યક્ત થયેલ છે.આથી ધવલ મહેતા આ નવલકથાથી ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ચોથું મોજું આવે છે તેમ કહે છે.આ નવલકથામાં દલિત પ્રજાને થતા અન્યાયો તો છે જ સાથેસાથે દલિત પ્રજાના આંતર પ્રશ્નો-સંબંધોને લીધે એક જુદાં પ્રકારનું વિશ્વ અહીં રચાય છે.

'આંગળિયાત' માં મૂળભૂત સ્થિતિ સાથે સંભવિત પરિસ્થિતિઓનું ઘર્ષણ શક્ય તેટલી હદે વિસ્તર્યું છે.જેથી સ્થિતિ જડ સમસ્યાઓ સહજપણે જુદી તરી આવે છે. છેલ્લાં વીસ-પચ્ચીસ પાનામાં લેખકે કરેલી ઉતાવળ આ નવલકથાની મોટી મર્યાદા બની રહે છે.જે ચુસ્તતા પૂર્વ ભાગમાં છે,તે ઉતરાર્ધમાં ખંડિત થતી ભળાય છે. સામાજિક સંદર્ભોને પીડિતની નજરે જોવાની વૃતિને લીધે એક પ્રબળ સંઘર્ષની ભૂમિકા 'આંગળિયાત' માં જોઈ શકાય છે,પરંતુ વસ્તુસંયોજન ક્યારેક કથળતું માલુમ પડ્યું છે.દરેક પ્રસંગે તેમનાં પાત્રો આગવી ઓળખ ઊભી કરે છે.તેથી પાત્ર વિકસતું-ઘડાતું આવે છે. આ નવલકથાનું અસ્તિત્વ એના પાત્રોને કારણે કાયમ ટકી રહે છે.

❖સંદર્ભસૂચિ-

1. દલિત અધિકાર (પાક્ષિક તા-૫/૪/૨૦૧૦ સળંગ અંક-૧૧૩) પૃષ્ઠ-૧૧
2. એજન- પૃષ્ઠ-૨૩
3. મણિલાલ હ. પટેલ -'કર્તા અને કૃતિ'- પાશ્વ પબ્લિકેશન પ્ર.આ-૨૦૧૩ પૃષ્ઠ-૫૬
4. એજન-પૃષ્ઠ-૬૦
5. ડૉ.મોહન પરમાર -'સમાજમિત્ર સામાયિક' (અંક-૧૦/૧૧ ઓક્ટોબર/નવેમ્બર-૨૦૧૭) પેજ નંબર-૮ થી ૧૪
6. જોસેફ મેકવાન' -આંગળિયાત' (૨૦૧૦ની સંવર્ધિત આવૃત્તિ)
7. હરીન્દ્ર દવે -'જન્મભૂમિ પ્રવાસ' 'સામાયિક' અંક-૧૯૮૬
8. જોસેફ મેકવાન-'વ્યથાનાં વીતક' -ડીવાઈન પબ્લિકેશન- અદ્યતન આવૃત્તિ-જુલાઈ-૨૦૧૩
9. ડૉ.બાબુભાઈ બારડ:'જોસેફ મેકવાનનું નવલકથા વિશ્વ'

“વેદના, સંવેદના અને ગ્રામ્ય પરિવેશથી ઊભરાતો વાર્તાસંગ્રહ : પંખીઘર”

ભરતભાઈ કેશાભાઈ મકવાણા
એમ.એડ્ - સેમ.1
શ્રી એ.બી.વોરા એમ.એડ્ કૉલેજ, રાધનપુર

મલયાનિલની 'ગોવાલણી' ટૂંકીવાર્તાથી આરંભાયેલી નવલિકા સાહિત્ય સ્વરૂપની સફર અનેક સર્જકોના હાથે પોખાઈને આજે છેક અનુ-આધુનિક યુગમાં પણ ટૂંકીવાર્તા એટલી જ લોકપ્રિય બની છે. ધૂમકેતુ, રા.વિ.પાઠક, ઊમાશંકર જોશી, જયંત ખત્રી, પન્નાલાલ પટેલ, જયંતિ દલાલ, કુન્દનિકા કાપડિયા, ભગવતીકુમાર શર્મા, હિમાંશી શેલત, ડૉ. ભરત સોલંકી, રામ મોરી, અજય સોની વગેરે જેવા અનેક વાર્તાકારોએ ટૂંકીવાર્તાને અઢળક લાડ લડાવ્યા છે. આ બધા જ વાર્તાકારો ટૂંકીવાર્તાના સ્વરૂપને જીવંત રાખવા પ્રયત્નશીલ છે. એમાં મહેસાણા જિલ્લાના કડી તાલુકાના કોલાદ ગામના વતની ડૉ. અમૃત પરમાર પાસેથી તેમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'પંખીઘર' (2019) આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. 'પંખીઘર' વાર્તાસંગ્રહથી શ્રી અમૃત પરમાર અનુઆધુનિક ગુજરાતી વાર્તાના સ્વરૂપમાં પોતાની હાજરી પુરાવે છે.

'પંખીઘર' વાર્તાસંગ્રહ વિશે ડૉ.ભરત સોલંકી નોંધે છે કે, “વાર્તાઓ પ્રમાણમાં લાંબી છે, સરળ છે ને સપાટી પરની પણ લાગે છે. આજે વાર્તામાં જે ‘વાર્તા તત્વ’ નો ‘કળા તત્વ’ નો જે આગ્રહ રખાય છે કે અપેક્ષા સેવાય છે તે અપેક્ષા પૂરી કરવામાં કદાચ આ વાર્તાઓ ઊણી ઉતરે છે. એક જ બેઠકે સડસડાટ વાંચતા આ વાર્તાઓ કશીક, કોઈકની વાત માંડે છે જરૂર પણ કલાપદાર્થથી છેટી રહે છે. વાર્તાના ભાવને કશી મુશ્કેલી ન પડવા દેતી આ વાર્તાઓ કદાચ ભાવકને રીઝવી જાય છે પણ વિવેચકને કદાચ નિરાશ કરે એવું બને.”

‘પંખીઘર’ વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૧૫ વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. જેમાં ‘પંખીઘર’, ‘જેડીઓ’, ‘નોકરી’, ‘મામેરુ’, ‘તમે કેવા?’, ‘માંજરી’, ‘આબરૂ’, ‘દોસ્તી’, ‘પડઘા’, ‘બે દોકડા’, ‘ભડાકો’, ‘ગર્વભંગ’, ‘પાણીનું પાઉચ’, ‘એકાંત’ તથા ‘માણસની ખોટ’ જેવી વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં નિરૂપાયેલી વેદના, સંવેદના અને ગ્રામ્ય પરિવેશને ઉજાગર કરવાનો મારો ઉપક્રમ છે.

‘પંખીઘર’ વાર્તામાં કરુણરસની નિરૂપવામા અમૃત પરમાર સફળ થયા છે. કાળીયાના ઝગડાટંટાઓથી કંટાળીને કાળીયાની મા ગંગાડોશી લખીમા આગળ કહે છે કે, “લખી મા હું શું કરું? મારો કારિયો નપાવટ પાચ્યો. રોજ રોજ ઝઘડા એના નામની હોરી, એકેય દાડો કોરો જતો નથી. કાયમ હૈયા

હોરી હોય છે. લખી મા હું તો થાચી. એનો બાપ મરી જ્યો એવી હું મરી જઈ હોત તો હારું. આ દા'ડા જોવાના તો ના આવત. માડી મારૂ તો જીવતર ધૂળ થઈ જ્યું." (પૃષ્ઠ.૨)

માવતર તો માવતર હોય છે. કાળી મજૂરી કરી, રાત દિવસ એક કરી, દૂધ વેચી છાશ ખાઈને ગંગામાંએ પોતાના એકના એક દીકરા કાળુ માટે જમીન રાખી હતી પણ કાળિયો તો જમીન વેચીને બસ જલસા જ કરે છે. રોજ નવી નવી રસોઈ બનાવીને જમે છે ત્યારે ગંગામાં દીકરાની વહુને કહે છે, "વઉ, ભંડાર તો કુબેરના નથી ભર્યા રે'તા, બે હુતો હુતી મજા કરો છો. કામ કરતા જોર આવ છ. તે ચ્યો હુદી ચાલશે? " (પૃષ્ઠ.૪) આટલા વેણ કીધા એટલામાં તો ઘરમાં મહાભારતનું વાતાવરણ રચાઈ ગયું. પૈસાના મોહમાં અંધ બનેલા કાળીયો પોતાની પત્નીનો પક્ષ લઇને પોતાની માને ન બોલવાની ગાળો બોલે છે. એમાંથી ભારોભાર કરુણ રસ નિષ્પન્ન થાય છે, "તારી હારે ના તો ચેટલાય જાતા ર્યા; તારું જ નથી આવતું. જેની આય ખપ ન હોય ઈની ત્યા ખપ ન હોય. મારો બાપ જ્યો ઈના કરતા તુ જઇ હોત તો હારું..." (પૃષ્ઠ.૪-૫)

'જેડીઓ' વાર્તામાં આપણને સંવેદનાસભર સંવાદો જોવા મળે છે. ગિરનારની જાત્રાએથી કાનજી ડોસાએ લાવેલો સરસ ઘાટવાળો,વાંકા માથાવાળો, વધારે ગાંઠોવાળો મજબૂત જેડીઓ દીકરાની વહુને ખૂબ જ ખટકે છે. આથી એકવાર દીકરા પ્રકાશની વહુ સંગીતા લડતાં લડતાં બબડી કે, "તમારા આ જેડીઆને બાળો નહીં તો હું બળી મરીશ. આ સાત ખોટના દીકરાનો હાથ-પગ ભગાવશો ત્યારે તમે જપશો." (પૃષ્ઠ - ૮)

'જેડીઓ' નામની વાર્તામાંથી ક્યાંક ક્યાંક આપણને સંવેદનાસભર વાક્યો પણ જોવા મળે છે. જે સામાન્ય માનવીને હચમચાવી મૂકે તેવા છે.કાનજી ડોસાનું દીકરા પ્રકાશ અને પુત્રવધુ સંગીતા દ્વારા થતું હળાહળ અપમાન સહન ન થતા પોતાની સ્વર્ગસ્થ ડોશી મણીમાને ઠપકો આપતા કાનજી ડોસા કહે છે કે, "ગાંડી ! મને મૂકીને ચાલી ગઈ.સાથે રહેવાના ઓરતા હતાં ને...પણ મારો વિચારેય ન કર્યો." (પૃષ્ઠ. ૯)

'મામેરું' નામની વાર્તામાં આધુનિક સમાજનું પ્રતિબિંબ સુપેરે ઝીલાયું છે.હાલના સમયમાં સમાજના રીતરિવાજો કરવાનું બધાને ભારરૂપ લાગે છે. સામાજિક સબંધો રાજીપાથી કરવાને બદલે એક આવી પડેલી જવાબદારી પાર પાડવી એમ જાણીને લોકો કામ કરે છે. આવું જ કંઈક ચિત્ર મામેરું નામની વાર્તામાં જોવા મળે છે. નાનાભાઈ અને મોટાભાઈનો સંવાદ આ પર પ્રમાણે છે:

"ના,તારેય નથી કાઢવા અન મારેય નથી કાઢવા..."

ત્યાં ડોશી બોલી ઉઠ્યા -

"તો બેટા મામેરું શા માંથી કરશો?"

નાનાભાઈ સામે જોઈ બોલ્યો, "બાના દાગીના છ જ ન આજ નહીં તો કાલે બા નહીં હોય તે દાડે પાછા ડખા વહેંચવા ન વેચવા એના કરતાં અત્યારે બાની હાજરીમાં વાત પૂરી થઈ જાય.પછી કાલે કોઈ હિસાબ કરવાનો નારેય.જમીન જેના ભાગમાં આવે તેની અને ઘર બે બાયણે છ તે વચ્ચેનું બારણું બંધ કરી શું એટલે ઘર પણ જુદા." (પૃષ્ઠ.૨૨)

21 મી સદીમાં અનેક દૂષણો જગત સામે ખતરારૂપ બનીને ઊભા છે. તેમાં જાતિવાદ એ ભારત માટે ચિંતા નહિ પણ અતિચિંતાનો વિષય બન્યો છે. જાતિવાદ તરફ આંગળી ચીંધતી વાર્તા 'તમે કેવા?' અમૃત પરમારે સાહિત્ય જગતને આપી છે.

' એકવીસમી સદી અને સ્ત્રી' વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં મળેલ લત્તા પરમારને અને દીપક વાઘેલા બંનેની મૈત્રી ગાઢ બને છે. બંને વચ્ચે થતી રોજ મુલાકાતથી કોલેજના અન્ય યુવકો ઈર્ષા કરવા લાગે છે દીપક અને લતાની પ્રેમ કહાની કોલેજ માટે ચર્ચાનોવિષય બની ગઈ હતી. બંનેને જુદા કઈ રીતે કરવા એ જ પ્રશ્ન બધે ઘુટાતો હતો ત્યા ઊંચો કદાવર, શ્યામ રંગ, હંમેશા લાલ રહેતી આંખો, કાળી ભમ્મર દાઢી મુછ, બંને હાથે સોનાની ચાર ચાર વીંટીઓ રાખનાર નાગર દાજી નામનો માણસ 'એવા તો ચેવા મિત્ર છ ક જુદા ના પડ' , 'આ જોડુ ના તોડુ તો મૂછો કાઢી નંખાવીશ' (પૃષ્ઠ.૨૯) કહીને દીપક અને લતા ની જોડી તોડી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. લત્તાને એકલી આવતા જોઈને નાગરે વાત કરી કે, "જો લત્તા તું મારી બેન જેવી છે. માતાજીના સોગંધ ખાઈને તને કઉં એટલું સાંભળ હું કદી આ રસ્તે નહીં આવું. પણ એટલું સાંભળ અને ધ્યાન રાખજે. તને કોઈ ના મળ્યું અને .... વરણનો છોકરો જ મળ્યો." (પૃષ્ઠ.૩૦)

આ ખાલી જગ્યાએ લત્તાના મગજને ચકરાવે ચડાવી દીધું અને પછી બસ એ તો ખાલી જગ્યા... ખાલી જગ્યા... ખાલી જગ્યા... ના જ વિચારો કરતી રહી.એક દિવસ લતાએ દીપકને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, "દિપક તમે વાઘેલા ખરા, પણ કેવા?" (પૃષ્ઠ.૩૦) અને આ તમે કેવા પ્રશ્નાર્થે દીપકના હૃદય પર જોરદાર થપાટ મારી. આમ, અમૃત પરમારની વાર્તા 'તમે કેવા?' એ જાતિવાદની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે.

'માંજરી' નામની વાર્તામાં આપણને સામાજિક ગતિવિધિઓની વાત અમૃત પરમાર સરસ રીતે કરી છે. ભરત અને શકુના લગ્નને સાત વર્ષ થઇ ગયા હોવા છતાં સંતાન સુખ નથી અને એની ચિંતામાં શકુ દિવસે ને દિવસે થાકતી જાય છે. આ વાર્તામાં શકું અને એની બહેનપણી રમતુંનો સંવાદ સંવેદનાસભર ઉપસી આવ્યો છે જુઓ :

"ચ્યમ લી ખાધે-પીધે સુકાતી જાય છે? કોંય રોગ તો નથી થ્યો?"

"બઈ! આનાથી મોટો રોગ ચીયો હોય?"

"ચ્યો રોગ લી?" હું કાંઈ હમજી નઈ?"

"ચ્યમ ભાભી સાવ અજાણ્યા થાવ છો.તમારા દિયરને પૈણે આ સાતમું વરસ થાય છ. પરભુ વેરી થ્યો છે.હજું સામું નથી જોતો.દવાદારુનો પાર નથી રાખ્યો.પથ્થરા એટલાં પીર કર્યાં." (પૃષ્ઠ.૩૨.૩૩)

'આબરૂ' નામની વાર્તામાં આપણને ગ્રામ્ય જીવનનો પડઘો જોવા મળે છે. ગાંધીજીનું કથન, "સાચું હિન્દુસ્તાન તો ગામડાઓમાં જીવે છે," આ વાર્તામાં સાચું ઠરે છે. 'આબરૂ' વાર્તામાં ગ્રામ્યપરિવેશનો ધબકાર જોવા મળે છે. જુઓ, કિસ્મતપુરા ગામનું વર્ણન...

કેસુડે ફુલ બેઠાં છે. ધરતીએ રંગ બદલ્યો છે. ખેતરમાં ઊભેલો કપાસ ગાંડા માણસની જેમ દાંત કાઢી રહ્યો છે. ખરવાળમાં પુરાના ગંજ ખડકાયેલા પડયા છે. ખળામાં મગ, તુવેરના ઢગલા પડ્યા છે. ખેડૂતો મન મૂકીને મહેનત કરે છે. ક્યાંક દૂર ઘઉંના ખેતરમાં કોશ ફરતા દેખાય છે. એવામાં કોઈ ધૂની ખેડૂત 'રામ' ગાતો ને સીમ ગજવતો કોષ હાંકે છે. સૌ લોકો સીમમાં છે. ગામમાં તો બાળકો અને વૃદ્ધો સિવાય લગભગ કોઈ જોવા મળતું નથી. પાદર પણ કોઈ ભેળાઈ ગયેલા ખેતર જેવું સુનું લાગે છે. વડની છાયામાં એકાદ નધણીયાં ગાવડાં બેઠા છે. વડની મીઠી છોયાંમાં પંખીઓ કલરવ કરે છે. (પૃષ્ઠ.૪૦)

અંતે તો ગામ જ વ્યક્તિની સાચી ઓળખ હોય છે. બે માણસો ગામમાં કોઈ જ નથી એમ કહીને પાછા જતા હતા. ત્યાં ગામના એક વડીલને લાગી આવે છે કે આ તો ગામની આબરૂ લઈને જાય છે. અને એ બે માણસોને પાછા બોલાવીને ભરપેટ જમાડે છે. છેલ્લે બાપા બોલે છે, "હવે કોઈ ન કેતા નઈ ક ગામમાં કોઈ 'માણસ' ન હતું." (પૃષ્ઠ.૪૩) આમ 'આબરૂ' નામની વાર્તામાં ગ્રામયજીવનની રહેણીકરણી, સંસ્કૃતિ અને વાણીવર્તનનો સરસ પરિચય થાય છે.

'બે દોકડા' વાર્તામાં કાળી અને લખાના ઘરની ગરીબાઈની ચરમસીમા જોવા મળે છે. ટી.બી.થી પીડાતા બિમાર લખાને ઠપકો આપતાં પત્ની કાળી કહે છે કે,

"જીવવું હોય તો આ બીડીના ઠૂંઠા છોડો ! "

"હવે આ જન્મારામાં બાકીયે શું છે? દેવલો હવે દાડીયે જતો થઈ જ્યો છ.પછી તાર શું વાંધો.ચ્યાક 'સાથી' મેલીને પૈણવજે, વઉને ઘરમાં પડી રેશે અન તું ઓસરીમાં" (પૃષ્ઠ.૬૦)

દેવચંદ શેઠની નજર 'કાંટો ચુકી અને આ ફૂલ પર પડી' અને પોતે ભાનસાન ગુમાવી બેસે છે.ચાર છોકરાનો બાપ,પચાસ વટાવી ગયેલો જાણે ફરીવાર યુવાનીમાં આવતો હોય એવી કાલી ઘેલી ભાષામાં વાત કરતો થયો છે. પછી તો રોજ સવારે "કાળી ન આવે ત્યાં સુધી શેઠનો દિવસ ઊગે નહિ." (પૃષ્ઠ.૬૧) શેઠ ગમે તેમ કરી કાળીને પોતાનો શિકાર બનાવવા માંગે છે. એટલે એ જે જોઈએ તે લઈ જજે, વ્યાજ ઓછું લઈશ એમ અનેક લોભામણી લાલચો કાળીને આપે છે. અને છેલ્લે ખેતરમાં જાર વાઢવા આવેલ કાળીને દુકાનને તાળું મારી ખેતરમાં પહોંચી જાય છે.ત્યાં કાળીને પોતાના હવસનો શિકાર કેવી રીતે બનાવે છે તેનું વર્ણન શ્રી અમૃત પરમારે સરસ રીતે કર્યું છે, જુઓ :

ગજવામાંથી સીંગના દાણા કાઢતા બોલ્યા "લે મોં મીઠું કર. દાંતેડામાં મેલ દેવતા.જારતો કાલેય વઢાશે." - કાળીના હાથમાં સીંગદાણા આપવાના બહાને શેઠે કાંડું પકડ્યું.કબૂતરી જેવી કાળી ચોંકી ઉઠી બે પગલાં પાછી ગઈ. અચાનક બોલી ઉઠી. "હાય હાય શેઠ, શુ કરો છો? ભાનમાં તો છો?" શેઠ હસતા હસતા બોલ્યાં. "ગાંડી હું તો ભોનમાં છું, તું ભોનમાં આય, આ કંચન જેવી કાયા છ." કાળીને "કંચન જેવી કાયા કહેનારા આ પહેલો પુરુષ હતો."(પૃષ્ઠ.૬૩-૬૪) કાળી ઘડીભર તો ભાન ભુલી ગઈ જાણે સ્વપ્નની દુનિયામાં ખોવાઈ ગઈ. ત્રીસ વર્ષથી સાચવી રાખેલું ચરિતર આજે શેઠે લૂંટી લીધું.મથોડું જારમાં કાળી ખોવાઈ ગઈ. જતાં જતાં દેવચંદ શેઠ બોલ્યા,"ગાંડી રડ નઈ આવું તો ચાલે, કોઈન ખબર નથી, હું જઉં છું અને હા, હવ નઈ આવું. કોઈ જોંણ નહીં હોં, તારું વ્યાજ માફ અને મૂડી તો તારાહાથમાં જ માનજે અનુકૂળતાએ આપજે." ખોળીબારામાંથી જતાં જતાં શેઠ ફરીવાર બોલ્યા,"તારા વ્યાજના "બે દોકડા" માફ." (પૃષ્ઠ.૬૪)

'ભડાકો' નામની વાર્તામાં કાનજીની નબળી આર્થિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન લેખકે કુશળતાથી પાર પાડ્યું છે. સાઇકલ પર નોકરી જતા કાનજીને સાઇકલ દગો આપે છે. ત્યારે પ્રથમ ક્ષણે એને સાઇકલ પર ગુસ્સો આવે છે પણ બીજી ક્ષણે સંવેદનાસભર વાક્યો કાનજી બોલી ઊઠે છે કે, " બીચારી ટ્યુબનોય વાંક નથી. બે વરસ થયા, અને છ મહિનામાં પાંચ પંચર, બિચારી કેટલું ખેંચે મારો, બૈરાંનો,છોકરાનો કેટલો ભાર, ઘઉં,ચોખા, લાકડાં બધું જ આના ઉપર જ ને અને ઘરમાં બે જણા જ ભાર ખેંચનારા છે એક હું અને બીજી આ સાઈકલ." (પૃષ્ઠ.૬૫)

'માણસની ખોટ' નામની વાર્તા માણસાઈના હદની પરાકાષ્ટાના દર્શન કરાવે છે. કોઈક માણસની ખાલી પડેલ જગ્યા કોઈ માણસ જ ભરી શકે છે. ઘર, નોકરચાકર બધું જ હોય પણ જો મૂળ માણસ ના હોય તો બધું જ વ્યર્થ છે. આ વાર્તામાં કરુણસભર વાત કરતા માજી કહે છે કે, " બધું બરાબર ભૈ પણ માણસ તો જતાર્યા ને 'માણસની ખોટ પડી' ભૈ એ તો પુરાય નહીં. એ માણસની ખોટ એટલે માણસની ખોટ." (પૃષ્ઠ.૯૦)

'પંખીઘર' વાર્તાસંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ પંદર વાર્તાઓ ખૂબ જ ધ્યાનાકર્ષક છે. જેમાં મોટાભાગે વેદનાની કથાવ્યથાની વાર્તાઓ છે. ગુજરાતી ગ્રામજીવન, નગરજીવન, કૌટુંબિક સમસ્યાઓ, સ્ત્રી-પુરુષ રાગ દ્વેષ તથા કાળના ચક્રમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ બતાવતી નિયતિ મોટે ભાગે આ વાર્તાઓના વિષય બનીને આવે છે.શોષિત, પીડિત,દલિત અને સામાજીક સંવેદનાઓનો ધબકાર આ સંગ્રહમાં જોવા મળે છે. કલાતત્વનો અભાવ હોવા છતાં સર્જક શ્રી અમૃત પરમારે 'પંખીઘર' વાર્તાસંગ્રહમાં કથાને પ્રાધાન્ય આપીને સમગ્ર સર્જકનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આપણી આજુબાજુ બનતી રોજબરોજની ઘટનાઓને સર્જક શ્રી અમૃત પરમારે ખૂબ જ સારી રીતે જીવંત કરી છે.

સંદર્ભગ્રંથો :

- સત્તર સાહિત્ય સ્વરૂપો (સ્વરૂપ અને વિકાસ) પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.

- 'પંખીઘર' (વાર્તાસંગ્રહ), લેખક : અમૃત પરમાર, મોર્ડન પ્રિન્ટર્સ-અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ 2019, કિંમત 125/-

રાવજી પટેલ કૃત 'અંગત' કાવ્યસંગ્રહમાં કૃષક અસબાબનું આલેખન :-

પ્રસ્તુતકર્તા:-

ડૉ.અશ્વિનકુમાર વી.બારડ

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (ગુજરાતી)

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કૉલેજ-તાલાળા(ગીર)

તા.તાલાળા, જિ-ગીર સોમનાથ

રાવજી પટેલનો કવિ-સ્વર સૌ આધુનિક કવિઓમાં જુદો તરી આવે છે. રાવજીની કવિતા એટલે આધુનિકતાનો કોઈ અભિનિવેશ નહિ અને છતાં સહજ રીતે જેનું ભાવસંવેદન શબ્દમાં આધુનિક રૂપ ધારણ કરીને આવે એવા કવિની કવિતા. રાવજી પટેલે કવિતા ઉપરાંત નવલકથા,વાર્તા જેવા કથાસ્વરૂપોમાં પણ સાહિત્યસર્જન કર્યું છે પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની મુખ્ય ઓળખ કવિ તરીકેની રહી છે. તેમનો કાવ્યફાલ 'અંગત' કાવ્યસંગ્રહમાં ગ્રંથસ્થ થયો છે. વિષયવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ તેમાં પ્રકૃતિ,પ્રણય,કૃષિજગત,નગરજીવન,મૃત્યું,કાવ્યજગત વગેરે જેવા વિષયો આલેખન પામ્યા છે. કવિનું બાળપણ વતન ગામ વલ્લવપુરામાં પ્રકૃતિ અને સીમ-વગડા વચ્ચે વીત્યું હતું. પારિવારિક અભાવો અને અગવડ વચ્ચે પણ રાવજીએ પ્રકૃતિનું આકંઠ પાન કર્યું હતું. આ સીમનો અનહદ લગાવ કેવો અદભૂત હતો તે તેમની જ કાવ્યપંક્તિઓમાં સુંદર રીતે પ્રગટ થયો છે.

'સદા ઘરથી છેટે રહ્યો ઘાસ જેવો

છતાં આંખથી ના અલગ થાય શેઢો.'

'ને હું હવે નગરને પથ સંચરું ત્યાં,

આખી ય સીમ મુજને વળગી રહી છે.'

રાવજી પટેલ ખેડૂત પુત્ર છે. કહો કે એ જાનપદી સૃષ્ટિનો જીવ છે. કૃષિજીવનના અનેક સંદર્ભો એમની કવિતામાંથી મળે છે. મોલ ભરેલા ખેતરો,શેઢો,હરીભરી સીમ, બળદ અને ઘાસ,હળ,પંખીઓનો કલરવ,કલશોર કરતાં વૃક્ષો,પાકની ઊંબીઓ,દૂધમલ ડૂંડાઓ, ઢેફા ને કણસલાં, વગડાનો ચિત્કાર,કોસ ,વાલોળનો વેલો, સારસના ટહુકા,લીલુંછમ્મ લ્હેરાતું આકાશ વગેરેનું આલેખન કૃષિજીવનની આબોહવા રચી આપે છે. રાવજીની કવિતામાં આવતો કૃષક પરિવેશ માત્ર વર્ણન ખાતર નહિ પણ એક સજીવ સૃષ્ટિ રચી આપે છે. ઘર,ઘાસ,શેઢો તેના વ્યક્તિત્વની સાથે અવિનાભાવે જોડાઈ ગયેલા છે.જનપદમાં ઊછરેલાં કવિને પછીથી નગરજીવનમાં ગોઠવાવું પડે છે ત્યારે પેલું જનપદ,ખેતર,સીમ-શેઢા પ્રત્યેનો અનુરાગ તો અકબંધ છે.

રાવજી એ કૃષિકવિ છે. કૃષક જીવન તે તેમના રોજિંદા અનુભવનું જીવન છે. એની કાવ્યસંપદા ગ્રામજીવન અને સીમવગડાથી ભરપૂર છે. ગુજરાતી કવિતામાં ગ્રામજીવન અને સીમપ્રકૃતિને આટલી પ્રભાવક અને કાવ્યાત્મક રીતે આલેખનાર રાવજી પ્રથમ ગુજરાતી કવિ છે. 'અંગત'કાવ્યસંગ્રહની પ્રથમ રચનામાં જ આવો કૃષક અસબાબ કલાત્મક રીતે આલેખન પામ્યો છે.-

'મારા ખેતરને શેઢેથી

'લ્યા ઊડી ગઈ સારસી!

મા,

ઢોચકીમાં છાશ પાછી રેડી દે.

રોટલાને બાંધી દે.

આ ચલમની તમાકુમાં કસ નથી.

ઠારી દે આ તાપણીમાં

ભારવેલો અગ્ની,

મને મહુડીની છાંય તળે

પડી રહેવા દે.

ભલે આખું આભ રેલી જાય,

ગળા સમું ઘાસ ઊગી જાય,

અલે એઈ

બળદને હળે હવે જોતરીશ નંઈ .....'

કવિ ઉપરોક્ત રચનામાં ખેડૂતો જ્યાં ખેતી કરે છે તે સીમનું જીવંત ચિત્ર ઉપસાવી આપે છે. કાવ્યમાં આવતા છાશ-રોટલો-ઢોચકી-તાપણી-તમાકુ ચલમ અને ભારવેલો અગની-જેવા શબ્દોના આલેખન દ્વારા સરળ રીતે ખેડૂતના રોજિંદા જીવનને ઊજાગર કરી આપે છે. કાવ્યમાં સારસી એ પ્રતીક છે. તેના ઊડી જવાથી કાવ્યનાયકને હવે કોઈ પ્રવૃતિમાં રસ-કસ રહ્યો નથી એટલે જ તે હવે બળદને હળે જોતરવાની ના પાડે છે. કાવ્યના બધા જ શબ્દો અસલ તળના છે. નાગરી શબ્દની છાંટ ક્યાંય જોવા મળતી નથી. કવિ તળના શબ્દો વડે કાવ્યાત્મકતાથી કૃષક પરિવેશ આપણી સમક્ષ ખડો કરે છે.

રાવજી પટેલ પાસેથી આપણને જનપદ-કૃષક અસબાબની જે નવતર કવિતા પ્રાપ્ત થાય છે તેના મૂળમાં તો પેલો તળજીવનનો અનુભવ કામે લાગ્યો છે. ઘર -ગામ સીમ વગડાના કાયમી રઝળપાટે તેમના ભાવજગતને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. આ સંદર્ભે તેમની બે રચના 'ભાઈ' અને 'સીમનું મન'માં કૃષિ પરિસર પ્રગટ થયો છે-

'બપોરી વેળાનું હરિતવરણું ખેતર ચડ્યું

વિચારે એવું કે લસલસ થતો મોલ સઘળો;

અને આ કોસે તો બસ હદ કરી :આંખ મળતાં

ઉલેચ્યા પાતાળો પુનરપિ, હવે તે ટપકતો

રહ્યો ભીંતે. બેઠું વિહગ જઈ ત્યાં સીમ નીરખી

...................................'લચકાય પડ્યાં લોચન મહીં

પછી તો ડૂંડાઓ, હરખ નવ માયો હૃદયમાં.'

કાવ્યનાયક કોસ ઉલેચતાં ઉલેચતાં કાન સરવા કરી પંખીના કલરવને સાંભળે છે ત્યાં તેમની આંખોમાં ડૂંડાઓને લચકાય પડતા અનુભવે છે તેમના હૃદયમાં હરખ સમાતો નથી. બપોરના સમયનું લીલપવરણું ખેતર આપણી આંખ સામે ખડું થાય છે. કાવ્યમાં કોસનો ઉલ્લેખ આપણી જૂની કૃષિ પિયત વ્યવસ્થાને ચીંધી બતાવે છે. આજે તો ખેતીમાં ટેકનોલોજીના આગમનને કારણે અનેક સગવડો આવી છે. આમ 'ભાઈ'રચનામાં બપોરના સમયની સીમનું મનભાવન દૃશ્ય ચિત્રિત થાય છે.

જનપદમાં ઉછરેલા અને પ્રકૃતિનું ધાવણ ધાવેલા રાવજીને સંજોગાવશાત નગરવાસી બનવું પડે છે. આ નગરવસવાટને લીધે આ ભર્યા ભર્યા જીવનનો વિચ્છેદ કવિ અનુભવે છે. એમાં વળી ક્ષયની બીમારી તેના વિચ્છેદને વધુ વિષાદમય બનાવે છે.'સીમનું મન' રચનામાં નગર તરફ જતાં કાવ્યનાયકના સમગ્ર અસ્તિત્વમાં ગામની સીમ,ડોલતા કણસલાં,લીલપવરણો મોલ,હવાનો કલબલાટ- કૃષિજીવનનો સઘળો અસબાબ વ્યાપી વળે છે.

'આવ્યે હજી પલ નથી થઈ એક, ત્યાં તો

આ સીમનું કલક્લ્યું મન વિસ્તરેલું;

મેં ડોલતાં કણસલાં પર કાન માંડ્યા

પંખી સમા ત્યહીંય બેઉ રમે મજેથી !

લીલાશમાં સરકતી પકડી હવાને

ચૂમી લઈ,કલકલાટ બધોય ચાખ્યો!

ને હું હવે નગરને પથ સંચરું ત્યાં

આખીય સીમ મુજને વળગી રહી છે!'

પ્રકૃતિ એ રાવજીના લોહીનો લય છે. કૃષિ પરિસરને આલેખતી અન્ય એક રચના તે 'વરસાદી રાતે'-

'સહેજ વળી ફણગાની જેમ ફૂણું કણસીને

બચ બચ પીધા કરે માયાળું ખેતર.

મારી કીકીઓમાં કણસલાં હળું હળું હલ્યા કરે

એની પર પંખીઓનાં પીંછાં સ્હેજ ફરફરે

આખો દહાડો ઢેફાઈ કુટાઈ-

મા

પંજેઠીની જેમ લૂસ ખાટલામાં પડી રહી.

મારા બાવડામાં દિવસ,બળદ,હળ,બારે મેઘ પોઢ્યાં.'

અનિંદ્રાની ક્ષણોમાં અજંપો વેઠતો કાવ્યનાયક વિરતિ અને અલસતાનો ભાવ અનુભવે છે. કલ્પનોનો સુંદર વિનિયોગ કરીને અંધકાર, ફણગાતું ખેતર, કણસલાનાં સંદર્ભો રજૂ કરીને ખેતીની ફસલના આનંદદાયી દિવસોનો ઉલ્લેખ થયો છે. ખેતરને માયાળું કહીને સીમ પરિસરને જીવંત બનાવી મૂકે છે.'ઢેફાઈ કુટાઈ'ની ક્રિયા દ્વારા ખેતીના આકરા સંઘર્ષને કવિ ચીંધી બતાવે છે. કાવ્યનાયકના બાવડામાં બળદ,હળ અને બારે મેઘ પોઢ્યાં છે. ખેતીની મોસમ છે પણ કાવ્યનાયકને એ પાકની લણણી કરવાનો ઉમંગ નથી.

'પત્નીનો નિંદ્રાસ્પર્શ' રચનામાં કાવ્યનાયકના જૈવિક આવેગોને અભિવ્યક્તિ અર્પવામાં કૃષક પરિસર ઉપયોગી નીવડ્યો છે.-

'ઊંઘના અણખેડ્યા ખેતરમાં ઊગ્યા સારસટહુકા.

નભનીલાં ડૂંડાના ભરચક ભાર થકી

ઝૂકેલા સાંઠા!

એક કોરથી સહેજ સ્વપ્નથી ચાખું

આખું સાકરની કટકી શું ખેતર

જીભ ઉપર સળવતું.

આ પાથી વંટોળ સૂરજનો

તે પાથી વાયુનાં પંખી

હભળક કરતાં આવ્યાં........'

કાવ્યનાયકને પત્નીનો અંગસ્પર્શ અનિંદ્ર કરી દે છે. નારીદેહના સ્પર્શની અસર 'ઊગ્યા સારસ ટહુકા'થી સંવેદ્ય બનાવ્યો છે.

'હજીય તે' નામની રચનામાં ખેડૂતની પત્ની કે યુવાન છોકરીની ભાવ સંવેદનાને સુંદર અભિવ્યક્તિ અર્પી છે.-

'હજી હું તો ટાઢાઊના તડકામાં ઘઉં વીણું, હજીય તે

હું તો મારે આવું તેવું કર્યા કરૂં. ખાલી પેલી ગમાણના

ખીલા જેવી,હું તો મારે પડી રહું. કદી કદી મહુડાનાં

વન આખાં,વન આખાં,વન આખાં વેડી દઉં,

કૃષિના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ લોકો માટે સીમ-ખેતર-વગડો-ગમાણ વગેરે એમના જીવન સાથે આ બધું ઓતપ્રોત હોય છે.એમની દિનચર્યા ઉપરોક્ત બાબતો સાથે સંકળાયેલ હોય છે. ખેડૂતનો મોલ પાકી ગયા પછી લણણી કરીને ફળિયામાં એના ઢગલા કરવામાં આવે છે. ઘરની સ્ત્રીઓ પછી એની સાફસૂફીમાં લાગે છે. અહીં પણ ખેડૂતની પત્ની કે યુવાન છોકરી ઘરના આંગણામાં બેસીને ટાઢાઊના તડકામાં ઘઉં વીણે છે-પછી તો મનોમન તે સીમવગડામાં લટાર પણ મારી આવે છે. ગાય ભેંસના

ધણમાં ચાલ્યાં જવાથી ખાલી ગમાણના ખીલા જેમ નાયિકા એકાકીપણાની અનુભૂતિ કરે છે. સમગ્ર કાવ્યમાં નાયિકાની સંવેદનાને અભિવ્યક્તિ અર્પવા માટે કૃષક પરિવેશ સહાયભૂત થયો છે.

રાવજી ગામની ધૂળમાં જન્મેલો,રમેલો ને મોટો થયેલો ખેડૂતનો દીકરો.માટીની મહેક એની કવિતામાં ગળથૂથીની નિપજરૂપે પ્રગટી છે. વિષય કોઈ પણ હોય રાવજીની કવિતામાં આવતાં તળપદા સંસ્કારો એનાં મૂળના જીવનને ચીંધે છે. ભારતીય ગ્રામીણ સંસ્કૃતિની અનૌપચારિક આબોહવા 'અંગત'નાં કાવ્યોની અગત્યની લાક્ષણિકતા છે. જીવનનો થાક, વ્યાધિગ્રસ્ત નિર્વેદ જાનપદી માહોલમાં ક્યાંય દૂર સરી જાય છે. રાવજીની કવિતામાં ગામ પ્રત્યે અસીમ પ્રેમ છે તો નગર પ્રત્યેનો સંઘર્ષ પણ છે.

અફાટ ખેતરની હરિયાળીમાં ઊછરેલો કવિ જીવ નગરવાસી બન્યા પછી પણ 'ખેતર વચ્ચે'ની અનુભૂતિને અકબંધ જાળવી રાખે છે.

'રોમ પર એકાંત સરકે સીમનું

હું શું કરું?

રે, શું કરું?

આંહીથી ભાગી જાઉં ક્યાંક,

પણ તે જાઉં ક્યા?

મારા ભણી વાલોળનો વેલો સરી આવે!

રાવજીનું રોમ રોમ ગ્રામાસક્ત છે. કવિ જાતને જ બે પ્રશ્ન પૂછે છે. આ બે પ્રશ્નોમાં 'હું'નો 'રે' સુધીનો વિસ્તાર કવિની લાચારી દર્શાવે છે. ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય કલ્પનો રાવજીની કવિત્વશક્તિનો ચેતોવિસ્તાર દર્શાવે છે. એક બાજુ નગરમાં જીવવાની નક્કરતા અને બીજી બાજુ ગ્રામજીવનની ઋજુ સ્મૃતિ વચ્ચે રાવજીનો પિંડ પીડાય છે. ગ્રામજીવનના આલેખનમાં રાવજીની સૌન્દર્યલક્ષિતા પ્રતીત થાય છે.

રાવજીની કવિતાઓમાં જનપદ,કૃષિજીવન,ખેતર,તળાવ, હળ-બળદ,પંખીઓ વગેરે સાથેનો તેનો લગાવ જોવા મળે છે તો બીજી બાજુ ક્ષયની જીવલેણ બીમારીને લીધે શાપરૂપ બની ગયેલું તેનું વર્તમાન જીવન તેનામાં તીવ્ર સંવેદન જન્માવે છે. રુગ્ણ દેહ અને લાલસાઓ તથા રતિઆવેગોને વ્યક્ત કરવા પણ રાવજીને પ્રકૃતિ કલમવગી છે. પ્રકૃતિ એના જીવનનો અકાટ્ય હિસ્સો છે. અસ્તિત્વનો બોધ પણ એ પ્રકૃતિ વડે કરાવે છે. 'જિજીવિષા' નામની રચનામાં ક્ષયની બીમારીને કારણે કાવ્યનાયક અશક્ત

બની ગયો છે પણ 'વીસ વર્ષનું એકસામટું જોમ' જો ઘડીભર એકઠું થઈ જાય તો એના ખેતરની છાપરીએ જઈને બેસવા,ફણગાતા ખેતરની વચોવચ ડોલવાની ઝંખના વ્યક્ત કરે છે.-

'મારી ડબડબ ચૂતી છાપરીએ જૈ બેસું

ડોલું ફણગાતા ખેતરની વચ્ચે

દક્ષિણ પવન સરીખા રેલ્લાં

સીમ છોડીને છૂટે

સૌની મોર હું ય આ ઘરમાં આવી

ધીરેથી આ ચારપાઈને

સાંજ પડ્યે કૈ પૂછું ગાછું .....'

'ડબડબ ચૂતી છાપરી'નું પ્રતીક મરણાસન્ન અસ્તિત્વને માટે પ્રયોજ્યું છે. પણ નાયક તો ટચલી આંગળીના નખ સુધી જીવવા માગે છે. તેની જિજીવિષા પ્રબળ છે. ફણગાતા ખેતર વચાળે જઈને પવનની લ્હેરખીઓથી ડોલી ઊઠવાની ઝંખના એની જિજીવિષા છે.

'સમય' નામની રચનામાં પણ અસ્તિત્વની વંધ્યતા, વિફળતા તથા એમાંથી ઉદભવતો વિષાદ કૃષિ પરિસરમાં સુંદર અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે.

'શેઢે પડ્યું જીરણ જે હળ સાવ બૂઠું;

મારા અશક્ત પગથી અવ કાળ ખેડું,

હું કેટલાં વરસથી કણથી ભરેલાં

ડૂંડા ભરું નજરમાં ? ન જરીય થાકું.'

'જીર્ણ બૂઠું હળ' અને 'અશક્ત પગ' અસ્તિત્વની હતવીર્યતાને પ્રગટ કરવા તાકે છે. કશા કણ મનમાં ઊગી શકે એવી શક્યતા રહી નથી. છતાં 'દાણા સમો સમય થાય' એની હજી ઝંખના રહી છે.ગામ-સીમના વિચ્છેદ અને નગરજીવનની કઠોરતા વચ્ચે અટવાતો કાવ્યનાયક એ બંને વચ્ચે રહીને રતિના આવેગોને વિશિષ્ટ રીતે કાવ્યબદ્ધ કરે છે. 'અસંખ્ય રાત્રિઓને અંતે' રચનામાં નાયકની સંકુલ ઝંખના કૃષિ આબોહવામાં વ્યક્ત થઈ છે.

'શિયાળની લાળીમાં સરકે સીમ,

રાત્રિઓ પીપળની ડાળી પર થથરે;

લબડે શુષ્ક ચંદ્રનું પાંદ,

અરે,મારે ક્યાં જોવું તારું ઘાસલ પગલું

ફરફરતું.........?

શિયાળની લાળી,સળવળી જતી સીમ,પીપળા પર થરથરતી રાત ને સૂકા પાંદડા જેવો ચંદ્ર-આવું વિશિષ્ટ શબ્દસંયોજન એક સંકુલ ભાવજગતને વ્યક્ત કરે છે.

આમ,રાવજી પટેલની અનેક રચનાઓમાં કૃષક પરિવેશ પમાય છે. રાવજીને આ પરિવેશ જનપદના એ રઝળપાટમાંથી મળેલો હોવાથી તેનું આલેખન રાવજી માટે સહજ બની જાય છે. આવા આલેખનો એ માત્ર વર્ણન ખાતર નહિ પણ તેના અસ્તિત્વમાં ભળીને એકરૂપ બની જાય છે.

સંદર્ભ-

(૧) 'અંગત'-રાવજી પટેલ, આદર્શની અભ્યાસ લેખો સાથે પ્રગટ થતી આવૃત્તિ,આદર્શ પ્રકાશન ઓગસ્ટ ૨૦૦૮

(૨)રાવજી પટેલ- મણિલાલ હ.પટેલ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્ર.આ. ૨૦૦૫

(૩) 'મોલ ભરેલું ખેતર'- મણિલાલ હ.પટેલ,ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, પહેલી આવૃત્તિ ૨૦૧૮

(૪) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ -પ્રસાદ બ્રહ્મભટ,પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, બીજી આવૃત્તિ ૨૦૧૪

નવી નજરે….. કાશ્મીર

પાઠક નેહલ એ.

મુ-પો , મુજપુર, તા-શંખેશ્વર, જી-પાટણ ,

પ્રવાસ માનવીની પ્રકૃતિ છે.એ પ્રકૃતિ શોખનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ત્યારે પ્રવાસો ખેડાય છે. આવા પ્રવાસોના કારણે જ આપણે આપણા સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની આદિકળથી તેની માહિતી મળે છે. વિવિધ પ્રવાસવર્ણનો માનવીના સાહાસની પ્રેરણા બન્યા છે; તો સાથે સાથે માનવીની દિવાદાંડી પણ બન્યા છે. માનવજાત વિકાસને પંથે વધતી ચલી તેમ તેમ વિકસનાં સધનો વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ પકડવા લાગ્યાં પ્રવાસને શિક્ષણના ક્ષેત્રેમાં સ્થાન અપાયું એટલે પ્રવાસ એક વૈજ્ઞાનિક સાધન બની રહે છે અને ભણનાર વિદ્યાર્થીનો સર્વંગી વિકાસમાં ફાળો આપે છે.

કાશ્મીરનો પ્રવાસ અમદાવાદથી શરદામંદિરના વિદ્યર્થીઓ માટે આયોજાયો છે. આ પ્રવાસ દ્વારા વિદ્યાર્થી માનવસંપર્ક સાધીને પોતાના સમાજના સામાજિક ,આર્થિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સ્વરૂપ અને ઇતિહાસ ભુગોળને જાણવાનો હેતુ રહેલો છે.

આ પ્રવાસ શારદામંદિર નામની સંસ્થા તરફથી જવાનો હોય છે. શારદામંદીરના વિદ્યાર્થીઓએ અને શિક્ષકો પ્રવાસ માટે નિશ્ચિત થયેલા રેલના ડબ્બામાં જાય છે . તે રેલનો ડબ્બો થોડા સમય માટેનું નિવાસસ્થાન બની જાય છે. પ્રવાસની ગાડી આગળ વધતી જાય છે. રસ્તામાં નિશ્ચિત કરેલા સ્થળોએ રોકાતી જાય છે; એ રોકાણ દરમ્યાન યોજનાપૂર્વક વિવિધ સ્થળોના દર્શન કરાય છે . અને એવા દર્શનદ્વારા માનવઇતિહાસના અને સૃષ્ટિની ભૂગોળનાં પળો ઉકેલાય છે. આ ક્રિયા પ્રક્રિયા જેટલી રસિક અને રોમાંચક છે તેટલી જોવામાં મજા આવે છે. બધા વિદ્યાર્થીઓ મુશ્કિલીઓનો સામનો કરવા તતપર એવા સંજોગો જોવા મળે છે.

પ્રવાસલેખક પોતે શારદામંદિરના જવાબદાર આચાર્ય અને શિક્ષક છે. શારદામંદિરના શિક્ષકો અને આચાર્ય વિદ્યાર્થી જેટલું જાણવા મળે તેટલું જણાવવા માટે આગ્રહ સેવ્યા વિના રહી શકતા નથી . આચાર્ય અને શિક્ષક બંને જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં આવી બધીજ તકો ઝડપી લે છે .કોઈવાર ડબ્બામાં તો કોઈવાર સ્ટેશનના પ્લેટફાર્મ પર ,કોઈવાર ઉતરાના મકાનમાં .

કોઈવાર ઇતિહાસ પ્રશિધ્ધ કોઈ સ્થળની છત્રછાયામાં , કોઈવાર ભોજનવેળાએ તો કોઈવાર આરામ સમયે પ્રવાસમંડળીને હાલતી ચાલતી શાળામાં ફેરવી નાખે છે. અર્થસૂચક સૂચનો દ્વાર, તથા પ્રશ્નોતરી દ્વાર નવો માર્ગ મોકળો કરી આપે છે. હવે પ્રવાસવર્ણનો જોઈએ.

"ભોમિયા વિના મારે ભમવાતા ડુંગરાં ,

જંગલની કુંજ કુંજ જોવી હતી."

એ ગીત પૂરું ન થયું ત્યાં તો સુદર હવામાન જોઈ "હવામાં આજ વહે છે. ધરતી કેરી ખુશહ્વલી"નું શરૂ થયું, પ્રવાસી હૈયા દોડતી મોટરે નાચવા લાગ્યા. પઠાણકોટ પહોચ્યાં ત્યાં લાગ્યું કે પાઠણકોટ નમાજ ખોટું છે. જ્યાં પઠાણોના દરશા દુર્લભ તે શહેરને પાઠણકોટ કહેવાય જ કેમ? આગળ વધતાં જમ્મુમાં વિશ્વદેવીજીનું મંદિર છે. બરસો ફૂટની ઉંચાઈએ આ શહેર આવેલું છે. લશ્કરની દ્રષ્ટિએ તે ખૂબ જ મહ્ત્વનુ છે. જમ્મુના ઉધમપુરગામને લશ્કરી થાણું ગણવામાં એએ છી હજારફૂટની ઉંચાઇએ બટોટ નામનું શહેર આવેલું છે. ત્યાં ચિનાબ નદીના દર્શન થાય હહે. રામબાણ આગળ જતાં 'બનિહાલ' છે. ત્યાં વનરજીનું સૌદર્ય પ્રત્યેકનું આકર્ષણનું કેન્દ્ર બને છે. શ્રીનગરમાં ડાલલેક , હાઉસબોટ , ડુંગાના અનુભવ અનેરો આનંદ આપે છે. શ્રીનગરનું દરિદ્ર પાસું જેલમના પાણીનો ગંધાતા કરી દીધા છે. પઠાણકોટની સીમા વટાવ્યા પછી રાવીની પ્રચંડ નહેરના દર્શન થયા. દોડતી, ઊચલતી કુદકા મારતી જતી જોઈ અને સર્વત્ર આનંદ પ્રસરવા લાગ્યો.

કશ્મીરનો પ્રદેશ રળિયામણો છે એ સબંધે બે મત નથી પણ હરિદ્વાર જેવુ ઉન્નત વાતાવરણ ક્યાય જોવા મળતું નથી . બધી જ જગ્યાએ પ્રકૃતિનું સૌદર્ય જ જોવા મળે છે. એટલે દેશ-વિદેશની પ્રજા આ પ્રકૃતિનું સૌદર્ય માણવા માટે આવે છે. સૌદર્ય પાછળ ગાંડતુર બનનારા માટે નાનાલાલની પંક્તિ "નારી સરળતા કોણ પૂજશે ?તમે યાદ રાખજો કે નર્યું સૌદર્ય કોણ પૂજશે ? શીલને જ આપના શાસ્ત્રોએ સાચું સૌદર્ય માણ્યું છે. જ્યારે અન્ય સંસ્કૃતિઓ આવા સૌદર્ય પાછળ ગંદી થઈ છે."

આખા કશ્મીરની ગરીબાઈ કેટલી ? ક્યાય સિમેન્ટવાળું લકું મકાન શોધવા જઈએ તો પણ મળે નહીં. જૂના માટીના ખખડધજ મકાનો જોવા મળે છે. નરસિહ મહેતાએ ગયું છે "ભીંતો ડો

દશ બેવડી વળી" જેવા જ દેખાય છે. કશ્મીરની ચારેબાજુ દંડા એ નાના શહેર સર્વત્ર હિન જ દશા જોવા મળે છે.

કાશ્મીરમાં કોઈ પણ પ્રકારના ઉદ્યોગો કે વેપાર નથી કેવળ પ્રકૃતિ સૌદર્ય જોઇયાને પ્રજાના પેટની આગ તૃપ્ત તથી નથી. અંગ્રેજી પ્રજાએ આ દેશની આટલી કરૂણ હાલત આની દીધી છે. થોડા વર્ષોથી શરૂ થયેલ રાષ્ટ્રીય હુકમતે પ્રગતિના પ્રયાણ શરૂ કર્યા છે પણ વર્ષો જૂની ગરીબાઈને દૂર કરવા અને સમૃદ્ધિ રેલમછેલ કરવા વર્ષો વીતી જશે.

કશ્મીર પુનરુથન માટે સળવળી રહ્યું છે. ત્યાંના માનવીઓ કદાવર , ચપળ ,સ્વરૂપવાન છે. તે અભણ હોવા છતાં તેમનું ડાહપણ ભણેલા કરતા વિશેષ ઊંડું અને પરિપક્વ છે. ખરેખર ! કશ્મીર ભારતનું કાચું ધન છે. ભારતનો કચોમાલ છે . તેને કેળવવાથી , તેને હમદર્દી આપવાથી તેને ઉત્તેજન આપવાથી ભારત વધુ સમૃદ્ધ અને વિકસિત બની શકે છે.

"પહેલગામ" પહોચતા મોટરની ગતિ ઢોળાવ ઉતરતા વધતી હતી. ત્યના ડુંગરો રૂપેરી રંગના જાણે સપ્તરંગના કુંડા રેલાતા હોય તેવા રંગોના ફુવારા ઉડતા હોય તેમ લાગતું હતું. "હવામાં આજ વાહ છે ધરતી કેરી ખીશખુશાલી" નું ગુટ ઉપડે ત્યાં ઝરણાને કુદકા મારતા જોઈ જીભમાથી

"મધુર નાના ઝરણા વહે..........." વગેરે વગેરે

જ્યારે બીજી નદી છલંગ મારે ત્યારે ન્હાનાલાલ યાદ આવે .

" ઉર ઊછળી સરિતા ચાલી ...."

ત્યાનું પ્રકૃતિ સૌદર્ય પ્રવાસીઓને ગાંડા કરે છે . બસમાં "ચેલૈયા" નું આખું નાટક ગવાય છે. અને અનેક કવિઓની કવિતાઓ પ્રવાસમાં પ્રકૃતિનું સૌદર્ય જોતાં યાદ આવે છે

પ્રવાસીઓ રાજઘાટ પર ગાંધીની સમાધિ જુએ ત્યારે સતી અને અહિંસાના આદર્શો વાણી દ્વારા પ્રવાસી બાળકોને શીખવે છે. દિલ્હીની પરિક્રમા રાજઘાટના દર્શન અને બિરલામંદિરની યાત્રા કર્યા વિના પૂરી થતી નથી . પ્રવાસી બાળકો પંજાબના વિવિધ સ્થળોના દર્શન કરીને જલિયાવાલા બગના દર્શન કરી રાષ્ટ્રની વીરતા, રાષ્ટ્રપ્રેમનું ભાથું મેળવે છે. અને કલ્પનાની આંખે ઉડ્ડયન પણ કરે છે ભરત અને કશ્મીરને સાંકળતી ભૂમિરેખાનું દર્શન બાળકોને ઉત્તમ કલ્પક બનાવે છે . અને તે કલ્પનાથી તે આનંદવિભોર બની જાય છે . અને બાળમુસાફરી કશ્મીર તરફ પ્રયાણ કરે છે.

નાની મોટી પર્વતમાળા પર પથરાયેલ બરફ બાળકોને અદ્દભુત આકર્ષણ બની રહે છે જેલમ નદીનું મૂળ શોધવા જતાં ભૂતકાળની ઈજનેરી શક્તિના દર્શન થાય છે. જેલમ નદી પ્રવસીઓને આનંદ આપે છે. જેલમ નદીના કારણે લાકડાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે . એટલે જેલમનું પાણી ગંધકીનું કારણ દર્શાવે શ્રીનગરનું દરિદ્ર પાસું જેલમના પાણીને ગંધતા કરી દીધા છે "સેંકડો માઈલથી પોતાના ખભા ઉપર હજારો ટન ઇમારતી લાકડું ખેચી લાવતી જેલમ અહી હિન દિશાઓ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે તેને પટરાણી વેશ ઉતારવી શ્રીનગરવાસીઓ પોતાના પેટનો ખાડો પૂર્વા દાસી બનાવે છે. આ ગંધકીનું દર્શી પ્રવસીઓની નજરથી અળગું રહેતું નથી. ઉદ્યોગની રીતભાત આ પરદેશની ગરીબાઈની અર્થસૂચક છે ગરીબીમાથી પેદા થતાં અનેક અનિષ્ટોપ્રજામાં પ્રવેસેલો છે.

વુલર સરોવર ચાર હજારવર્ષ પેલા ધરતીકંપના કારણે ઉપસી આવેલું છે. તેર માઈલલાંબુ અને છ માઈલ પહોળું છે. વુલર સરોવરની વિશાળતા, એનું સૌદર્ય માનવીની વામાનતા અને કદરૂપતા પ્રગટ કરે છે. સ્વર્ગભૂમિ ક્ર શ્મીરનું પ્રેમ , સૌદર્ય કુદરતણું આકર્ષણ જન્માવે સીએચએચ. ગુલમર્ગ જતાં આકાશમાં વાદળાં ચડી આવતા એ મેઘદર્શન થી પરાસ્ત થવાને બદલે વરસાદનો આનંદ લે છે . શ્રીનગર ચોધયા પછી હિંદસંકૃતિને યાદ કરતું અવંતીપુર એટલે ઠેઠ અમરનાથ સુધીના સુધીના રસ્તે આર્યસંસ્કૃતિ જોવા મળે છે. કશ્મીર પંડિતનું ધામ છે પુરાણી વિદ્યાના સાહિત્ય ભંડારો હજી પણ ત્યાં પડેલા છે. પ્રયત્નો કરવાથી તેનો પુનરુદ્ધર થાય તો નવી જ દિશા-ઉઘાડી શકાય તેમ છે . કેસરના વાવેતરો અથવા તો 'લીલાવતી' જેવા ગણિત ગ્રંથનું ઉદ્દગમ સ્થાન છે. પોતાની માતૃભૂમિની ગૌરવગાથાના અભિમાન ઝીલવાની તાકાત આવે છે.

શંકરટેકરી તે કાશ્મીરનું ધાર્મિક દેવસ્થાન છે. તે તેરસો વર્ષ પુરાણું દેવળ છે. કશ્મીરના સીંદમાન નામના રાજાએ આ દેવળ બંધાવ્યું હતું . જગદ્દગુરુ શંકરાચાર્ય તેને જાગામશહૂર કર્યું હતું તેરમા અને ચૌદમા સાઈકમાં આ ટેકરી ઉપર ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના ઓળા ફરી વળ્યા. અને થોડા વર્ષો પછી હિન્દુ રાજાઓએ અહી શંકર ધજાઓ ફરકાવી હતી.

કશ્મીર જેવા ઠંડા પ્રદેશને ભૂલીને બાળકો આનંદ લે છે. પ્રવાસની યાત્રામાં માર્ગદર્શક બટુકજીને સંપૂર્ણ યશ આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં લેખક પોતે અને શિક્ષકોની નમ્રતા દાખવે છે . કાશ્મીરનું આહ્લાદક અને પવિત્ર વાતાવરણ શિક્ષણ મંડળીના અનેક પ્રકારની ઊર્મિઓ જન્માવે છે કશ્મીર જેવો સ્વર્ગીય પ્રદેશ કેવા પ્રકારની વિચાર માળાઓ જનક બની રહે છે . તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

કશ્મીર ભારતનું અવિભાજ્ય ભાગ છે. તેમાં તિરાડ પાડનાર દેશદ્રોહી ગણાય છે . તે સામના કશ્મીરના વડાપ્રધાન બક્ષીજી અને પ્રધાનમંડળી ભારતના તમામ યાત્રીઓ તરફ ખૂબ આદરથી જોવે છે . કાશ્મીરનું દર્શન પ્રવાસીઓને ઘેલા બનાવે છે.

ઉપસંહાર

"પ્રવાસ એટલે જીવતી જાગતી ભૂગોળ , ભાગેલું તાજું ક્રી પ્રત્યક્ષ અનુભવા માટે જ પ્રવાસ હોય છે આવા પ્રવાસ ગ્રંથોના કારણે જ આપણે ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને આજ સુધી જાળવી શક્ય છીએ . પ્રવાસ પુસ્તકોના સહારે આપણે દેશ- વિદેશના સ્થળોની જાનકારી મેળવી શકીએ અને કોઈ પીએન અઠળના નવનિર્માણમાં આપણે આવા પ્રવાસ પુસ્તકોનો સહારો લઈને તેનું સર્જન કરી શકાય છે .

' નવી નજરે કશ્મીર' આ પ્રવાસ પુસ્તકમાં આઝાદી પછીના કશ્મીરનું આલેખન છે અંગ્રેજોએ જે કશ્મીરની કફોળી સ્થિતિ કરી હતી તેનું હૂબહૂ આલેખન છે અત્યારના સમયમાં કશ્મીરની સ્થિતિ પહેલા કરતાં થોડી સારી છે . પણ હજુ કશ્મીરનો વિકાસ થયો નથી કશ્મીરના વિકાસને લઈને સરકાર નવી કેડી કંડારી રહી છે.

સંદર્ભસૂચી

(નવી નજરે કશ્મીર:વજુભાઈ દવે, પ્રથમ આવૃતિ 1956 , પ્રકાશક: પ્રકાશ સહિત ભંડાર, અમદાવાદ)

પ્રશિષ્ટ કૃતિનો આસ્વાદ "મળેલા જીવ"

શોધપત્ર રજૂ કરતા રાઠોડ ચેતનભાઇ ઇસરાભાઈ

શિવનગર સોસાયટી થરાદ 38 55 65

M.A, M. ED, NET, SET, PH.D CONTINUE

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પન્નાલાલ પટેલ નવલકથા ક્ષેત્રે આગવું સ્થાન ધરાવે છે. તેમની પ્રથમ નવલકથા " વળામણાં" છે અને ધીમે ધીમે અવિસ્મરણીય નવલકથાઓ તેમને આપી છે. અહીં મળેલા જીવ કૃતિ અને નવલકથાઓમાં કઈ રીતે પ્રશિષ્ટ કૃતિ ગણવામાં આવી છે. તે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે,તે વખતે સમાજની રહેણી, આચાર-વિચાર, સમાજના રિવાજો, રૂઢિચુસ્તતા, જ્ઞાતિપ્રથાના બંધનો, ઊંચનીચના ભેદભાવ કેવા જોવા મળતા હતા તે તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે.

મળેલા જીવ નવલકથા માં એક આગવું સ્થાન ધરાવતી નામની નવલકથા છે ઘણો જ ઓછા સમયમાં આ નવલકથાની રચના કરી છે .ઓછા સમયમાં પૂર્ણ થયેલી હોવા છતાંય આ નવલકથા ખૂબ સફળ અને લોકપ્રિય બની છે,વળામણાં નવલકથામાં જેમ ગ્રામીણ સમુદાયનું નિરૂપણ કર્યું છે તેવી જ રીતે પન્નાલાલ અહીંયા ગામડાની કેન્દ્રમાં રાખીને તેમના રિવાજો, આચાર-વિચાર અને સામાજિક પ્રસંગો ,મેળાઓ વગેરેનું નિરૂપણ પોતાની આગવી શૈલીમાં કર્યું છે, તેથી ગુજરાતી સાહિત્યની અનેક કૃતિઓમાં આ નવલકથા આવી ઓળખ ધરાવે છે.

આ નવલકથામાં પણ એ દુઃખ નિરૂપણ કર્યું છે. એટલે તે વેદનાપ્રણયની કથા છે. આ નવલકથામાં ખેતીના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ કાનજી અને જીવી વચ્ચેના પ્રણયનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીંયા સમાજમાં ચાલતા ઊંચનીચના ભેદભાવ સ્પષ્ટ બતાવવા માટે પન્નાલાલે બે પાત્રો કાનજી અને જીવીને આલેખીને ક્રુર સમાજની રૂઢિચુસ્તતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાનજી અને જીવીનો વાંક માત્ર એટલો જ હોય છે કે તેઓ જુદી જુદી જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા છે. અને તેથી બંને પાત્રો એકબીજાને ચાહતા હોવા છતાં સમાજના બંધનો,ઊંચનીચના ભેદભાવનાકારણે અનેક સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને સમાજ દ્વારા બંને પાત્રોના પ્રણયને ન્યાય મળતું નથી જેના પરિણામે આ બન્ને પાત્રો વચ્ચે અઢળક પ્રેમ સંબંધ હોવા છતાય વેદનાની ભઠ્ઠીમાં સતત બન્ને શેકાતા રહેવું પડે છે. તે સમાજના ઘણા બધા પ્રત્યાઘાતો સહન કરે છે એટલે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાનજી જીવી અમર પાત્ર બને છે.

જીવી જે સમાજમાંથી આવે છે. તે સમાજમાં જાણે કાળા અક્ષર ભેંસ બરાબર એટલે કે શિક્ષણનું ઘણો જ અભાવ જોવા મળે છે. અને સમાજના લોકો પોતાની દુનિયામાં જ રહેતા હતા બહારની દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે. તેનો ખ્યાલ જ નથી અહીંયા પન્નાલાલ ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષણનું સ્તરશું છે? તે પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પુરુષો માત્ર ખેતીકામ જ કરતા હતા.ઢોર ઢાંખરને પાણી પીવું, ખેતરમાં હળ ફેરવો, વાવણી કરવી, કાપણી કરવી, ખેતરના રખોપા કરવા અને એક ખેતરમાંથી બીજા ખેતરમાં જઈ હુક્કો પીવો અને ચા પાણી પીવા તે દિનચર્યા હતી

સ્ત્રીઓને પણ પાણી ભરવું,વાંસીદુ કાઢવું, મકાઈ દેવી, રસોઈ કરવી અને નવરાશની પળોમાં ખેતીકામમાં મદદ કરવી એ તેમનું મુખ્ય વ્યવસાય હતું આમ બહારથી શુષ્ક લાગતા ગ્રામીણ સમાજમાં ઉચ્ચ હોદ્દો ધરાવનાર વ્યક્તિ દ્વારા વારંવાર ગરીબોનું શોષણ થતું હતું. અહીંયા પન્નાલાલે અમીરોની નજરમાં ગરીબોનું સ્થાન શું હતું તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

લોકો ઘણા ઉત્સવપ્રિય તા જુદા જુદા પ્રસંગોને સમય ગામમાં મેળો ભરાતા હતા, ઉત્સવો ઊજવાતા અને ગમે તેટલું કામ હોય તો તે પણ નેવે મૂકીને તેઓ આવા પ્રસંગોનો લાવો માણતા હતા અઢી શેર ના વજન વાળા નાળ જડેલા જોડા, ઘૂંટણ સુધીનો ધોતિયું, રંગીન ખમીસ પર સફેદ કોટ અને માથે ગુલાબના ગોટાવાળું લાલ સોફો અને હાથમાં પાવ લઇ નીકળી પડતા. તો સ્ત્રીઓ પણ જુદી જુદી ભાતનો ઘાઘરો પહેરી,તાણીને બાંધેલી કપડાની કસોના મોતી ભર્યા ગોટા અને માથે રંગીન ઓઢણી ઓઢી મેળો મહાલવા ગીતો ગાતી નીકળી પડતી. અહીંયા પણ આલય ગ્રામીણ સંસ્કૃતિનુંચિત્ર આપીભારતીય સંસ્કૃતિના દર્શન કરાવ્યા છે.

"મળેલા જીવ" કૃતિમાં પન્નાલાલને ધર્મને પણ સ્થાન આપ્યું છે. આસ્થા, લોકસંસ્કૃતિ, ગીતો, દુહા, ભજનો,હૂડાની રમઝટ બતાવી સાહિત્યને ચિરંજીવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જૂની સંસ્કૃતિમાં રહેલી વિવિધતા અને મર્યાદાઓ બન્નેનો પન્નાલાલ નિરુપણ કર્યો છે. ગામમાં જ્યારે ચોપટ રમતા તે પ્રસંગે હુક્કો તાણવા ઘણા લોકો ભેગા થતા હતા. નશીલા પદાર્થમાં અફિણ અને કસુંબાની રમ છો રમઝટ જામતી સારા પ્રસંગ હોય કે પહેલો વરસાદ તેઓ મુખીના ઘરે ભેગા થતા હતા. આમ ઉત્સવ પ્રસંગે આનંદ માણતા હતા તો દુઃખના પ્રસંગે રડી પણ લેતા આવું માનવ મેળાનું આ નવલકથામાં આલેખન કરવામાં આવ્યો છે. ગામ સવારે ઘંટી અને નાદથી ગાજી ઉઠતુ. ગામના સીમાડામાં ગાયો અને બળદોની ડોકે બાંધેલા ઘૂઘરા ના ઘેરા રણકારથી આખી સિમ જાણે ગાજી ઉઠતી હોય તેવો અનુભવ કરાવ્યો છે. આ નવલકથામાં સમાજમાં શિક્ષણનો અભાવ હતો અન્ય પ્રદેશ સમુદાયના લોકો સાથે અવરજવર ઓછી હતી. પરિણામે જાગૃતિનો અભાવ હતો

તેથી લોકો વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, ડાકલા, ભુવા અને જંતરમંતર માં વધુ આસ્થા ધરાવતા હતા. ગામમાં મોટીછેડા દેવનું મંદિર હોય ત્યાં પાંચ વ્યક્તિઓ ધૂણવા માડતા અને લાભ ધુતારા લોકો ઉઠાવતા હતા. કારણ કે ભોળી પ્રજાને માત્ર અંધશ્રદ્ધામાં વિશ્વાસ હતો.

એવું કહેવામાં આવે છે કે "નારી તુ નારાયણી" પરંતુતે સમયનાકુરિવાજો પર દ્રષ્ટિ કરતા નારીનું સ્થાન કોણ હોય તેવું આ નવલકથામાં લાગે છે. સ્ત્રીઓ માત્ર ઘર નું જ કામ કરવાનુંસ્ત્રીઓ અન્યાયનો ભોગ બનતી જોવા મળે છે.તે બાબત સર્વસામાન્ય બતાવવામાં આવી છે. તે સમયે કોઈ સ્ત્રી અન્ય સ્ત્રીનું ઉપરાણું લઇ શકતી નથી.

આ નવલકથામાં બે પાત્રો નું પ્રથમ મિલન મેળામાં કરાવ્યું છે. અને બંને યુગલોના પ્રેમમા ઘણા ચડાવ-ઉતાર આવે છે. અને દુઃખ સહન કરતાં-કરતાં એક પાત્ર નાયકા જીવી હાડપિંજર જેવી બની જાય છે. અને અંતમાં તેને ગામલોકો ભૂતડી તરીકે ઓળખાવે છે. ગામના લોકો તેની પ્રજવે છે. એવું કરુણરસનું નિરૂપણ પણ આ લે આ નવલકથામાં કર્યું છે આ પરિસ્થિતિ જોઈને ભગત બોલી ઊઠે છે અરે ભગવાન એક દન એની નજર પડતા ભલા યુવાનો ભાગ્ય માંગતા તેની સાથે વાતો કરવામાં લાવો ગણતા એની આજ હાદસા ક્યાં જીવ બગડ્યો કે જય પરણાવી અને આજે ક્યાં લઇ જઇને પહોંચાડી આમ મનાલી આ નવલકથામાં સ્ત્રીની વેદના નું સરસ નિરૂપણ કર્યું છે જોગી પર ગામના વૃદ્ધ એકની એક દીકરી આ નવલકથાની નાયિકા છે જેના દ્વારા સ્ત્રી ની કરુણતા દર્શાવી છે.

મેળામાંથી જ્યારે કાનજી ઘરે જાય છે ત્યારે તેને વસવસો લાગ્યા કરે છે.એ સ્વાભાવિક છે તે પારકાને પોતાના બનાવવાની શક્તિ ધરાવતી હતી. ટીખળ, કટાક્ષ, મજા તેના લક્ષણો હતા. અને વાત કરે એટલે જાણે સાક્ષાત સરસ્વતી બોલી રહ્યા હોય એવો અનુભવ થતો કાનજી જીવની રસ્તો બતાવવા જાય છે. ત્યારે બંને પાત્રો વચ્ચે જે મધુર સંવાદ થાય છે તે રમણીય છે.

કાનજી: તમે નાહકના મારી પાછળ આવ્યા

જેવી: વાટ હું કોઈને પણ પૂછી લેત

આમ કાનજી અને જીવીના સંવાદમાં પ્રેમ છલકાય છે. ગામના જુવાનિયા જીવીના વખાણ કરતા થાકતા નથી. તેમાં લેખકની ભાષાશૈલી અને જુદા જુદા રસોની પ્રતિતિ કરવાની કલા જોવા મળે છે,

આમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આજે પણ "મળેલાજીવ" નવલકથા વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. જાનપદી નવલકથામાં અગ્રેસર સ્થાન ધરાવેછે શાળા કોલેજમાં તે અભ્યાસ વસ્તુ તરીકે પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે ગુજરાતી નવલકથાકારોમાં પન્નાલાલે "મળેલાજીવ" કૃતિથકી અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

સંદર્ભેગ્રંથ :

પટેલપન્નાલાલ 2016 "મળેલાજીવ"અમદાવાદસંજીવનીપ્રકાશન.

"A STUDY OF OCCUPATIONAL STREES AND JOB SATISFACTION OF HIGHER SECONDARY SCHOOL TEACHERS"

Sadhnaben P. Dhakan

(M.A., M.Ed., M.Phil, GSET,PGDDE)

Ph.D. Student

Department of Education

Veer Narmad South Gujarat University

Surat (Gujarat)

Introduction

The creation of human beings is an invaluable natural creativity. Human it"s the same with another human being adjusting with and with this adjustment he finds out the different ways to lead this own life. The human is a social animal as well as an the earth only human being is an unique quaint budge and thoughtful. He has taken his life foreword in natural situation by taking artificial support.

For many years human had face several challenges, problems and obstacles that have been faced and still facing, change also he lives his own life with ability in this problematic situation by adjusting by his own unique style human from aden era to today's current era, has produced various conditions. When human reputation was less, mental stress was also less, but as the human population significantly increased there stands the lack of their life needs and required resources. To meet this needs of the human is values changed the life method and life style also has changed as a result the social life has been bronghten up. Alone with this social questions advance and questions of social defense arisen.

In spite of having this full view sat management land, human experienced psychological uncomfortable behind that there were incomplete requirements and aspirations of human beings were responsible requirements and overly ambitions it not fulfilled can create stress in humans satisfaction of the needs and aspirations, human get happiness, success and enjoyment but when human requirements increase beyond a limit that time human need are not ingested by the managment view sat, created by human himself like inspite of similar responsibilities of employees, similar duty, similar Slahus, similar rights, some how the economics needs huge ingested and some peoples not. For this individual variation is fully responsible. So as a result human pushes in mental struggle. It"s full impact can affect his mind machinery.

For this reason that study presented in this research was conducted by keeping in mind this kind of psychological and educational aspect in which how is the occupational stress and job satisfaction of the teachers? It affects how an then? For the purpose of knowing that this research work was initiated.

Research Problem

In the modern era economic forces impact throughout the country. Many questions has arisen due to slowdown of then the biggest question originated is unemployment. In such times to get a job is an essential requirement along with this task satisfaction also was noticed as an effective factor. In any kind of job occupational stress occurred by several factors like, exploitation the governments policy and fix salary, recruitment ext. Alone with this employee can not experience job regarding satisfaction. It we talk about the teacher employees then due to several reasons described above like anxiety, frustration, disappointment stress were produced in teaching. Which directly affect there family, economic, social psychological life.

So in this research presentation, occupational stress and job satisfaction of teachers are consider when study task has been undertaken problem of the research presented has been formed like this.

"A STUDY OF OCCUPATIONAL STREES AND JOB SATISFACTION OF HIGHER SECONDARY SCHOOL TEACHERS"

Definition Research Problem

To understand any study by the same way it is important to genuinely understand the important words used in it. Common word and technical terms used in this research are defined. The main goal of the researcher to give a practical definition is that, the reader class many get the proper understanding of this research and smooth mental connection with the research. This kind of words were describe as below.

Occupational Stress

1. "Mental change due to external stimulants or events responsible for change in physical, mental, internal, external situation and concern with persons occupation is called occupational stress. " – volttercanen (1920)
2. "Occupational stress is s physical, psychological or an impulsive factor which is generated by physical or mental stress and due to this stress and tiredness, are generated in the work." – Hans shelly(1956)
3. "Negative impulsive experiences which are associated with behavioral and physical. Changes related with intense and long lasting challenges experienced in

occupation is called occupational stress." – sarason and sarason (1960)

4. "Occupational stress means challenging situation like depression, struggle or pressure originated due to occupation which can be heavy and person's physical or mental strength. "- Haring, Sthock and ocun(1984)
5. Occupational stress means challenges physical, mental, social and financial challenges faced by teachers in their occupational. That challenging situation's called occupational stress.

Job Satisfaction

1. "Job satisfaction mean impulsive and lyrical experience of the employees associated with work"- Donnald (1939)
2. "Characteristics of positive and negative feelings generated as a result of job/work, which affects directly or indirectly an behavior, is Job satisfaction."- morch (1953)
3. "Job satisfaction is related with employees work, inspiration and work production." – Berg hutz (1957)
4. "Employee"s felling impulse attitudes, opinions, physical and mental health etc. Psychological factors are included in Job satisfaction."- Raghavan v. (1960)

Objectives of the Study

Objectives of the presented research were as follow.

1. To check the effect of main interaction and perspective interaction of occupational stress and job satisfaction of male and female teacher in concern with gender.
2. To check the effect of main interaction and perspective interaction of occupational stress and job satisfaction of government and private teacher in concern with school type.
3. To check the effect of main interaction and perspective interaction of occupational stress and job satisfaction of teacher aged between 31 to 40 years and 41 to 50 years in concern with age.
4. Correlation between occupational stress and job satisfaction.

Hypothesis of the Study

1. An occupational stress of the teachers there is no main effect of gender as well as significant effect of reciprocal interaction.
2. An job satisfaction of the teachers there is no main effect of gender as well as

significant effect of reciprocal interaction.

3. There is no main effect of occupational stress as well as significant effect of reciprocal interaction between government and private teachers.
4. There is no main effect of job satisfaction as well as significant effect of reciprocal interaction between government and private teachers.
5. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of teachers aged 31 to 40 years.
6. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction betweenoccupational stress and job satisfaction of teachers aged 41 to 50 years.
7. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of government female teachers.
8. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of private female teachers.
9. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of government male teachers.
10 There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of private male teachers.
11. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of government teachers aged 31 to 40 years.
12. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of private teachers aged 31 to 40 years.
13. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of government teachers aged 41 to 50 years.
14. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of private teachers aged 41 to 50 years.
15. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of female teachers aged 31 to 40 years.
16. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of female teachers aged 41 to 50 years.
17. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of male teachers aged 31 to 40 years.

18. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of male teachers aged 41 to 50 years.
19. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of government female teachers aged 31 to 40 years.
20. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of private female teachers aged 31 to 40 years.
21. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of government female teachers aged 41 to 50 years.
22. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of private female teachers aged 41 to 50 years.
23. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of government male teachers aged 31 to 40 years.
24. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of private male teachers aged 31 to 40 years.
25 There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of government male teachers aged 41 to 50 years.
26. There is no significant effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of private male teachers aged 41 to 50 years.
27. There is no significant correlation between occupational stress and job satisfaction in concern with gender.
28. There is no significant correlation between occupational stress and job satisfaction in concern with school type.
29. There is no significant correlation between occupational stress and job satisfaction in concern with age.

Research Design

The main purpose of this presented research was to get information about occupational stress and job satisfaction of the teachers at higher secondary school. Is there any significant effect of reciprocal interaction with occupational stress and job satisfaction of other important factors like female and male(Gender), government and private(school type), 31 to 40 and 41 to 50 years (age) etc. To check this 2x2x2 factorial design was used, which is shown in table no.1.1 below.

Table No.1.1

Factorial Design

2 x 2 x 2

	A1		A2	
C1	B1	B2	B1	B2
C2				

A = Gender

A1 =Female

A2 =Male

B = School type

B1 = Government

B2 = Private

C =Age

C1 = 31 to 40 year

C2 = 41 to 50 year

Sampling Technique

In present research total 240 female and male teachers were selected as sampling by considering the factors like gender as well as school type and age in Bhavnagar district of the saurastra region government and private schools. In this sample total 60 government female teachers were selected from which 30 government female teachers aged between 31 to 40 years and another 30 government female teachers aged 41 to 50 years were selected and 60 private female teachers from which 30 teachers aged 31 to 40 years and another 30 teachers aged 41 to 50 years were selected. 60 government male teachers from which 30 teachers aged

between 31 to 40 years and another 30 teachers aged between 41 to 50 years were selected and 60 private male teachers from which 30 teachers aged 31 to 40 years and another 30 teachers aged between 41 to 50 years were selected. Classification of that is described in table no. 1.2 below.

Table No 1.2

The numbering of teachers included in sampling

	A1 Female teachers		A2 Male teachers		TOTAL
	B1 Government School	B2 Private School	B1 Government School	B2 Private School	
C1 31 to 40 year	30	30	30	30	120
C2 41 to50 year	30	30	30	30	120
Total	60	60	60	60	240

Variables included in the study

(I) Independent Variable

A = Gender

A1 Female Teachers

A2 Male Teachers

B = School Type

B1 Government Schools

B2 Private Schools

C = Age

C1 31 to 40 years

C2 41 to 50 years

(II) Dependent Variable

A = Occupational Stress

B = Job Satisfaction

(III) Controlled Variable

- In present research only Bhavnagar districts of the saurastra region were included from it government and private schools were selected as sample.
- In this study retired teachers were not selected as sample.
- In this study secondary schools teachers were not selected as sample.
- In this study teachers with certain particular caste were not chosen as sample.
- In this study teachers with certain particular region were not selected as sample.

Tools

In present research by keeping in mind the purpose of the research, following tools used.

(1) Personal Data Sheet :

Personal data sheet was prepared basically an the basic of purposes as well as individual variables. In which teachers name, gender, school type, age and service years as well as information of the concerned district of teachers were included. In which only there sign was to be made.

(2) Scale of Occupational stress :

By keeping in mind the purpose of the present research to know the level of the occupational stress in teachers. stress scale was used which is created by shreevastav and singh(1981) and convert by dhadhaniya(1995) of which total statements were 46. For these statement five alternative responses were given of which 19 statements respectively 6,7,8,10,14,15,17,18,19,21,22,29,30,31,32,33,40,41,43 were of positive forms. For these statement five alternative responses were given to the answering person to given the answer back of which marking was to be done by t he way of 5,4,3,2,1 of strongly agreed, agreed, neutral, disagreed, strongly disagreed. While 27 statement respectively by 1, 2, 3, 4, 5, 9, 11, 12, 13, 16, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 35,36,37,38,39,42,44,45,46 were of negative form. For these statement the answering person was given five alternatives to give reply answer of which marking was done by

the way of 1,2,3,4,5 of strongly agreed, agreed, neutral, disagreed, strongly disagreed. In this comparison minimum 46 and maximum 230 marks obtained in concern with marks.

(3) Scale of Job Satisfaction :

In present research to measure the Job Satisfaction, Job Satisfaction scale was used. Job Satisfaction scale generate by Muthaiya(1976) was basically in English. It was translated in gujarati and partly change were made in it. At the end by keeping in maid the different factors related with Job Satisfaction. Total 35 statements were prepared. Five alternatives were given for every statement from which any one of the option had to be selected to gave answer. At the end total score of the Job Satisfaction were find out, after that according to different score five different ranks has to be given. Total 35 statements were there in the Job Satisfaction scale of which 13 statements 1, 8, 13, 17, 18, 22, 23, 26, 30, 31,33,34 and 35 were of positive forms. While 22 statements respectively 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 19, 20,21,24,25,27,28,29,32 were of negative forms. Five alternative reply were given to answering person to give answer. For positive statements of which marking was done as 5,4,3,2,1 of strongly agreed, agreed, neutral, disagreed, strongly disagreed. While for negative statements marking was done as 1,2,3,4,5 respectively of strongly agreed, agreed, neutral, disagreed, strongly disagreed. In this comparison as per as marks are concerned minimum marks were 35 and maximum marks were 175. Here the thing noticeable was that as the score the more higher it is the job satisfaction more. It was classified in different five categories of job satisfaction an the basic of points of the job satisfaction.

Data collection

The purpose of the research presented was to do comparative study in regard occupational stress and job satisfaction of the teachers. In this study 240 sample were included. To select the sample teachers from Bhavnagar districts of the saurastra region were selected for sample. In which teachers were selected for sample by keeping in mind the different factors like female, male, government and private, 31 to 40 and 41 to 50 years. which the samples were selected by simple random sampling method for data collection occupational stress scale created by shreevastav and singh(1981)and job satisfaction scale created by muthaiya(1976) were used by questionary method by visiting teachers in individual.

Data Analysis

In research presented for statistical analysis of the information gathered by researcher and to get clear details of the lucidness to derive meaningful result in the from of success to get general findings and to do interpretation of that as well as to analyze the effects of accidental causes is to be done. In present researcher has a used same of the statistical implementations by keeping in mind study purposes and null hypothesis. The main purpose of this research was to get information of the effect of main as well as reciprocal interaction between occupational stress and job satisfaction of teachers. Is there any effect an occupational stress and job satisfaction of interaction among gender, school type and age? To know that (1 to 26) null hypothesis has to be generated. To check that in SPSS(Statistical Package for Social Science) 2x2x2 F ANOVA method was used underlying factorial design. Mutually what kind of relationship are there between occupational stress and job satisfaction. To know that (27 to 29) null hypothesis was generated. To check it correlation method by karlpiyerson was used.

Result and Discussion

Result and findings received in present research have been introduced here in very short.

Table No 1.3

"F" value of the marks of the occupational stress and job satisfaction of deferent groups of Teachers Source of Variation

Source of Variation	Sum of Square	Df	Mean Sum of Square	F	sig.
A1 x A2	2665	1	2665	1.30	N.S.
A1 x A2	42.28	1	42.28	1.17	N.S.
B1 x B2	0.93	1	0.93	1.13	N.S.
B1 x B2	47.01	1	47.01	1.10	N.S.
C1	259.11	1	259.11	0.97	N.S.
C2	273.42	1	273.42	0.93	N.S.
B1 x A1	134.08	1	134.08	1.26	N.S.
B2 x A1	120.73	1	120.73	1.18	N.S.
B1 x A2	4.54	1	4.54	0.11	N.S.
B2 x A2	0.615	1	0.615	0.91	N.S.
B1x C1	140.16	1	140.16	1.36	N.S.
B2 x C1	250.00	1	250.00	5.79	N.S.
B1 x C2	3.306	1	3.306	0.95	N.S.
B2 x C2	32.34	1	32.34	0.06	N.S.
A1 x C1	1.53	1	1.53	1.05	N.S.
A1 x C2	71.31	1	71.31	0.08	N.S.
A2 x C1	93.10	1	93.10	1.04	N.S.
A2 x C2	71.57	1	71.57	1.02	N.S.
B1 x A1 X C1	273.56	1	273.56	1.53	N.S.
B2 x A1 X C1	251.32	1	251.32	1.49	N.S.
B1 x A1 X C2	3.316	1	3.316	1.05	N.S.
B2 x A1 X C2	32.10	1	32.10	1.10	N.S.
B1 x A2 X C1	1.046	1	1.046	1.24	N.S.

B2 x A2 X C1	278.36	1	278.36	1.23	N.S.
B1 x A2 X C2	222.28	1	222.28	0.90	N.S.
B2 x A2 X C2	20.07	1	20.07	0.74	N.S.

Sr No	Variables	N	r value
1	occupational stress	240	-0.45
2	job satisfaction		

Table No 1.4

Showing of correlation of Gender

Table No 1.5

Showing of correlation of school type

Sr No	Variables	N	r value
1	occupational stress	240	-0.55
2	job satisfaction		

Table No 1.6

Showing of correlation of Age

Sr No	Variables	N	r value
1	occupational stress	240	-0.26
2	job satisfaction		

Findings

An the basic of result received in present research following findings were derived.

1. Difference noted in occupational stress of teachers in context of gender.
2. Difference noted in job satisfaction of teachers in context of gender.
3. Difference noted in occupational stress of government and private teachers.
4. Difference noted in job satisfaction of government and private teachers.
5. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in teachers aged 31 to 40 years.
6. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in teachers aged 41 to 50 years.

7. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in government female teachers.
8. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in private female teachers.
9. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in government male teachers.
10. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in private male teachers.
11. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in government teachers aged 31 to 40 years.
12. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in private teachers aged 31 to 40 years.
13. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in government teachers aged 41 to 50 years.
14. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in private teachers aged 41 to 50 years.
15. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in female teachers aged 31 to 40 years.
16. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in female teachers aged 41 to 50 years.
17. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in male teachers aged 31 to 40 years.
18. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in male teachers aged 41 to 50 years.
19. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in government female teachers aged 31 to 40 years.
20. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in private female teachers aged 31 to 40 years.
21. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in government female teachers aged 41 to 50 years.
22. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in private female teachers aged 41 to 50 years.
23. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in government male

teachers aged 31 to 40 years.

24. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in private male teachers aged 31 to 40 years.
25. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in government male teachers aged 41 to 50 years.
26. Difference noted between occupational stress and job satisfaction in private male teachers aged 41 to 50 years.
27. Ordinary negative correlation was observed between occupational stress and job satisfaction in teachers in context of gender.
28. Ordinary negative correlation was observed between occupational stress and job satisfaction in teachers in context of school type.
29. Ordinary negative correlation was observed between occupational stress and job satisfaction in teachers in context of age.

Limitation of the Study

A research is not perfectly in any science. It is having many limitations of time, power, (stamina, strength) finance or area. Purposely study done by considering are these limitations in mind has become more materialistic. Researcher's own research to have such limitations some of the limitations were there in the present research also which were as follow.

1. In present research teachers from bhavanagar district were included in the sample, so findings of this research can not be applicable for any other district or area.
2. Findings of the presented research can not be applicable by considering a particular religion of the teachers.
3. This research findings can not be applied for the teachers of the secondary school, science and commerce stream.
4. In present research the principals were not included as a sample. So the findings of the present research can not be applicable for principals.
5. Present research findings research can not be applicable for the retired teachers.
6. Only 240 sampling were selected from huge population in this research and so in terms of sampling more larger sample can be taken for sampling.
7. Human life is changeable so today's stress or job satisfaction can be changed after some time.
8. In present research data collection was done by only questionnaires in addition to this

any other methods were not used.

9. In present research only 3 independent variables Gender, school type and Age were taken into consideration.

References

Argyle, (1999). 'Job involvement and its corelates', Psychological Studies, Vol. 27 (2), Page : 81 - 82.

Bar-On-R., (2000). Stress and multidiemenstion model of stress : Insight from stress psychology in R. Bar-On & J.P.A. Parker (eds.) The handbook of stress management Page : 363-388.

Berg Hautz, (1957). 'Participation in decision making, Job scetisfaction and organizational work involvement of registered nurses in hospitals with a shared on non shared governance structure for nursing service :Internation section, The science and engineering Vol. 59 (3-B) : 1050.

Clebmith, (1955), 'Psychology of industrial Behaviour', Page : 116.

CornHozer, (1939), 'Satisfaction level of high income employess'.

Donald S., (1939), 'Principles factors of Job Satisfaction and its effect in employees'.

Hall, Dougles T., Mansfield, Roger (1971), 'Organizational and individual response to external stress' Administrative science - quarterly 1971, Dec., Vol. 16 (4), Page : 533 – 547.

Hopok, (1935), 'Opportunity of change the job', New hop town, New York'.

Lendy Keith, Pat- M., Goudy., Willis-J. (1981). 'Employment characteristics and psychological well being of menin two job families', pshychological reports, Vol. 49 (B), Page : 971 - 978.

Modhera T.J., (2007), 'A Comparative study of work value and job stress among vidhysahayak and permanent teachers.' Department of Psychology, M.Phil.Thesis, (2007), Saurashtra University, Rajkot, (Gujarat).

Morsh, (1953), 'Job Satisfaction in white colar job'.

Selye H., (1976). The stress of life.,Megrow Hill, New York.

ShanfaYo., Sparks K., Cooper C., (1998), 'Occupational Stress in workers and manager in steel works in China.', Journal of Stress Management, 1998, Oct., Vol. 5 (4), Page : 237 : 245.

Vyas A.P., (2009), 'A Comparative study of job stress and mental health at shiksansahayak and permanent teachers.', Department of Psychology, M.Phil. Thesis, (2009), Sardar Patel University, V.V.Nagar, Gujarat.

Warr, (1999). 'Paid employment and women's psychological well-being, Psychological bulletin, Vol. 91 (3), Page : 498 - 516.

Warr, Peter., (1979) : 'Scales for the Measurement of some work attitudes and aspects of psychological well being', Journal of occupational Psychology, Vol-52(2), Page : 129-148.

AWARENESS AND USAGE OF OPEN ACCESS RESOURCES OF MEDICAL SCIENCE GUJARAT STATE: A STUDY

By,

Dr. Bharat H. Sondarva

Librarian

AMP Govt. Law College, Rajkot

Abstract

The research access/impact problem arises because journal articles are not accessible to all of their would-be users; hence, they are losing potential research impact. The solution is to make all articles Open Access (OA; i.e., accessible online, free for all). OA articles have significantly higher citation impact than non-OA articles. Open Access publishing is becoming an alternative and increasingly popular model for disseminating research papers. Hence the medical professionals require pinpointed, accurate and speedy information for updating their knowledge. Medical open access resource provides a platform for outstanding research around the globe in the field of medicine. Keeping in view the above consideration and aspects, the present research work is undertaken and it has been awareness and usage of open access resources in medical science.

Introduction

Academic Libraries are in a transitional phase now. The impact of information and communication technology has been very high on academic library functioning. Today, users are highly specific in their needs and are also aware of other alternatives which provide information. Hence libraries are tapping all possibilities to keep the user community satisfied.

In an academic setup research is a very important component. Current information is very essential to researchers for being updated their field. Hence they depend on scholarly journals to meet their information requirements Library being the information provider have been subscribing journals in various disciplines in accordance with the thrust of the parent institution. But with the tremendous growth of specialization in various disciplines the number of journals to be subscribed has increased. The prohibitive factor for the library is the escalating cost of the journals and resources and the stringent library budget. This has led to a phenomenon called "Scholarly Crisis" where the libraries on one hand have to meet the users growing demands and the journal prices (be it print / or electronic) are shooting up and on other hand the library budgets are shrinking. At this juncture "Open Access" resources have dawned as boon to both the academic users and the library managers.

Open Access: Meaning and Definition

Open access resources is one that meets the conditions of "Open Access"- composed of free, online copies of peer-reviewed journal articles and conference papers as well as technical reports, theses, and working papers. In most cases there are no licensing restrictions on their use by readers. They can therefore be used freely for research, teaching and other purposes.

Open access (OA) is free, immediate, permanent, full-text, online access, for any user, web-wide, to digital scientific and scholarly material, primarily research articles published in peer-reviewed journals. An open-access article has limited copyright and licensing restrictions which means anyone, anywhere, with access to the Internet may read, download, copy, and distribute that article.

The three major public definitions of open access are contained in the BBB Budapest, Bethesda, and Berlin public statements. These three definitions of open access differ only slightly and because they

agree in the substance they are referred to collectively as he BBB statement According to Suber. (2004) nearly all open access proponents agree on the BBB definition.

“By "open access" to this literature, we mean its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself. The only constraint on reproduction and distribution, and the only role for copyright in this domain, should be to give authors control over the integrity of their work and the right to be properly acknowledged and cited.”

Three open access declarations, commonly known as BBB declarations, in the beginning of the 21st century have shaped open access publishing environment in the successive decades. These declarations also have hinted strong philosophical foundations for supporting the ideas and principles of open access.

Types of Open Access

OA can be delivered in three ways:

'Green Route ': the author can self-archive at the time of submission of the publication (the 'green' route) whether the publication is grey literature (usually internal non-peer reviewed), a peer-reviewed journal publication, a peer-reviewed conference proceedings paper or a monograph. The 'green' route makes publications available freely in parallel with any publication system but is not, itself, publishing.

'Gold Route': the author or author institution can pay a fee to the publisher at publication time, the publisher thereafter making the material available 'free' at the point of access (the 'gold' route). The two are not, of course, incompatible and can co-exist.

‘Hybrid Route’– sometimes called Paid Open Access, refers to subscription journals with open access to individual articles usually when a fee is paid to the publisher or journal by the author, the author's organization, or the research funder. Some universities or libraries have a pool of funding available for hybrid journal publications or sometimes funding is written into grant applications for open access in hybrid journals, though these are not common instances. Some examples of hybrid open access are: I Open Access by Taylor Francis, Online Open by Wiley, or Sage Open by Sage.3

Characteristics:

Some of the main characteristics of OA are:

- It is free availability of scholarly publication
- It is free of copyright and licensing restrictions
- Materials are available online or on the internet
- Efficient archiving and availability
- Metadata can be harvested
- Guaranteed sustainable storage and accessibility
- Provision to link publication to any research dataset used in producing the paper
- Material is full text
- Material can be accessed by anybody from anywhere without any discrimination.
- Material can be freely used by anyone.

Objectives of the Study

- To take overview of open access resource
- To awareness of open access resource in medical science
- To analyze the use of open access resources of medical scholars

Scope and limitations of the study

- The scope to open access resource through internet.
- The present study consists of only the open access resource of medical user study.
- The geographical area is restricted in medical college Library of Gujarat state

Methodology

This study is based on review of literature, which includes books, journals, documents, seminar papers, etc.

Relevant literature will also be collected and consulted through internet browsing and data collection of some selected libraries to following methods. viz., questionnaire surveys and semi structured interviews with librarians and users, observational visits in the libraries will be used in data collection. Structured questionnaires will be prepared and administered to chief librarian, supporting staff and Users.

Analysis of Users' Responses

Demographic Variables of the User's Respondents

The respondents for the study are the academic community in medical science of the post graduate students medical colleges of Gujarat. The demographic variables of the respondents such as gender, users' category, and type of college are depicted in this section. The response received in this context is furnished in the following tables. The following table (4.2.1) shows the response has been considered out of the total response received.

Table 1.1: College-wise Response

Sr. No	Name of College	Total Questionnaires Distributed	Questionnaires Received	Questionnaires Usable for Study	Percent (%) of Questionnaires Usable for study	Percent (%) Response Out of Total Sample
1	BJMC	320	257	247	96.10	25.11
2	MCB	114	84	75	89.28	7.71
3	MPS	141	122	115	94.2	11.83
4	MCS	106	92	89	96.73	9.44
5	PDUM	61	61	56	91.80	5.76
6	MCBH	71	53	48	90.5	4.93
7	NHLMC	197	172	177	102.90	18.26
8	SMIMER	31	30	28	93.33	2.88
9	CUSM	24	24	23	95.83	2.36

10	PKMC	47	33	33	100	3.39
11	BKSM	84	84	81	96.42	8.33
12	**Total**	**1196**	**1012**	**972**	**96.04**	**100.00**

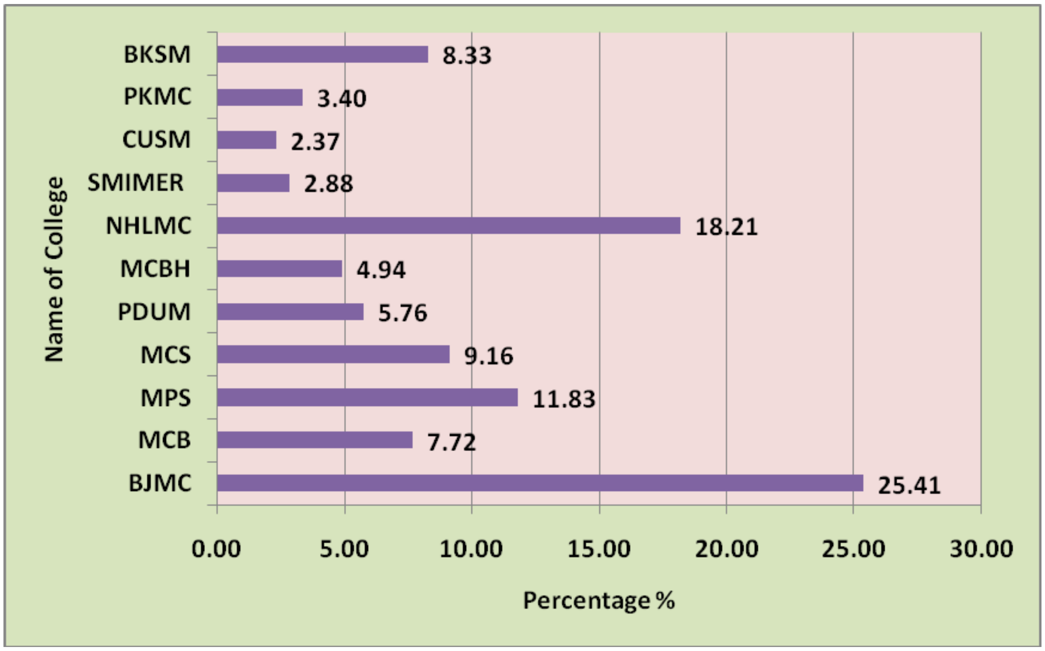

(Figure 1.1: College-wise Response)

The investigator classified the total 1012 questionnaires received amongst the medical college PG students of medical college in Gujarat covered under the scope of the study. Out of 1196 questionnaires distributed 1012 filled-up questionnaires were received. Finally, out of 1012 filled up questionnaires 992 questionnaires were selected after scrutiny and 20 questionnaires were not used in the main analysis due to incompleteness and multiple answers questionnaires. So the response rate is 96.4%. Table.1.1. Clearly shows that the highest number of questionnaires has been received from 11 colleges. Table also gives us the detail regarding the percentage of response with respect to the total sample. Highest number respondents were from BJMC i.e. 25.11 % and the lowest number of respondents were from SMIMER i.e. 2.88 %.

Awareness of Open Access Resources

In this section, investigator tries to find out the awareness of open access resources. Open access resources are available at free of cost to the users in the higher education system. Analysis and interpretation of the data related to awareness of open access resources in medical college of Gujarat has been presented in table 4.2.2.1 to 1.3. With regard to know the awareness, investigator divided the questionnaires in PG student.

Table 1.2: Awareness of OAR

Aware	Number of Respondents	Percent (%)
Yes	972	100
No	0	0

Total	**972**	**100**

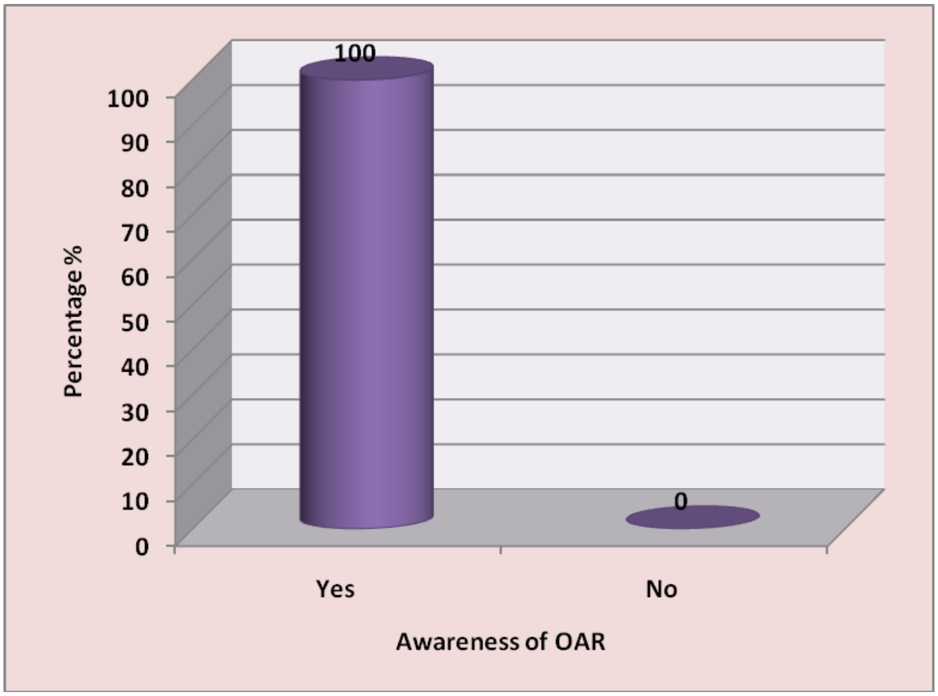

(Figure 1.2: Awareness of OAR)

The awareness of open access resources the respondents of the study is shown in Table 1.2 Above depicts that, 972 respondents prefer to accessing open access resources, so that 100 % awareness of open access resources.

Table 1.3: Type of OAR Awareness

Type of OAR	Awareness Number of Respondents	Percent (%)
Open access journals	972	37.33
Open access repositories	811	31.14
Self- archiving	528	20.28
Open Archives Initiative (OAI)	293	11.25
None of these	0	0.00
Total	**2604**	**100.00**

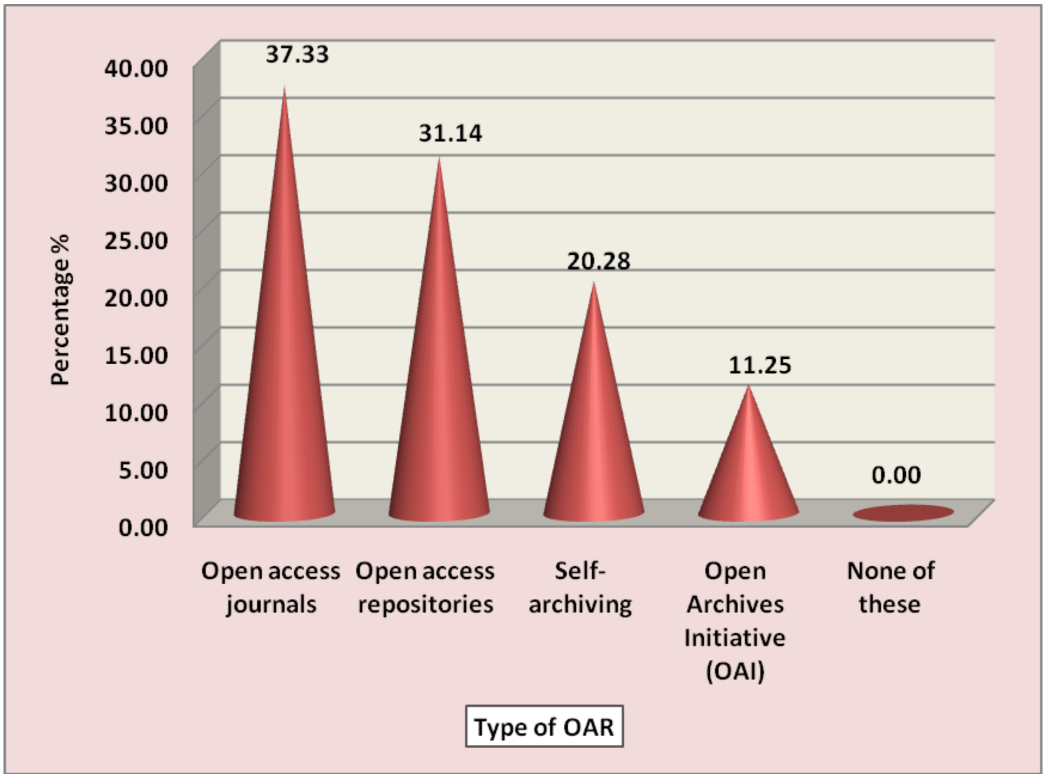

(Figure 1.3: Type of OAR Awareness)

Table 1.3 indicates the type of OAR awareness. Here respondents have answered more than one answer. It is revealed from the table that 972 (37.33 %) aware of open access journals, 811 (31.14%) aware of open access repositories, 528 (20.28%) aware of Self- archiving and 293 (11.25%) aware of Open Archives Initiative (OAI). So it is concluded from the above data that Open access journals more than awareness.

Uses of Open Access Resources

In this section, investigator tries to find out the Uses of open access resources. Analysis and interpretation of the data related to use, how did you learn to use, purpose for using, how frequently do you use of open access resources.

Table.1.4: Uses of OAR

Uses of OAR	Number of Respondents	Percent (%)
Yes	972	100
No	0	0.0
Total	**972**	**100**

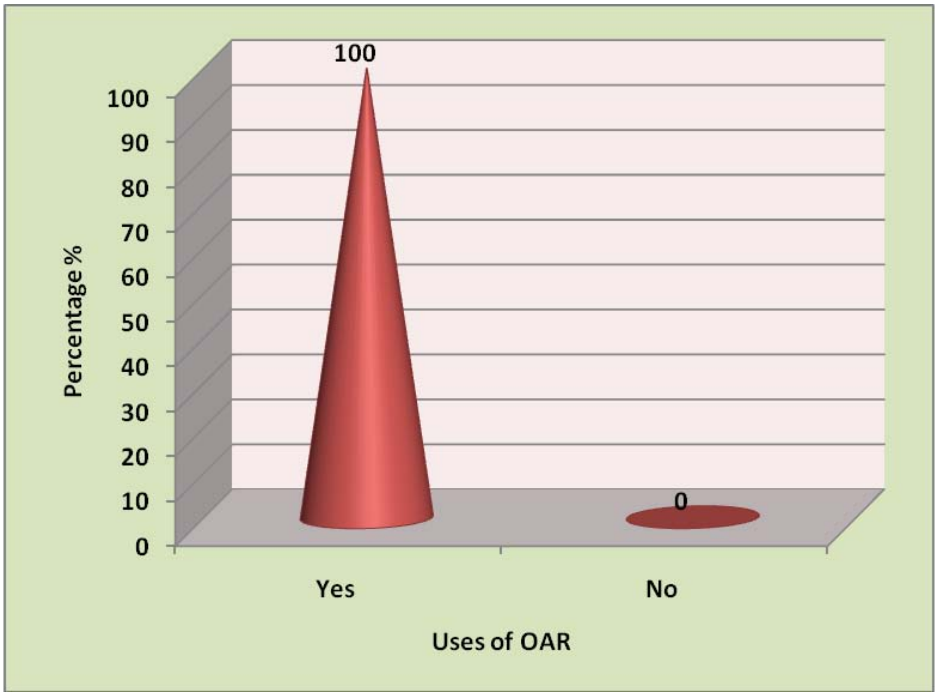

(Figure.1.4: Uses of OAR)

The uses of open access resources the respondents of the study are shown in Table 1.4 Above depicts that, 972 respondents prefer to use open access resources, so that 100 % uses of open access resources.

Table 1.5: Learn to Uses OAR

Type of learn to use	Number of Respondents	Percent (%)
Self learning	788	38.07
Library staff	393	18.99
From faculty members	256	12.37
From colleagues	514	24.83
Seminars/workshop and Training Programme	72	3.48
Any other	47	2.27
Total	**2070**	**100.00**

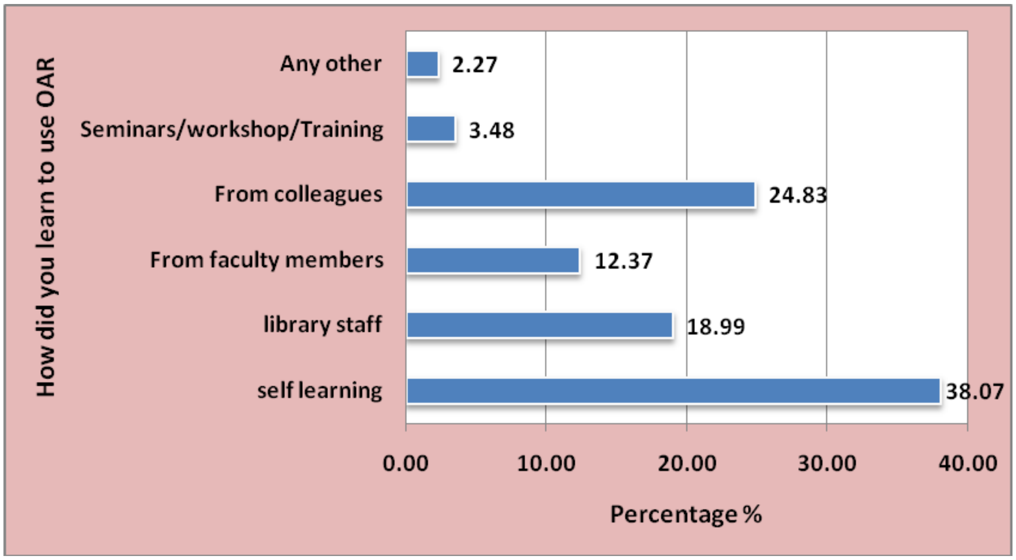

(Figure 1.5: Learn to Uses OAR)

Table 1.5 shows the how did you learn to use open access resources. Here are given respondent multiple choice answer. Learn to use of OAR. It is found from the table that among self learning 788 (38.07%), library staff 393 (18.99%), from faculty members 256 (12.37%), from colleagues 514 (24.83%), Seminars/workshop and Training Programme 72 (3.48%), any other 47(2.27%). Respondents more learn to uses of OAR self learning and Seminars/workshop and Training Programme less uses of lean open access resources.

Table 1.6: Purposes for Using OAR

Purposes	Assignment	Examination	Practical	Paper Presentation	Writing articles	To remain updated
	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)
Frequently	582 (59.88%)	386 (39.71%)	437 (44.96%)	895 (92.08%)	904 (93.00%)	541 (55.66%)
Often	141 (14.51%)	191 (19.65%)	112 (11.52%)	40 (4.12%)	36 (3.70%)	175 (18.00%)
Sometimes	182 (18.72%)	138 (14.20%)	172 (17.70%)	24 (2.47%)	20 (2.06%)	205 (21.09%)
Rarely	27 (2.78%)	110 (11.32%)	158 (16.26%)	5 (0.51%)	9 (0.93%)	35 (3.60%)
Never	40 (4.12%)	147 (15.12%)	93 (9.57%)	8 (0.82%)	3 (0.31%)	16 (1.65%)
Total	972 (100%)	972 (100 %)	972 (100 %)	972 (100 %)	972 (100 %)	972 (100 %)

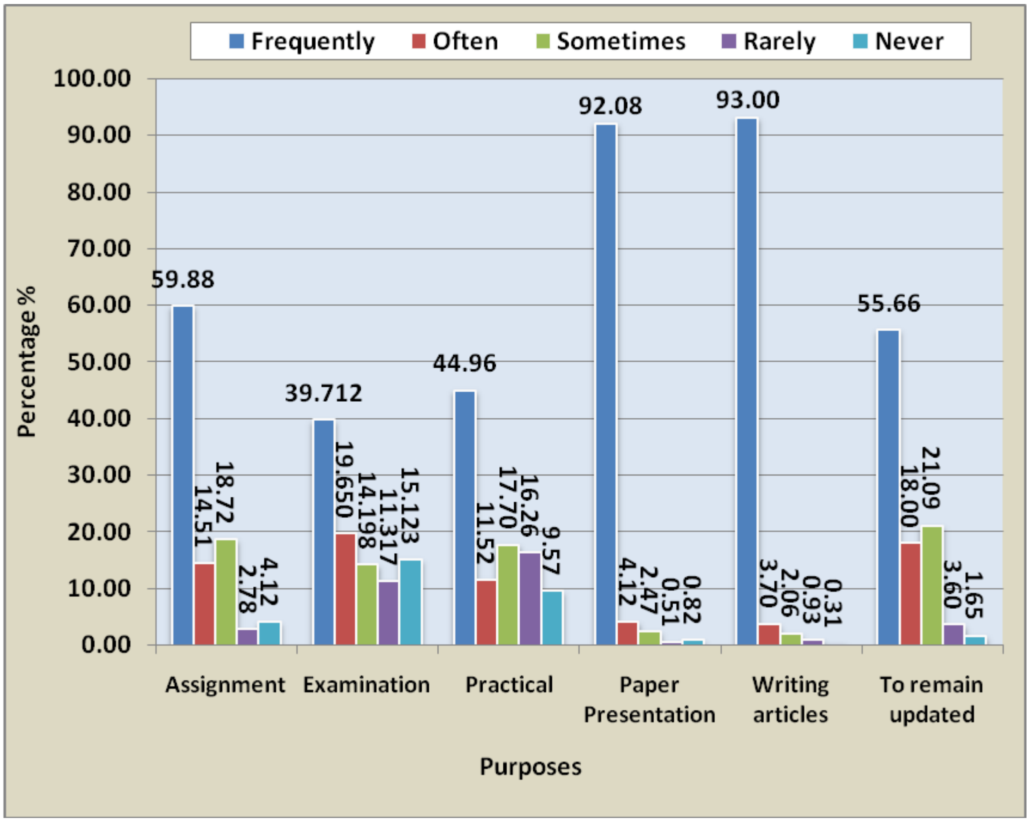

(Figure 1.6: Purposes for Using OAR)

Here, investigator tried to know the responses regarding purposes that include assignment purpose, examination purpose, practical purpose, paper presentation purpose, writing article purpose and to remain updated purpose. Investigator not only tried to know about the purposes but also other factors like how much they are dependent on open access resources for aforesaid purposes and its usefulness.

Table 1.6 depicts the **assignment** purpose of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents ,582 (59.88%) respondents use frequently, 141 (14.51%) respondents use often, 182 (18.72%) respondents use sometimes and 27 (2.78%) respondents use rarely whereas 40 (4.12%) respondents never use open access resources for assignment purpose.

Table 1.6 depicts the **examination** purpose of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 386 (39.71%) respondents use frequently, 191(19.62%) respondents use often, 138(14.20%) respondents use sometimes and 110 (11.32%) respondents use rarely whereas 147 (15.12%) respondents never use open access resources for examination purpose

Table 1.6 depicts the **practical** purpose of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 437 (44.96%) respondents use frequently, 112(11.52%) respondents use often, 172(17.70%) respondents use sometimes and 158 (16.26%) respondents use rarely whereas 93 (9.57%) respondents never use open access resources for practical purpose.

Table 1.6 depicts the **paper presentation** purpose of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 895 (92.08%) respondents use frequently, 40(4.12%) respondents use often, 24(2.47%) respondents use sometimes and 5 (0.51%) respondents use rarely whereas 8 (0.82%) respondents never use open access resources for paper presentation purpose.

Table 1.6 depicts the paper **writing articles** of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 904 (93.00%) respondents use frequently, 36(3.70%) respondents use often, 20(2.06%) respondents use sometimes and 9 (0.93%) respondents

use rarely whereas 3 (0.31%) respondents never use open access resources for writing articles purpose.

Table 1.6 depicts to **remain updated** of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 541 (55.66%) respondents use frequently, 175 (18.00%) respondents use often, 205 (21.09%) respondents use sometimes and 35 (3.60%) respondents use rarely whereas 16 (1.65%) respondents never use open access resources for remain updated purpose.

Table 1.7: Types of Using OAR

Using OAR	E-Books	E-Journals/ Articles	E-Theses and Dissertation	Video lectures
	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)
Frequently	934 (96.09%)	862 (88.68%)	288 (29.63%)	883 (90.84%)
Often	21 (2.16%)	74 (7.61%)	409 (42.08%)	58 (5.97%)
Sometimes	17 (1.75%)	36 (3.70%)	255 (26.23%)	25 (2.57%)
Rarely	0 (0%)	0 (0%)	20 (2.06%)	4 (0.41%)
Never	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	2 (0.21%)
Total	972 (100%)	972 (100 %)	972 (100 %)	972 (100 %)

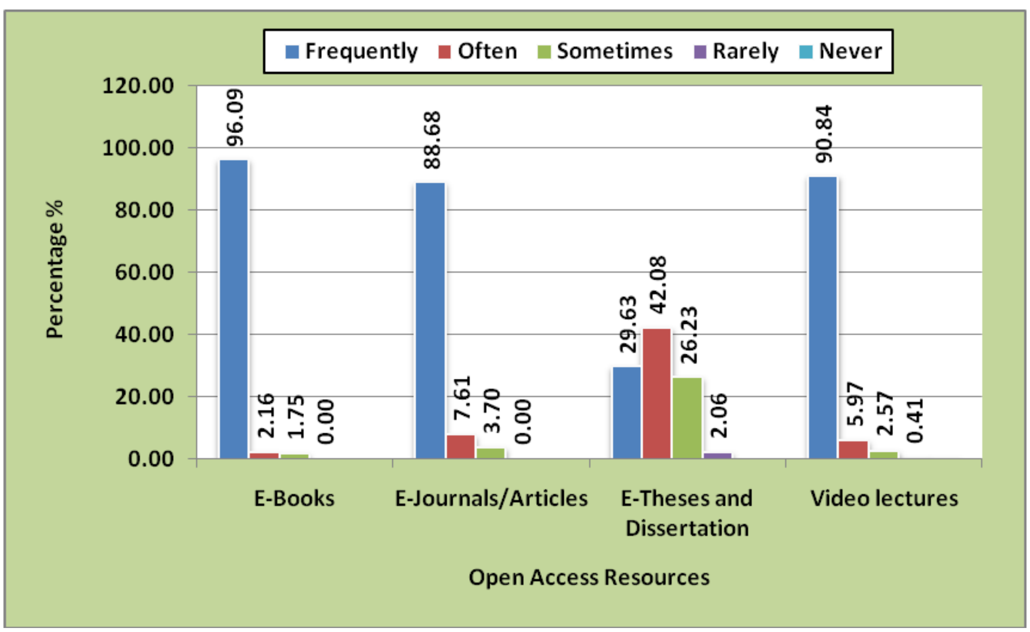

(Figure 1.7: Types of Using OAR)

Table 1.7 indicates types of open access resources. It is observed from the table that types of using open access resources such as E-Books, E-Journals/Articles, E-Theses and Dissertation, and video lectures.

In this observed from the table 1.7 to respondents using of E-Books open access resources. It is found from the table that among out of 972 respondents, 937(96.09%) respondents use frequently, 21(2.16%) respondents use often, 17(1.75 %) respondents use sometimes and 0(0%) respondents use rarely whereas 0(0%) respondents never use E-Books of open access resources.

In this observed from the table 1.7 to respondents using of E-Journals/Articles open access resources. It is found from the table that among out of 972 respondents, 862(88.68%) respondents use frequently, 74(7.61%) respondents use often, 36(3.70%) respondents use sometimes and 0(0%) respondents use rarely whereas 0(0%) respondents never use E-Journals/ Articles of open access resources.

In this observed from the table 1.7 to respondents using of E-Theses and Dissertation open access resources. It is found from the table that among out of 972 respondents, 288(88.68%) respondents use frequently, 409(42.08%) respondents use often, 255(26.23%) respondents use sometimes and 20(2.06%) respondents use rarely whereas 0(0%) respondents never use E-Theses and Dissertation of open access resources.

In this observed from the table 1.7 to respondents using of E-Theses and Dissertation open access resources. It is found from the table that among out of 972 respondents, 883(90.84%) respondents use frequently, 58(5.97%) respondents use often, 25(2.57%) respondents use sometimes and 4(0.41%) respondents use rarely whereas 2(0.21%) respondents never use E-Theses and Dissertation of open access resources.

Conclusion

The open access movement has gained considerable traction in the last six years. It has become the most successful scholarly publishing reform movement in modern times, and it has begun to transform the scholarly communication system. The open access movement is not the only potential solution to the serious problems that libraries face in the conventional scholarly communication system, but it is a very important one, and it does not require that other strategies be abandoned. The voice of libraries needs to be heard more strongly in it.

Reference:

1.Open Access SPARC. http://www.sparc.arl.org/issues/open-access

2.Suber,P. (2009).Timeline of the Open Access Movement http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/timeline.htm.

3.Budapest Open Access Initiative, "Budapest Open Access Initiative," http://www.budapestopenaccessinitiative.org/read

4.Budapest Open Access Initiative: Frequently Asked Questions http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/boaifaq.htm

5.Bethesda Statement on Open Access publishing http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm

6.Max Planck Society.http://www.mpg.de/549829/pressRelease20071022

7.Berlin Declaration https://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration

8.Suber, P. (2004). Welcome to the SPARC Open Access Newsletter, issue #77 http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/newsletter/09-02-04.htm#progress

9.SPARC http://www.sparc.arl.org/

10.UNESCO Policy for Open Access http://road.issn.org/en/contenu/unesco-policy-open-access#.VSTNl1KHhA4

11.Suber, P. (2012). Open access. Cambridge, Mass: MIT Press.

12.UNESCO Module -2, (2015). Concepts of Openness and Open Access. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7p. http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002322/232207E.pdf

13.Harnad,S et al. (2004).The Access/Impact Problem and the green and gold roads to Open, Access

http://users.ecs.soton.ac.uk/harnad/Temp/impact.html

14.Suber, P. (2012). Open Access. The MIT Press Essential Knowledge Series.

15.UNESCO Module.Concepts of Openness and Open Access. http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002322/232207E.pdf

16.DOAJ http://doaj.org/

17.Harnad, S. (2004). Fast-forward on the green road to open access: the case against mixing up green and gold. 30(4) 2004 http://cogprints.org/4076/1/mixcrit.html

METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

NAME: VINODBHAI KANTIBHAI SALAT
DESIGNATION : INCHARGE PRINCIPAL
GOVERNMENT SECONDARY SCHOOL, LUNEJ TA: KHAMBHAT

1.પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION):

"શિક્ષણના લક્ષ્યો માટે ગણિત દરેક સ્તરના અભ્યાસક્રમનો મૂળભૂત ભાગ છે." "ગણિત એ પ્રતીકો અને તેમનો એકબીજા સાથેનો એક શબ્દ છે. તે વિજ્ઞાન તરીકે પણ ઓળખાય છે, કે જે માપન, ગણતરી, શોધ સાથે સંબંધિત છે. તે વિજ્ઞાનની વ્યવસ્થિત, સંગઠિત અને સચોટ શાખા છે. તેની પોતાની ભાષા અને લાક્ષણિકતાઓ છે. તે આંકડાકીય અને માણસના જીવન અને જ્ઞાનનાં ગણતરીનો ભાગ છે. તે માત્રાત્મક તથ્યો અને સંબંધો તેમજ સમસ્યાઓ સાથે સંબંધિત છે. (સિધ્ધુ,,2005)

"દરેક વિષયના શિક્ષક માટે પધ્ધતિ આપવામાં આવે છે. પધ્ધતિ એ બાળકોની માનસિક અને શારીરિક આવશ્યકતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, વિષયને પ્રસ્તુત કરવાની વૈજ્ઞાનિક રીત સિવાય કંઈ નથી. ગણિતના અસરકારક શિક્ષણ માટેસામગ્રી સારી હોવી જોઈએ. તે ફક્ત પધ્ધતિ દ્વારા જ કોઈ વિષયને રસપ્રદ અને ઉપયોગી બનાવવાનું શક્ય છે. ગણિત શીખવવાની પધ્ધતિ દરેક તબક્કે-તબક્કે અને વય જૂથથી અલગ છે. "પધ્ધતિ" શબ્દ એ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સ્થાન લેવાની,શીખવાની સૌથી અસરકારક અને આર્થિક રીત તરીકે વિચારી શકાય છે. "ગણિતશાસ્ત્ર જેવા વિષયને શીખવવામાં સૌથી મહત્વની પૂર્વશરત એ વિષયોના વિચારો અને વિકાસનો સંપર્ક છે. " (કુમાર, 1993)

2. ગણિતનું સ્વરૂપ (NATURE OF MATHEMATICS) :

"ગણિત એ બધા વિજ્ઞાનની માતા છે. ગણિત ખૂબ જ અમૂર્ત છે. તે પદાર્થોને બદલે વિચારો સાથે સંબંધિત છે; તે નિષ્કર્ષ પર પહોંચવાના સાધન તરીકે પ્રસ્તાવના કરતાં પ્રતીકોની હેરફેર સાથે સંબંધિત છે."(કિડ એટ. અલ., 1970)

સિધ્ધુ,(2005) અનુસાર, "ગણિતની સૌથી મહત્વપૂર્ણ લાક્ષણિકતા છે,જેતેને ઘણા અન્ય વિષયોથી અલગ પાડવું એ તેની વિચિત્ર ભાષા અને પ્રતીકવાદ છે.ગણિત એ શારીરિક વિજ્ઞાનની ભાષા છે અને માણસના મનમાં કોઈ વધુ શાનદાર ભાષા ક્યારેય ઉપજાવી શકી નથી. માણસમાં પદાર્થોઅને વિચારો માટે પ્રતીકો સોંપવાની ક્ષમતા છે. ગાણિતિક ભાષા અને પ્રતીકો લાંબા નિવેદનોને કાપીને ટૂંકા કરે છે અને વિચારો અથવા વસ્તુઓના અભિવ્યક્તિને ચોક્કસ સ્વરૂપમાં મદદ કરે છે."

3. શાળાઓમાં ગણિત શિક્ષણ આપવાના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો (AIMS AND OBJECTIVES OF TEACHING MATHEMATICS IN SCHOOLS) :

મિશ્રા (2008) દ્વારા આપવામાં આવેલા ગણિત વિષયના અધ્યયનના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો:

3.1 હેતુઓ (Aims) :

- બાળકને તેમના રોજિંદા જીવન સાથે સંકળાયેલા નંબરો અને માત્રાઓનો ઉપયોગ સમજવા માટે સક્ષમ કરવા.
- તેની સંસ્કૃતિ સાથે બાળકના પરિચયમાં વિકાસ કરવો.

- વિદ્યાર્થીના મગજમાં યોગ્ય પ્રકારનો શિસ્ત પ્રદાન કરવા.
- વિદ્યાર્થીમાં એકાગ્રતા, આત્મવિશ્વાસ અને શોધ જેવી આદતોનો વિકાસ કરવો. તેમનામાં જીવન પ્રત્યે વૈજ્ઞાનિક અને વાસ્તવિક વલણ વિકસાવવા.
- બાળકમાં માનસિક શક્તિઓ જેવી કે વિચાર, તર્ક, વગેરેનો વિકાસ કરવો.
- બાળકના વ્યક્તિત્વનો સર્વાંગી વિકાસ લાવવો.
- વિશ્લેષણ, સંશ્લેષણ, ગણતરી, વગેરેની ક્ષમતાઓ વિકસાવવા.

3.2 ઉદ્દેશો (Objectives) :

- શબ્દ, ખ્યાલો, કાયદા, સૂત્ર, સિધ્ધાંતો, પ્રતીકો, ગણતરીની નિપુણતા, વગેરેનું જ્ઞાન અને સમજ પ્રાપ્ત કરવું.
- દૈનિક જીવન અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે જરૂરી અન્ય મૂળભૂત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.
- ગણિત શીખવામાં રુચિ કેળવવી.
- કેલ્ક્યુલેટર, કમ્પ્યુટરવગેરે જેવા તાજેતરના તકનીકી ઉપકરણો સાથે કામ કરવા માટે જરૂરી કુશળતા વિકસિત કરવી.
- ગાણિતિક જ્ઞાનને તેમના દૈનિક જીવન સાથે લાગુ કરવું.
- વિચારણા, વિશ્લેષણ, સંશ્લેષણ, કારણ, તાર્કિક રીતે સારાંશની ટીકા કરવાની ક્ષમતાનો વિકાસ કરવો.
- માપન, ચિત્રકામ, નિદર્શન, અંદાજ અને નિર્ણય લેવાની કુશળતાનો વિકાસ કરો.

4. **શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ગણિતશાસ્ત્રનું સ્થાન**(PLACE OF MATHEMATICS IN THE SCHOOL CURRICULUM) :

ગણિતશાસ્ત્ર હંમેશાં શાળાના અભ્યાસક્રમમાં એક મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. શિક્ષણ પંચે (1964-66) શાળા કક્ષાએના વિદ્યાર્થીઓ માટે ગણિતને ફરજિયાત વિષય તરીકે સૂચવ્યું હતું. તે દરેક શાળાના અભ્યાસક્રમનો ભાગ છે અને કદાચ એકમાત્ર વિષય જે અજોડ હોદ્દો ધરાવે છે. આ પૂરતા પુરાવા પૂરા પાડે છે કે ગણિતશાસ્ત્રએ શાળાના અભ્યાસક્રમમાં કેન્દ્રિય સ્થાન હાંસલ કર્યું છે. દરેકને એક અથવા બીજી રીતે ગણિતનું થોડું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે.પરંતુ એવું અનુભવાય છે કે સામાન્ય માણસ માટે, પ્રાથમિક અને મધ્યમ તબક્કા દરમિયાન પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન પૂરતું હશે. હાઇસ્કૂલના તબક્કે વિદ્યાર્થીને આ વિષયના જ્ઞાનથી વંચિત રાખવાનો અર્થ એ છે કે તેના માટે વ્યવસાયની પસંદગીને સંકુચિત કરવું. અન્ય ઘણા વિષયોમાં તેમના અભ્યાસની પ્રગતિમાં ગણિતની અજ્ઞાનતા એક મહાન વિકલાંગતા હશે. માધ્યમિક કક્ષાએ જો ગણિતને બાકાત રાખવામાં આવ્યું હોય તો શાળા શિક્ષણ અધૂરું અને અગમ્ય રહેશે.કોઈ અન્ય વિષય ગણિતનો વિકલ્પ હોઈ શકે નહીં. તેને ફરજિયાત બનાવતી વખતે, વિદ્યાર્થીઓનાં હિતનું રક્ષણ કરવું પડશે. તેથી અભ્યાસક્રમમાં આ પ્રકારના વિષયોનો સમાવેશ થવો જોઇએ કારણ કે તે લોકો માટે

ઉપયોગી છે જેઓ હાઇસ્કૂલના તબક્કા પછી તેમનું શિક્ષણ બંધ કરશે અને અન્ય વ્યવસાયોમાં પ્રવેશ કરશે. ગણિતનો ઉપયોગ જીવનના દરેક તબક્કે થાય છે. દેશનો વિકાસ વિજ્ઞાન અને તકનીકી પર આધારિત છે, વિવિધ વ્યવસાયો અને ઉદ્યોગોમાં વિજ્ઞાન અને તકનીકીના ઉપયોગને કારણે પ્રોગ્રામો બનાવી રહ્યા છે.નવા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોની શોધ માટે અને તેમની ચકાસણી માટે પ્રયોગો કરવા માટે ગણિત જરૂરી છે.આપણે ગણિતની સહાય વિના વિજ્ઞાનમાં યોગ્ય રીતે નિર્ણય લઈ શકતા નથી. (ગુપ્તા, 2004)

5. **ગણિતના શિક્ષણની પધ્ધતિઓ** (METHODS OF TEACHING MATHEMATICS) :

સિદ્ધુ (2005) ના અનુસાર, જુદા જુદા શૈક્ષણિક વિચારકો અથવા શાળાશિક્ષણ દ્વારા શિક્ષણની વિવિધ પધ્ધતિઓ સૂચિત અથવા આગળ ધપાવવામાં આવી છે.

ગણિતશાસ્ત્ર શીખવવા માટેની પધ્ધતિઓ નીચે મુજબ છે:

- વ્યાખ્યાન પધ્ધતિ (Lecture method)
- પ્રોજેક્ટ પધ્ધતિ (Project method)
- પ્રાયોગિક પધ્ધતિ (Practical method)
- વિશ્લેષણાત્મક-કૃત્રિમ પધ્ધતિ (Analytic-synthetic method)
- પ્રસંગોચિત પધ્ધતિ (Topical method)
- સમસ્યા હલ કરવાની પધ્ધતિ (Problem solving method)

હાલના અભ્યાસક્રમમાં અભ્યાસક્રમ, સહ-અભ્યાસક્રમ અને વધારાના અભ્યાસક્રમની પ્રવૃત્તિઓ સામેલ છે. અભ્યાસક્રમની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આપણે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે જ્ઞાનાત્મક પાસા વિકસિત કરી શકીએ છીએ. આમ, વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વાંગી વિકાસના લક્ષ્ય સુધી પહોંચવા માટે સહ-અભ્યાસક્રમની પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. (ICFAI, 2004) .

લેખકનાં મત મુજબ પ્રાયોગિક પધ્ધતિ ગણિતના શિક્ષણ માટે સારી પધ્ધતિ છે.

દા.ત.., learning by doing. એટલે કે, કરીને શીખવું.

6. **ગણિતના અધ્યાપન માટે પ્રાયોગિકપધ્ધતિ** (PRACTICAL Method for Teaching Mathematics) :

“ગણિતને વધુ રસપ્રદ અને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે, ગણિતના અધ્યાપનમાં પ્રાયોગિક પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ પધ્ધતિ માટે પ્રયોગશાળાની જરૂર છે જેમાં ગણિતશાસ્ત્રથી સંબંધિત ઉપકરણોની જરૂર પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે ગણિત મોડેલ, ચાર્ટ, લાકડા અથવા હાર્ડબોર્ડથી બનેલા વિવિધ આકૃતિઓ અને આકારો, આલેખ, કાગળ વગેરે. " (સિંધ, 2007)

"અન્ય વિષયોના ઓરડાની જેમ ગણિત માટે પણ એક અલગ ઓરડો હોવો જોઈએ.આ ઓરડામાં ગોઠવણી એવી હોવી જોઈએ કે તે ગણિતના અધ્યયન અને અધ્યાપન માટે વાતાવરણ બનાવે, ઓરડામાં પ્રવેશતા જ વિદ્યાર્થીઓ ગણિતશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં રસ લેતા થાય." (કુમાર, 1993)

ઉદાહરણ તરીકે: શંકુનું ઘનફળ.

ઉદ્દેશ્ય: શંકુનાં ઘનફળનું સુત્ર પ્રદર્શિત કરવું.

પૂર્વ આવશ્યક જ્ઞાન: જથ્થાની માત્રા અને તેના પ્રમાણની વિભાવના. નળાકારનાં ઘનફળનું સુત્ર=Πr^2h

પધ્ધતિ: એક નળાકાર અને એક શંકુ લો.શંકુને રેતીથી સંપુર્ણપણે ભરો.આ શંકુની મદદથી નળાકારમાં રેતી ભરો.આ પ્રકિયાને પુનરાવર્તિત કરો કે જ્યાં સુધી નળાકાર સંપુર્ણપણે ભરાઇ જાય.

અવલોકન: વિદ્યાર્થીઓ નિરીક્ષણ કરે છે કે નળાકાર સંપુર્ણપણે ભરવા માટે ત્રણ વખત શંકુની મદદથી રેતી ભરવી પડે છે.

ભણવાના પરિણામો (Learning Outcomes) :

ઉદાહરણમાંથી, વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકશે કે સમાન ત્રિજયા અને સમાન ઉંચાઇ ધરાવતાં શંકુનું ઘનફળ, નળાકારનાં ઘનફળ કરતાં ત્રીજા ભાગનું થાય છે. એટલે કે,શંકુનું ઘનફળ=$\frac{1}{3}\Pi r^2h$

7. **ગણિત લેબોરેટરી માટેનાં ઉપકરણો**(EQUIPEMENTS FOR MATHEMATICS LABORATORY) :

કુમાર (1993) ના જણાવ્યા મુજબ,

- ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફ્સ (Pictures and Photographs)
- ગાણિતિક મોડેલો (Mathematical Models)
- બ્લેક-બોર્ડ અને ભૌમિતિક ઉપકરણો(Black-Board and Geometrical Instruments)
- બુલેટિન બોર્ડ અથવા ડિસ્પ્લે બોર્ડ(Bulletin Boards or Display Boards)
- સર્વેક્ષણ સાધનો (Surveying Instruments)
- ચાર્ટ્સ (Charts)

8. **પ્રાયોગિક પધ્ધતિના ફાયદાઓ:**

ગુપ્તા (2004) ના જણાવ્યા અનુસાર,

- આ પધ્ધતિ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત પર આધારિત છે, learning by doing. એટલે કે, કરીને શીખવું.જેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમના કામમાં રસ લે.
- આ પધ્ધતિ ગણિતને વ્યવહારિક વિષય તરીકે રજૂ કરે છે.
- તે શોધ અને આત્મ-અભ્યાસની ટેવ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.
- આ પધ્ધતિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન વધુ અર્થપૂર્ણ છે.
- આ પધ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓમાં નિરીક્ષણ અને લોજિકલ શક્તિના વિકાસમાં મદદ કરે છે.

- વિષયોની બાબતોનું યોગ્ય જ્ઞાન/ ગણિતનાં પાઠ ફક્ત પ્રાયોગિક પધ્ધતિ દ્વારા જ રમી શકાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓ સચેત અને શિસ્તબદ્ધ સ્વરૂપમાં સાથે કામ કરે છે, તેથી શિસ્તની ભાવના પણ વિકસિત થાય છે.

9. પ્રાયોગિક પધ્ધતિની મર્યાદાઓ:

- આ એક ખર્ચાળ પધ્ધતિ છે તેથી આર્થિક અવરોધને લીધે, બધી શાળાઓ આ પદ્ધતિ અપનાવવા સક્ષમ નથી.
- આ પધ્ધતિનો ઉપયોગ ફક્ત નાના વર્ગ માટે થઈ શકે છે.
- તે શીખવવા માટે વધુ સમય લે છે, તેથી વિશાળ અભ્યાસક્રમ સમય સાથે પૂર્ણ થઈ શકતો નથી.
- આ પધ્ધતિ માટે વિવિધ ઉપકરણોથી સજ્જ પ્રયોગશાળાની જરૂર છે.
- આ પધ્ધતિદ્વારા બધા પાઠ ભણાવી શકાતા નથી.
- આ પધ્ધતિ માં તાર્કિક શક્તિનો વિકાસ સંપૂર્ણપણે થઈ શકતો નથી.

10.**નિષ્કર્ષ**(CONCLUSION):

લેખકનાં મત મુજબ, ગણિત શીખવવા માટે પ્રાયોગિક-પ્રયોગશાળા પધ્ધતિ સારી પદ્ધતિ છે અને તે ગણિતના વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પધ્ધતિથી, વિદ્યાર્થીઓમાં શોધ અને આત્મ-અભ્યાસની ટેવ વિકસાવશે.

REFERENCES:

- Sidhu, K. (2005). *The Teaching of Mathematics*. New Delhi:Sterling Publishers.
- Kumar, S. (1993). *Teaching of Mathematics*. New Delhi:Anmol Publication.
- Kidd, P. K., Myers, S. S., and Cilley, D. M. (1970). *The Laboratory Approach to Mathematics*. Chicago: Science Research Associates. Inc..
- Gupta, J. S. (2004). *Teaching of Mathematics*. Jaipur: Shri KavitaPrakashan.
- Mishra, L. (2008). *Teaching of Mathematics*. New Delhi: APH Publishing.
- Singh, M. (2007). *Teacher's Handbook of Mathematics*. New Delhi:Anmol Publication
- Institute of Chartered Financial Analysis of India (ICFAI). (2004).*Methodology of Teaching Mathematics.* Hyderbad: ICFAI University
- Education and National Development. In Report of Education Commission(1964-66). Vol-2. New Delhi:NCERT.

લલિતા દુઃખદર્શકનું મૂલ્યાંકન

- ડૉ. અમૃત પરમાર

ગુજરાતી વિભાગ, એચ. કે. કૉલેજ

અમદાવાદ - 9.

રણછોડભાઈ દવે સુધારક યુગ અને પંડિત યુગના સંસ્કાન્તિકાળ સર્જક છે. એમનો આયુષ્યકાળ 9-7-1837 થી 9-4-1923. એમનો જન્મ મહુધા અને પ્રાથમિક શિક્ષણ મહુધામાં અને નડિયાદમાં લીધું. અમદાવાદમાં 'લો ક્લાસ' કર્યા. પ્રારંભમાં કલેક્ટર કચેરીમાં નોકરી મળી, પછી મુંબઈની મેસર્સ કંપનીમાં નોકરી કરી. કચ્છ નરેશ ખેંગારજીએ તેમને 'હૂઝૂર આસિસ્ટન્ટ' નું બિરૂદ આપ્યું હતું. બ્રિટીશ સરકારે એમને 'દિવાને બહાદુર' નો ખિતાબ આપ્યો હતો.

ઇ.સ. 1921માં વડોદરામાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનના સભ્ય બન્યા. આમ એમની કારકિર્દી ઉજ્જવળ રહી છે. આ દરમિયાન મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી જેવા મિત્ર પણ મળે છે. નાટકમંડળીઓ દ્વારા નાટ્યપ્રયોગો અને એની ભજવણીની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. એમનું જીવન સુધારક યુગના અન્ય સર્જકોની જેમ સતત સક્રિય રહ્યું છે.

'લલિતા દુઃખ દર્શક' એ પાંચ અંકનું નાટક છે. પહેલા અંકમાં આઠ, બીજા અંકમાં છ, ત્રીજા અંકમાં અગિયાર, ચોથા અંકમાં દસ, પાંચમા અંકમાં પાંચ એમ કુલ ચાલીસ પ્રવેશો છે. લલિતા નામની એક કુલીન, સંસ્કારી, સમજુ અને શિક્ષિત યુવતીનાં લગ્ન સ્નેહપુરના કુલીન, વ્યાપારી દંભરાજના અસંસ્કારી, અણસમજુ અને અશિક્ષિત પુત્ર નંદનકુમાર સાથે થયાં છે. પણ પ્રિયંવદા નામની ગણિકાની કુછંદમાં અને છળદાસ નામના એક કપટી અને લોભી મિત્રના સકંજામાં ફસાયેલો નંદન પોતાની બધી મિલકત ગુમાવતો જાય છે. લલિતાને તે તેડી લાવતો નથી અને બોલાવતો નથી. એ જયારે સાસરે આવે છે ત્યારે, તેની સાસુ, નણંદ એના પર અમાનુષ સિતમ ગુજરે છે. આ ત્રાસને કારણે લલિતા આત્મહત્યા કરે છે. આ વસ્તુને રણછોડભાઇએ કમ સહ વિકસાવ્યું છે.

પહેલા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં પંથીરામ આવે છે, જે ચંપાનગરીથી લલિતાનો પત્ર લઇને આવે છે અને સ્નેહપુર જાય છે. એની બોલીમાં તત્કાલીન તળ ગુજરાતની ભાષા રજૂ થઇ છે.

રણછોડભાઈ પાસે તત્કાલીન બોલચાલનું ગદ્ય કેટલું સહજ હતું, એની અહીં પ્રતિતી થાય છે, પંથીરામની ઉક્તિઓ હળવાશસભર છે. લલિતાએ તેની સાથે તે મોકલવાનો છે, તેમાં તેની ભાષાનો નમૂનો જોઈએ તો, "એને તો જોબન વહી જાય છે, પણ મારે શું વહી જાય છે, પાણી ?" આવી બોલચાલના લહેકાવાળી ભાષાના સુંદર નમૂનાઓ છે.

બીજા પ્રવેશમાં જે વાડી આવે છે, તે નંદનની છે અને પ્રિયંવદા નામની ગણિકા સાથે વિલાસાર્થે નંદન અહીં જ છે. તે પંથીરામને આશ્વાસન આપે છે. તમારે સ્નેહપુર સુધી લંબાવવું નહીં પડે, પણ બીજી તરફ આઘાત એ છે કે,

તમારી લલિતાનો પતિ તો અહીં ગણિકા સાથે પડ્યો છે. ત્યાં બીજો પ્રવેશ પૂરો થાય છે અને ત્રીજા પ્રવેશમાં નાયક નંદનનો પ્રવેશ થાય છે. એની સાથે પ્રિયંવદા છે તે, ચતુર છે. તે માળી પાસેથી એ પત્ર લઈ લે છે. પત્રમાં જે કવિતા છે તે લલિતતાનો પરિચય કરાવે છે. આખો કાગળ માત્ર આઠ પંક્તિઓનો છે. નંદનને એ પસંદ નથી, એ તો અણગમો રજૂ કરે છે અને પ્રિયંવદાને પણ લલિતા ઘણી ચતુર લાગે છે. એ પછીના સંવાદોમાં નંદન અને પ્રિયંવદાના છે, તેમાં એક બીજાની મજાક કરે છે અને નંદનને આ વાડી ખતવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ બધી વાતો પંથીરામ છૂપાઈને સાંભળે છે. તેમના સંવાદોમાં નંદનનાં પરાક્રમો અને તેની સંપત્તિ વેચવા બેઠો છે, તે વાતો આવે છે. ત્યાંથી જ તેની ખરાબીઓની ખબર પડી જાય છે. લાગે છે કે, ઘરના નળિયા સુધી વેચી નાંખશે. આ દૃશ્યમાં માળી દુ:ખી જોવા મળે છે. તેને નંદનનું ભવિષ્ય દેખાઈ ગયું છે, પણ પોતાનું કશું ચાલે તેમ નથી, એટલે માત્ર દુ:ખી થાય છે.

છઠ્ઠા પ્રવેશમાં પંથીરામ રાજમાર્ગ પર ગીત ગાતો જાય છે. નગરની શોભાને એ લાવણીમાં વર્ણવે છે. માર્ગમાં ટપાલ-પેટીનું વર્ણન કરે છે. એ સમયે એટલે કે સુધારક યુગમાં ટપાલ-પેટીઓ હશે ? આવી ટપાલ પેટીનું કાવ્યમાં વર્ણન કરે છે. રમૂજી વર્ણન છે અને રસ્તામાં પ્રવેશતાં દંભરાજની હવેલીમાં થતી પંથીરામ અને દંભરાજની મુલાકાતનું દૃશ્ય છે. અહીં પણ પંથીરામ ગાતો ગાતો આવે છે. તેમાં જોડકણાં બનાવે છે. જેમાં છળદાસ, નંદન અને લલિતા જેવાં પાત્રોને મૂકે છે. આઠમા પ્રવેશમાં પ્રિયંવદા અને છળદાસ નંદનનો માલ લઈને ભાગી જવાની યોજના પડે છે. આમ પહેલો અંક પૂરો થાય છે. હજી લલિતાનો પ્રવેશ થયો નથી. પણ કુપાત્રના સંગથી કેવી બુધ્ધિ બગડે છે, અને તેનાં કેવાં પરિણામો આવે છે, તેનું ચિત્ર રજૂ થાય છે.

બીજા અંકમાં લલિતાને ભણતી, ગાતી જોઈને તેના સાસુ-સસરા ચિંતામાં છે. માતા-પિતા શિવરાજ અને કમળા વચ્ચેનો સંવાદ છે. ત્યારે લલિતાનો પ્રથમ પ્રવેશ થાય છે અને લલિતાને રાત્રે આવેલા ભયાનક સ્વપ્નની વાત તેની માતાને કરે છે અને તેના ભાવિનું સૂચન કરે છે. તેનું પરિણામ શું આવશે, તેની ચિંતા કરે છે. તેની ચિંતામાં લલિતા મૂર્છિત બને છે. ચોથા પ્રવેશમાં તેની સખી પ્રભાવતીના સંવાદો છે, તેમાં લલિતાના દુ:ખને વાચા મળે છે. એ જ ગાળામાં લલિતાને સાસરે જવાની સંપૂર્ણ તૈયારી થાય છે. આખું દૃશ્ય ત્યાં જ પૂરું થાય છે અને તેમાં પંથીરામને પણ સાથે લઈ જવાની સૂચના આપવામાં આવે છે. છઠ્ઠા અંકમાં લલિતા સાસરે જાય છે. તે વખતે તેના માતા-પિતા અને તેની સખી પ્રભાવતી તેને સલાહ આપે છે ત્યારે આપણને 'શકુન્તલા' અને 'ઓખાહરણ' ની યાદ કરાવે છે. ત્યાં જ લલિતાના સજ્જન પાત્રનો ત્રીજા અંકમાં લંબાણ છે, તેમાં રચાતાં દૃશ્યો છે, સ્નેહપુર છે. ત્યાં પંથીરામ માર્ગમાં વાડી જોઈને માળીને મળવા જાય છે, ત્યારે માળી પંથીરામને જણાવે છે, કે આ વાડી તો વેચાઈ ગઈ છે, હવે હું નંદનનો નોકર નથી રહ્યો. હવે આ વાડીનો માલિક અને મારો માલિક બદલાઈ ગયા છે. આ વિગતો જાણતાં જ લલિતા દુ:ખી થાય છે, આઘાત અનુભવે છે અને ઘેર જવાની ઉતાવળ કરે છે. તે પછીના ત્રીજા દૃશ્યમાં લેખકે સાસુ અને નણંદનાં પાત્રો મૂક્યાં છે. સાસુ કર્કશા અને નણંદ નખરાળી છે. અહીં સ્ત્રી સહજ સ્વભાવ જોવા મળે છે. તેમનાં પાત્રોનો પરિચય થાય છે. ચોથા દૃશ્યમાં લલિતા આવે છે અને સાસુને પ્રણામ કરે છે ત્યાં સાસુ અને નણંદ મેણા મારવાનાં શરૂ કરે છે ત્યારે લલિતાના દુ:ખની શરૂઆત થઈ જાય છે.

પછીના છઠ્ઠા-સાતમા અંકમાં, નવમા અને દશમા અને અગિયારમા અંકોમાં અનુક્રમે દંભરાજ, બુદ્ધિસાગર, છળદાસ, પ્રિયંવદા તેની સાસુ, નણંદ અને લલિતા આવે છે. તેમનાં પાત્રોની વિશેષતાઓ જોવા મળે છે.

ચોથા અંકમાં પર્વતપુરના રાજાનો પ્રસંગ આવે છે. તે નંદનના પાત્રને જાણતો હોવાથી લલિતા જેવી સુકન્યા પોતાને મળે એવા પ્રયત્નો કરે છે. આ સમય દરમિયાન નંદન લલિતાને બેભાન થવાની દવા સુંઘાડે છે અને લલિતા બેભાન થઈ પછડાઈ પડે છે. આખું દૃશ્ય કરૂણ બની જાય છે. તેમાં આવતા સંવાદો બનાવટી લાગે છે. એ પછીનું દૃશ્ય તેના માતા-પિતાના દુ:ખના પ્રસંગોનું છે. તે લલિતાનાં દુઃખોને વાગોળે છે અને તેમનાં દુઃખ અને સંઘર્ષની વાત રજૂ કરવામાં આવે છે. આ અંકમાં સંઘર્ષ થયો છે. લલિતા, તેના માતા-પિતા, નંદન અને તેના સાથીઓ, ગામના લોકો, બ્રાહ્મણ, પૂજારી, રસોઈયા વગેરેના સંઘર્ષની વાતો જોવા મળે છે અને છેલ્લે લલિતાની મૂર્છા દૂર થાય છે અને ભાનમાં આવે છે, ત્યારે એક રસોઈયો આવીને તેના માતા-પિતાને સમાચાર આપે છે, ત્યારે એમાં આનંદની લાગણી ફરી વળે છે. અહીં પુનઃ લલિતા પર પડેલાં દુઃખોની ઉક્તિઓ છે. તે પૂરી થતાં જ ફરી વારે લલિતા કેડ કટારીથી આત્મહત્યા કરી લે છે અને પ્રભાવતી પરનો પત્ર આવા વિતર્કોથી ભરેલો છે. તેમાં હિન્દુલગ્ન સંસ્કારવિધિની ટીકાઓ છે. તે વાંચ્યા પછી પ્રભાવતી પણ બેભાન થઈ જાય છે. અંતે લલિતાના અગ્નિસંસ્કાર થાય છે અને કથા પૂરી થાય છે.

આ કથાની વાત કરીએ તો પ્રારંભમાં જે ઉજાશ હતો, તે ધીમે ધીમે ઓસરતો જાય છે. ઘણા પ્રસંગો બનાવટી બનતા જાય છે. પંથીરામના પાત્ર સિવાયનાં પાત્રો ખલનાયકનું જ કામ કરે છે. સૌથી વધારે મર્યાદા જોવામાં મળે છે. અહીં વારે વારે પદ્ય આવે, કાવ્ય પંક્તિઓ, જોડકણાં વગેરે કથમાં રસપાન કરે છે. વળી ખાસ કંઈ ઉપકારક નથી પણ બનતું, જેથી ઘણા સંવાદો તો અનુચિત છે. બિનજરૂરી બોલાયેલા લાંબા સંવાદો, ગામડી ભાષા નિરસતા ઉપજાવે છે. કથાના અંતમાં વળાંક લાવે છે, તે પણ બનાવટી લાગે છે. મૂર્છામાંથી ઉગરેલી લલિતા જાતે જ કટારી મારીને આત્મહત્યા કરે છે, ત્યારે કથાનું પોત પાતળું બની જાય છે. લલિતાએ મૃત્યુ વખતે લખેલો પત્ર પણ વ્યર્થ લાગે છે. આખી કથા જોયા પછી ઉપદેશ આપવાની જરૂર રહેતી નથી, પણ એટલું સ્વીકારીએ કે કદાચ એ વખતનો દેશકાળ એવો હશે અને સર્જકનો હેતુ સાહિત્ય કરતાં સમાજ સુધારો વધારે છે. વળી તે સમયમાં લોકપ્રિયતા મેળવવા પણ આ બધું જરૂરી હોય તેવું લાગે છે. અત્યારની મર્યાદા એ સમયની વિશેષતા ગણી શકાય તો ખોટું નથી. એટલે તેમાં કલા મૂલ્યો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. એની વાકછટાઓમાં તત્કાલીન ગુજરાતીનું સારું એવું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેમાં બોલચાલની ભાષા પણ છે અને નાટકની ભજવણી માટે આ પ્રકારની ભાષા ઉપયોગી બને છે. તેનું મૂલ્યાંકન કરતી એક નોંધ જોઈએ તો, ગુજરાતી ભાષાના કોઈ પણ પુસ્તકે ગુજરાતીના સામાજિક માનસને વધારે ને વધારે હચમચાવી દીધું, હતું એવી ગણના કરવામાં આવે છે અને લલિતા દુ:ખદર્શકને એ જમાનામાં પ્રથમ કક્ષાનું પુસ્તક અને નાટક ગણવામાં આવતું હતું. તેની કવિતા લોકમુખે લોકપ્રિય બની ગઈ હતી. એ જમાનામાં આવાં નાટકો ભાગ્યે જ લખાતાં-ભજવાતાં ત્યારે આ નાટકે વર્ષો સુધી પ્રભાવ પાડ્યો હતો. એટલું જ નહીં, પણ સાહિત્ય જગતમાં પણ દસ જેટલા સર્જકોએ આવા જ શીર્ષક અને કથાવસ્તુવાળાં નાટકો, વાર્તાઓ, કથાઓ લખી હતી.

'લલિતા દુઃખદર્શક' પ્રસિદ્ધ થતાં જ બુહ લોકપ્રિય થયું હતું. મુંબઈની નાટક મંડળીએ એના ઘણા ખેલ કર્યા હતા દરેક વખતે તેના દર્શકોની સંખ્યા ખૂબ જ રહેતી. મુંબઈમાં તો 'નંદન' એ કુપાત્રનું નામ બની ગયો હતો. વળી જ્યાં જ્યાં આ નાટક ભજવાતું ત્યાં ત્યાં લગ્ન વિશેના વિચારો બદલાઈ જતાં લોકો પોતાની દીકરીઓના લગ્નજીવનમાં વિગતે વિચારતા થયા હતા અને ઘણા તો લગ્નજીવનમાં ફેરફાર થયા હતા જેથી ઘણા પ્રશ્નો થતા અટકી ગયા હતા. ટુંકમાં કહીએ તો, એક સરકાર, સંસ્થા કે ધર્મ જે કામ ના કરી શકે તે કામ આ નાટકે કર્યું હતું. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય હતું,

આમ, રણછોડભાઈને ભારે લોકપ્રિયતા મળી હતી. મનોરંજન સાથે ખાસ પ્રજા કેળવણી, સમાજ-સુધારાનું મોટું કામ કર્યું હતું અને આપણા સમાજમાં પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રથાઓને મોટો આંચકો લાગેલો, તેથી જ લોકપ્રિય બનેલું. તેમની મર્યાદાઓ જોઈએ તો, રણછોડભાઈ, દલપતરામ કે રમણભાઈ જેવી સર્વકાલીન પ્રીતિ દષ્ટિ રાખી શક્યા નથી. રસનું શાસ્ત્ર સમજનારા સમીક્ષક રસને કલાકૃતિમાં ચરિત્ર કરી શક્યા નથી તેથી તે ચીરકાલીન બની શક્યું નથી. તે ઐતિહાસિક સ્થાન ધરાવે છે, પણ એનું સ્થાન પણ મહત્વનું છે, તે વાત સાચી છે.

(લલિતાદુખદર્શક, લે:રણછોડભાઈ દવે, પ્ર.આ: ૧૮૬૫, ડિવાઈન સંપાદિત આવૃત્તિ: ૨૦૦૯, પ્ર: ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ)

....

ચિત્રકારોનું ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન

પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ
પીએચ.ડી., ગુજરાતી વિભાગ
ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર

આ જગત જેમાં વિદ્યમાન છે તે સમગ્ર બ્રહ્માંડ કોઈ અગમ્ય શક્તિ દ્વારા ઉદભવેલી કળા છે. કાળે કરીને આપણે જેની પર વસવાટ કરી રહ્યા છીએ તે દુનિયા અસ્તિત્વમાં આવી. એમાં મનુષ્યનું અવતરણ થયું, તે પૂર્ણ પ્રકૃતિએ પોતાનું કળા સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું હતું. પછી જે ક્રાંતિ સર્જાઈ એમાં મનુષ્ય સર્વથી બુદ્ધિશાળી સાબિત થયો. મનુષ્યની મનશાથી, વિચારોથી, તર્ક-વિતર્કથી, દાખલા-દલિલથી, ખંડન-મંડનથી જે જગત અવતાર્યું, તે પણ કળાનું જ સ્વરૂપ છે. આજે આપણે જે કક્ષાએ ઊભા છીએ ત્યાં સુધી આવતા કળા વિશે આખી દુનિયામાં કંઇ કેટલાય શાસ્ત્રો રચાયાં અને વિવિધ વિદ્વાનોએ વિચાર-વિમર્શ કર્યા. તે દલીલ કળાઓ અને લલિતેત્તર કળાઓ એ વિશે આપણું જગત હવે સારી રીતે પરિચિત છે. લલિતકળાના પ્રકારોમાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, સંગીત, સાહિત્ય એ પાંચ પ્રકારો મળે છે. આ પાંચેય કળાઓ એકબીજાની પૂરક રહે છે. આ કળાના કલાકારો એકથી વધુ કળામાં સિદ્ધિ હાંસલ કરી શક્યા છે. હજારો વર્ષના સમયપટ પર નજર કરીએ તો એક બાબતના અગણિત દાખલા મળે છે. એક કળાનો મહારથી બીજી કળામાં હાથ અજમાવે ત્યારે એને હસ્તગત કળાની અસર પેલી નવી હાથ લીધેલી કળામાં ય ઉતરે છે. આપણે ત્યાં આવી બેવડી સિદ્ધિ હાંસલ કરીને સફળ થયા હોય એવા કેટલાય કલાકારો મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ ઉત્તમ ચિત્રકારે સાહિત્યમાં પણ ઉત્તમ પ્રદાન કર્યું હોઈ શકે છે. તો ઉત્તમ સાહિત્યકારે ચિત્રકળામાં પણ ઉત્તમ પ્રદાન કર્યું હોઈ શકે છે. કહેવાય છે કે, જીવનના ઉત્તરાર્ધ આવ્યો ત્યારે વિશ્વકક્ષાના ઉત્તમ સાહિત્યકાર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે ચિત્રકળા પર હાથ અજમાવેલો અને તેઓ ચિત્રકાર તરીકે નામના મેળવે છે. ટાગોર તો સાહિત્યકાર, ચિત્રકાર, સંગીતકાર, ગીતરાક તરીકેની અદભૂત પકડ ધરાવતા હતા. આવું કળા ક્ષેત્રે થવું સ્વાભાવિક છે. એરિસ્ટોટલને મોટા ભાગે બધા વિવેચક-વિશ્લેષક તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ તેઓ દાક્તરી જ્ઞાનના પણ માહેર હતા તે બધું ઓછા લોકો જાણે છે. આ બાબત એટલા માટે નોંધવી જરૂરી લાગે છે કે મનુષ્યની પ્રતિભા ગમે ત્યારે ગમે તે ક્ષેત્રે ઝળકી ઉઠ્યાના દાખલા વિદ્યમાન છે.

આટલી વાત કર્યા પછી હું મુખ્ય વાત પર આવું તે એ કે, ગુજરાત પ્રદેશમાં જે સફળ ચિત્રકારો થઈ ગયા તેમણે સાહિત્યમાં પણ સફળતાપૂર્વક ખેડાણ કર્યું છે. આવા ઉત્તમ ચિત્રકારોને લઈને ચિત્ર અને સાહિત્યના સંદર્ભે જીજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે પીએચ.ડી. કર્યું છે. તેમાં તેમણે રવિશંકર રાવળ, ભૂપેન ખખ્ખર, ગુલામ મહંમદ શેખ અને અમૃતલાલ વેગડ વિશે સઘન ચર્ચા કરી છે. ઉપરાંત તેમણે એ શોધ-પ્રબંધમાં

સાહિત્યકારોનું ચિત્રકળા ક્ષેત્રે કેવું ને કેટલું પ્રદાન રહ્યું છે તેની ચર્ચાને આખું પ્રકરણ ફાળવ્યું છે. આ સિવાયના ચિત્રકારોની જે ચર્ચા કરી છે તેનો સંદર્ભ લઈને મારી વાતને અહીં પ્રસ્તુત કરીશ. આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા ગુજરાતના ચિત્રકારોની સાથે એવા ચિત્રકારો છે, જે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પોંખાયા હોય. તેઓએ સાહિત્ય કૃતિઓય રચી છે. મોટા ભાગના ચિત્રકારો કાં'તો કવિ છે કાં' નાટ્યકાર, વાર્તાકાર પણ એ સ્વરૂપમાંય પેલી તેમની ચિત્રકારિત્વતા અછતી રહેતી નથી. આવા ચિત્રકારોની વાત કરીએ ત્યારે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પત્ર 'શબ્દસૃષ્ટિ' અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પત્ર 'પરબ' ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ક્યારેક ને ક્યારેક ચિત્રો કે રેખાંકનો મૂકવામાં આવે છે. અહીં જે ચિત્રકારોની વાત કરું છું એ ચિત્રકારો સાહિત્ય ઉપરાંત બીજી કળામાંય પાવધરા સાબિત થયા છે.

ભાનુ શાહ અમદાવાદમાં જન્મીને ત્યાં જ પ્રાથમિક, માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવીને કંઇક નવું કરવાની વિશિષ્ટ કરવાની ખેવનાથી ચિત્રકળા ક્ષેત્રે પગરણ માંડે છે ત્યારે ભૂપેન ખખ્ખરે જેમ કૉલાજમાં અલગ ચીલો ચાતરેલો, એમ ભાનુ શાહ અમૂર્ત ચિત્રોની હારમાળા સર્જીને પોતાના નામનો સિક્કો જમાવે છે. આ ચિત્રકારે કેટલું અઘરું કામ હાથ પર લીધું છે, એનો ખ્યાલ એ વાત પરથી જ આવી જાય છે કે તેમણે 'ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની અમૂર્તતાને ચિત્રના માધ્યમથી વ્યક્ત કરી છે.' (જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ, પૃ. 224) આ ચિત્રશૈલીનો પાયો નાંખનાર આ સર્જક પાસેથી પચાસ વર્ષથી ય વધુ સેવા ચિત્રકળાને મળી છે, ફળી છે. એમનાં ચિત્ર પ્રદર્શનો વિદેશ સુધી વિસ્તર્યાં છે. કેટલાય માન-અકરામ મેળવનાર આ ચિત્રકારે ગુજરાતી સાહિત્યના ચરણે ઇ.સ. 1973માં 'બુધવારની રાત' અને ઇ.સ. 1977માં 'તડતડિયાં' જે કાવ્યસંગ્રહો ધર્યા છે. આ સર્જકને ગુલામ મહંમદ શેખની છત્રછાયા પણ મળી છે. સુરેશ જોશી જેવા ધુરંધર સાહિત્યકારના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યા વિના જે કવિતાઓ લખે છે, તેમાં તેમની પેલી પીંછી-રંગો એકરૂપ થયા વિના રહેતાં નથી. શબ્દચિત્રો અને રંગોથી સભર-વાસ્તવ ચિત્રો-બલકે ગતિશીલતા તેઓ આ કાવ્ય સંગ્રહોમાં આપી શક્યા છે. એમનાં સંગ્રહનાં શીર્ષક જ જુઓને જાણે ચિત્ર બતાવતાં હોય, એમ કવિતાઓ બતાવે છે. ચિત્રકળાની ત્રિપરિમાણીયતા અહીં ડોકાય છે. એક જ રંગ દ્વારા પીંછીથી જુદા જુદા લય સિદ્ધ કરતો ચિત્રકાર પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહનાં 24 કાવ્યોમાં 240 ચિત્રોનું જાણે ભાથું ભરી આપે છે. એક ચિત્રકાર માટે બધી જ રીતની મોકળાશ અનિવાર્ય છે, એમ અહીં પણ ખુલ્લાપણાંની અપેક્ષા અછતી રહેતી નથી.

"ખુલ્લી આંખો,
ખુલ્લી બારી,
ખુલ્લા વાળ,
ખુલ્લાં કપડાં,
ખુલ્લું મન"

પંક્તિમાં 'અવકાશ' ખલ ધાતુની સાથે ઈ, ઓ, આં, ઉં જેવા સ્વર મૂકીને સંયુક્તાક્ષરો દ્વારા જે રીતે દર્શાવે છે, તેમાં મોકળાશ કઈ-કઈ અને શેની જોઈએ, તે ચિત્રપટની જેમ આંખ આગળ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. આ સંગ્રહનાં કાવ્યોની ઉડીને આંખે વળગે એવી બાબત તે અમુક વર્ણનું પુનરાવર્તન છે. એ સંદર્ભે તેમણે પોતાની અંગત સંવેદનાઓ બખૂબી વ્યક્ત કરી છે, પરંતુ બીજા સંગ્રહમાં તેઓ એકાંતપ્રિય બની ગયા હોય એમ લાગે છે. પોતાને મ્યૂઝિયમ બનાવી દઈને 'તડતડિયાં' નો આનંદ લેતા હોય એમ લાગે છે. જુઓ –

વાત કરું, બોલ્યા વગર
સાંભળ્યા વગર
સતત બોલાય ને,
હું જ,
સાંભળું સતત, સતત સંભળાય ને,
સાંભળું એકલો હું જ સતત.

કવિએ ચિત્રની લીલાનાં વિવર્તો અહીં વિસ્તાર્યાં છે. આ બેઉ સંગ્રહમાં તેમણે પોતાની જાતને બે જુદા ખૂણાથી અભિવ્યક્તિ આપી છે. અહીં ચિત્રકળાની રમત-સહજતા સતત ડોકાય છે. કવિતામાં એમની વેદના સહોપસ્થિતિ કશીક અધૂરપને ય મુખર કરતી રહે છે.

પ્રદ્યુમ્ન તન્નાની મૂળભૂત ભાવનગરનું અંધેવાડ અને કર્મભૂમિ તથા જન્મભૂમિ મુંબઈનું દહાણું. ભારતીય ચિત્રશૈલીની લઘુ ચિત્રશૈલી, ભાત ચિત્રશૈલી અને સુશોભન ચિત્રશૈલીનો વિનિયોગ કરી આગવી મુદ્રા નિપજાવી પરંપરાગત અને પ્રયોગશીલ ચિત્રકળામાં ભારતીય સમગ્રતાને અવતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રકૃતિના બારે બાસના ક્ષણે-ક્ષણનાં રૂપોથી અંજાયેલી આંક એ આંખની અનુભૂતિમાંથી મંજાયેલી પીંછી ગામ પરિવેશને આબાદ ઝીલે છે. એમણે મુંબઈમાં ગ્રાફિક ડીઝાઈનની પદવી મેળવેલી છે. એ જ્યારે સમગ્ર વિશ્વને આસપાસની દુનિયાને જુએ ત્યારે એનું સમગ્રલક્ષી અસ્તિત્વ ચિત્રમાં ન સમાય ત્યારે ફોટોગ્રાફી કરે છે અને એમાંય ન સમાય ત્યારે અંતરનિહિત થઈ કવિતામાં ઢાળે છે. હા ! આ વ્યક્તિ, ફોટોગ્રાફર અને કવિ તરીકેની ત્રિવિધ ભૂમિકાએથી કળાને પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એમ કરી વિસ્મયની દુનિયા આપણી સામે મૂકી આપે છે. તેમની ચિત્રકળાની ખાસિયત એ છે કે, માંડણા-રંગોળી, ભરતગૂંથણ, છૂંદણાં વગેરેથી ફૂલવેલ, પશુઓ-પક્ષીઓ, ભૌમિતિક આકારો એમની ચિત્રકળાના વધુ પડતાં વિષયો છે. ચિત્રકાર તરીકે તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના અપાર વૈવિધ્યને ચિત્રોમાં અને રેખાંકનોમાં ઉતારી આપ્યું છે. આવા બળકટ, ચિત્રકારનું સુનીલ કોઠારી, જેવા નાટ્ય-નૃત્ય વિવેચક, ચિત્રકાર ભૂપેન ખખ્ખરે એને ચિત્રની દુનિયાના તથા સાહિત્યની દુનિયાના કેટલાય કવિ-વિવેચક-લેખકોએ આદર-સન્માન આપીને બહુમાન કરાયું છે. રાજેન્દ્ર શાહ જેવા કવિ પાસે કવિતાનું શિક્ષણ ચર્ચા દ્વારા લઈને તેમણે 'છોળ' નામનો પ્રથમ કાવ્ય સંગ્રહ

ઇ.સ. 2000ની સાલમાં પ્રકાશિત કર્યો છે. 'કુમાર' સામયિકમાં આ સર્જકે સચિત્ર લેખો પણ છપાવ્યા છે. એટલે વિશ્લેષક તરીકે પણ સારી એવી નામના ધરાવે છે. છોળ શબ્દનો અર્થ જ છાલક થાય છે. પ્રશ્ન એ થાય કે, શેની છોળ ? તો કહેવાનું કે, રંગોની છોળ શબ્દો પર છાંટી કવિતાની રેલ રેલાવી દીધી છે. જ્યાં બસ પ્રકૃતિનો ખોળો જ સાંપડે છે. એમનાં આ સંગ્રહની કવિતાઓ જીવનના ઉલ્લાસને પ્રકૃતિના સાંનિધ્યે રંગલીલાની રમતો રમતી હોય એમ લાગે છે. જુઓ –

"ઉપર ભૂરાં આભને નીચે સોનલવલણાં ખેત
વચમાં વ્હેતું જાય રૂપેરી વ્હેણ વળાંક લેત,
જાંબળી આંકે રેખ આઘેરી ડુંગરિયાની ઓળ
આઘેરી ડુંગરિયાની ઓળ !
અડકી ગઈ નેણ અચિંતી રંગની છાકમછોળ !"

સમગ્ર કાવ્ય સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં એક સંવેદનશીલ કવિની સાથે કુશળ કલાકાર સાથે ગોષ્ઠિ કરતા હોય એવું પ્રતિત થાય છે. પ્રકૃતિના નહિં જોયેલાં રૂપ તેઓ શબ્દસ્થ કરી આપે છે. આ સંગ્રહની વિશેષતા એ છે કે, ચિત્રકળા અને ફોટોગ્રાફીની કળા કઈ ક્ષણે સંક્રાંત થઈને શબ્દરૂપ પામી એનો અણસારે ય આવતો નથી, એટલી ઉપકારક નિવડી છે. કવિનો આ એક કાવ્ય સંગ્રહ કેટલીય રમણાનું દર્શન કરાવી રહે છે. આ સંગ્રહ વિશે અલગથી આખો લેખ થઈ શકે એટલી કવિત્વ શક્તિ પડેલી છે.

અમિતાભ મડિયાનો જન્મ 8-8-1964 ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. બચપણનું શિક્ષણ તેમણે અમદાવાદમાં લીધું. પિતા ચુનીલાલ મડિયા ગુજરાતી સાહિત્યના ખમતીધર સર્જક હતા, એટલે ઘરમાં જ સાહિત્યિક વાતાવરણ વચ્ચે ઉછેર પામેલ આ કલાકારે પિતાના રસ્તે ન ચાલતાં ચિત્રકળાનો માર્ગ અપનાવ્યો. પણ આ કલાકારને બેવડો ફાયદો એ થયો કે, ચિત્રકારીને લીધે ગુજરાતના, ભારતના અને વિશ્વના મહાન ચિત્રકારોનાં સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું (પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બેઉ રીતે) તો પિતા સાહિત્યકાર એટલે ઘરમાં કવિઓ, લેખકોની આવન-જાવન રહેતી. એથી તે સાહિત્યકારોના સંપર્કમાં રહ્યા. ખાસ કરીને સંસ્કૃતિ પુરુષ ઉમાશંકર જોષી સાથે સૌથી વધુ સમય વિતાવવાનો અવસર તેમને મળ્યો. એ અવસરનો પરિચય આપતી વખતે તેઓએ કવિશ્રી ઉમાશંકર જોષીના ચરિત્રને અંકિત કરવાનું કામ કર્યું, તે 'અમારા દાદાજી ઉમાશંકર' (1999) પુસ્તકમાં મળે છે. આ પુસ્તકથી લેખકે ઉમાશંકર જોષી સાથે વિતાવેલી સ્મૃતિઓ થકી કવિની છબીમાં જે લગાવ જોવા મળે છે, એ અન્યત્ર જોવા મળતો નથી. અહીં ઉમાશંકરનું ચિત્ર વિશેનું જ્ઞાન પણ છતું થાય છે. ઉમાશંકર જોષી સાથે અમિતાભ મડિયાએ જે વાદ-વિવાદ કર્યા, સંવાદ કર્યા, સંગીત અને ચિત્રની ચર્ચાઓ કરી, સાહિત્યની ચર્ચાઓ કરી, તે બધું સરસ રીતે ઉપસી આવ્યું છે. આ પુસ્તકથી અમિતાભ મડિયા ચરિત્રકાર તરીકેની છાપ ઉપસાવે છે. ત્રણ-ત્રણ કળામાં પગપેસારો કરનાર આ ચરિત્રકાર પાસેથી 'લિયોનાર્દો-દ-વિન્ચી

અને માઇકલ એન્જેલો બૂનારોતી' 2001 પ્રગટ થયેલું બીજું પુસ્તક છે. આ પુસ્તકમાં દુનિયાની મહાન વિભૂતિઓની માહિતી અને એમનાં ચિત્રો દ્વારા-કલાકૃતિઓ દ્વારા આપણી સામે મૂકે છે. અહીં આ બે ચિત્રકારોના કળા વિષય વિચારો પણ ટૂંકમાં રજૂ થયા છે. આ બે કલાકારોની ઉત્તમ કૃતિઓનાં ભાવસભર વર્ણનો પણ આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. 'મોત્સાર્ટ એને લીથોવન' એમનું ત્રીજું પુસ્તક છે. આ બે મહાન સંગીતકારોની દુનિયાનો સર્વલક્ષી પરિચય આ પુસ્તકમાં તેઓ આપે છે. આ એવા કલાકારો છે, જેમની સંગીત સાધના સર્વાંગ સુંદર છે, પરિપૂર્ણ છે અને સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રશિષ્ટતાનો માપદંડ ધરાવતી કૃતિઓ તેઓ આપે છે. અમિતાએ ઈ.સ. 2006 સુધીની સાલ દરમિયાન પોતાના ઓઈલ પેઈન્ટ અને વોટર કલર ચિત્રોના પ્રદર્શનો યોજ્યાં હતાં. પણ તેમનાં આ ચિત્રો જેટલાં જ ખ્યાત તેમનાં શબ્દચિત્રો છે. એમાં ઉમેરો કરે છે, ઇ.સ. 2006માં પ્રગટ થયેલું 'કેન્વાસની પેલે પાર' નામનું પુસ્તક. આ પુસ્તકમાં પોતાના પરિચયમાં આવેલા દસ જેટલાં ચિત્રકારોનાં વ્યક્તિત્વો, તેમનું જીવન, તેમનાં ચિત્રો અને સાધના વિશે રસપ્રદ વાતો કરે છે. આ ચારેય પુસ્તકોમાંથી પસાર થતા એટલું તો પ્રતિત થાય છે કે, અમિતાભ મડિયા લેખક ઉપરાંત કલાપ્રેમી જીવ છે. જીજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ કહે છે તેમ, આ સર્જકે જે કામ કર્યું છે તેમાં, 'કલાકારોના જીવન વિશેની માહિતી આપતાં લેખ જે પાત્રો, પ્રસંગોના વર્ણન કરે છે તેમાં અનાયાસે દૃશ્યાત્મકતા પ્રવેશે છે.' આ પુસ્તકો માહિતી આપે છે, જ્ઞાન આપે છે. તે સિવાય કલાના કે સાહિત્યિકતાના બીજા ઉન્મેશો પ્રગટ કરતા નથી, છતાં ચરિત્રકાર અમિતાભ મડિયા સાહિત્ય ક્ષેત્રે સારું યોગદાન કરી શક્યા છે.

નિર્મિશ ઠાકર 18-3-1960 માં સુરતમાં જન્મેલા. આ કલાકાર મૂળ ચિત્રક્ષેત્રનાં કાર્ટૂન વિભાગનાં માહેર ગણાય છે. તેઓશ્રીનું બાળપણનું શિક્ષણ અને માધ્યમિક શિક્ષણ સુરતમાં પૂર્ણ થયું, તેઓ ગુજરાતના હાસ્યકાર, નિબંધકાર અને વ્યંગ ચિત્રકાર તરીકેની ખ્યાતિ ધરાવે છે. આ ચિત્રકારનાં ચિત્રો સાથેના લેખ હાસ્ય નિબંધોમાં મળે છે. તેમણે કટાર લેખક તરીકે જે લેખ લખ્યા તે ગુજરાતના દરેક સમાચારપત્રમાં છપાયા છે. 'ગનપટ હુરટી' નામે પુસ્તકમાં આ લેખોનો સમાવેશ કરાયો છે.

ઊજમશી પરમાર અમદાવાદના હાંસોલમાં રહે છે. 11-6-1943ના રોજ અમદાવાદમાં જન્મેલ આ ચિત્રકાર ગીત કવિ છે અને વાર્તાકાર છે. કનુભાઈ દેસાઈ મૂળ ગુજરાતના અને જન્મ મુંબઈમાં ચિત્રકારની કારકિર્દી સાથે નિબંધકાર તરીકે ખ્યાતિ ધરાવે છે. પ્રવિણ ભટ્ટનો જન્મ અમદાવાદના નારણપુરામાં 1-5-1949ના રોજ થયેલો. તેઓ ચિત્રકાર હોવા સાથે કવિ તરીકે ખ્યાત છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રબોધ પરીખ, જયેન્દ્ર શેખડીવાલા અને કનુભાઈ પટેલ પણ આ ક્ષેત્રે પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. ઉપર નિર્દેશ્યા એ બધા ચિત્રકારો સાહિત્યના ક્ષેત્રે પણ એટલી જ સફળતા મેળવનાર વ્યક્તિ વિશેષ છે. આ સિવાય પણ ઘણા એવા ચિત્રકારો હશે, જે મારી નજર બહાર રહી જવા પામ્યા છે, તે વિશે ફરી સંશોધન કરી આગળ લખીશ.

લેખના સંદર્ભ પુસ્તકો :

1.કલાવીશી, અજયસિંહ ચૌહાણ અને અન્ય

પ્રકાશક : ડૉ. મોહન પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ, 2004.

2.ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિત્રકાર લેખકોનું પ્રદાન,

અજયસિંહ ચૌહાણ અને અન્ય પ્રકાશક : ફ્લેમિંગો પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, 2017.

3.પરબ : અંક 2013, જૂન, 2014 ઓગસ્ટ, ઑક્ટોબર

ANALYS IS OF CURRENT RATIO AT CORPORAT VIEW POINT

VIRENDRA S.PAREKH

M.COM,C.A(INTER),SLET

HOD,(COMMERCE DEPARTMENT

SMT,V.B NANDOLA COMPUTER SCINCE COLLEGE BHACHA

1.CURRENT RATIO

- What Is Current Ratio?

The current ratio is a liquidity ratio that determines a company's ability to pay short-term or current liabilities. It says how a company can maximize the current asset to satisfy its current debt.

- Other Components:

The current ratio is a ratio between current assets to its current liabilities. Assets means that are cash or will be turned into cash in a year or less, and liabilities that will be paid in a year or less.
The current ratio is also known as the “working capital” ratio and helps investors understand more about a company’s ability to cover its short-term debt with its current assets.

- Formula of Current Ratio

$$\text{Current Ratio} = \frac{\text{Current asset}}{\text{Current liabilities}}$$

Current assets = cash, accounts receivable, inventory, loans and advances and other assets that are expected to be turned into cash in less than one year.
Current liabilities = Accounts payable, bank overdraft, taxes payable, and provision for taxation.
A current ratio matched with industry average or slightly higher is generally considered acceptable. A current ratio that is lower than the industry average may indicate a higher risk. Similarly, if a company has a very high current ratio compared to their similar group, it indicates that management may not be using their assets efficiently.

- Use of Current Ratio

A company with a current ratio less than one does not, in many cases, have the capital on hand to meet its short-term liabilities if they were all due at once so it will affect the solvency of company , while a current ratio more than one indicates the company has the financial resources to remain solvent in the short-term. However, it is not a complete representation of a company’s liquidity or solvency.

For example, a company may have a very high current ratio, but recovery from debtors may be pending since long, which may be hidden in the current ratio. Analysts must also see the quality of a company’s other assets to its obligations as well. If the company’s inventory is unable to be sold, the current ratio may still look good at one point in time, but the company may not be good solvent.

➢Interpreting the Current Ratio

A Current ratio is said to be good if it is 2:1. That means if current assets are double the current liabilities the company is good enough to pay its current obligation.

However, while a high ratio, say over 3, could indicate the company current assets are 3 times more than its current liabilities, it may indicate that it's not using its current assets efficiently, is not managing its working capital.

श्रीसत्सङ्गिजीवनग्रन्थानुसारेण स्त्रीणां स्वात्रन्त्र्यं शिक्षा सुरक्षा च

The Safety, Power & Rights For Women According to Shree Satsangivjianam Shastram .

ले. साधु लक्ष्मणप्रकाश दासः,
(शोधछात्रः159, सोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालयः, वेरावल - गुजरात)

श्रवणं मङ्गलं यस्य कीर्तनं यस्य मङ्गलम्।
स्मरणं मङ्गलं यस्य स हरिर्मङ्गलं क्रियात् ॥

पुण्यभूमिभारते वैदिककाले जनानां विकासस्य मानदण्डो सद्गुणिजीवनम् आसीत्। कालस्य परिवर्तनेन सह समाजस्य लोकजीवनस्य वा परिवर्तनं भवति। साहित्य-संगीत-कलापूर्णजीवनमेव सफलजीवनं इति भर्तृहरिणा नीतिशतके[i] निर्दिष्टितम्। उत्तरोत्तरं तत्सुलभतरं भवेदिति धिया इदानीं सामाजिकविकासस्य आधारोऽस्ति गृहस्त्रियः। सा एवाऽस्ति गृहस्वामिनी। तस्याः सुखसमृद्धिमयजीवनेन सर्वेषां गृहनिवासीनां जीवनं सुखमयं भवेत्।

गृहस्वामिनीनां स्त्रीणां जीवने साहित्यसङ्गीतकलेत्यादय गुणाऽऽगच्छेयुः तदा गृहस्थाश्रमः परिपूर्णो गौरवयुक्तश्च। साहित्यं सङ्गीतं कलेति त्रयं मानवजीवनस्य सम्पूर्णपरिपूर्णतायाः कारणमिति निर्दिष्टिम्। एतेषां त्रयाणां सम्पूर्णविकासस्य आधारमस्ति शिक्षणम्। स्त्री यदि संकारिणी शिक्षिता स्यात् तर्हि सम्पूर्णगृहं शोभापूर्णमेवं गृहनिवासिनां सर्वेषां जनानां जीवनं संस्कारपूर्णं च भवेत्।

सुखमयसमाजस्य समाजविकासस्य च प्रथमाधारोऽस्ति गृहसंस्कारः। गृहसंस्कारस्य आधारोऽस्ति शिक्षितगृहस्वामिनी। द्विशताब्दीवर्षपूर्वं स्त्रीशिक्षायै भगवता स्वामिनारायणेन भुरिप्रयत्नाः कृताः। तस्योल्लेखः वर्तते सत्सङ्गिजीवननामकग्रन्थे।

पुराणकालीनसन्नार्यः – यमी, सरस्वती, गार्गी, मैत्रैयी, लोपामुद्रा, अनसूया, कौशितकि, पौलोमी, विश्वम्भरा, घोषा, अपाला, अङ्गिरसी, सुनीतिः, कयाध्वादयः ; मध्यकालीनसन्नार्यः - भामती, महाराज्ञी मदालसेत्याद्यनेकाः नार्यः शिक्षणप्रशिक्षणद्वारा नीतिनिपुणा आसन्। परन्तु मध्यकाले विधर्मिणा कृतस्य भारतोपर्याक्रमणस्यानन्तरं, नारीणां स्थितिः अतीव दयनीयतामुपगता। धार्मिकता साम्प्रदायिकता वा इत्यपि नार्युद्धारिका नाभूत्। एवं स्थितौ विक्रमसंवत् 1858 (1800 AD) तमे वर्षे भगवत्स्वामिनारायणः नार्युद्धारकार्यमारब्धवान्।

<u>नारीस्वातन्त्र्यम्</u> – स्वतनत्रता तु सर्वेषां प्रियैव। राजकीयशिक्षाप्रणाली आर्थिकदृष्ट्याऽऽधुनिकसामाजिकदृष्ट्या कार्यकारीणी स्यान्नाम, किन्तु तत्र स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं पुरुषाणामिव दत्तमस्ति परन्तु धार्मिकविभागे स्त्रीस्वातन्त्रं कुत्रापि न दृश्यते। भगवता स्वामिनारायणेन स्त्रीभ्यो आत्मसम्माननपूर्वकं धार्मिकस्वतन्त्रता प्रदत्ता। प्रथमं लोजपुरनगरात् तत्कार्यं प्रारब्धम्। स्वतन्त्रताशुरक्षायाः प्रारम्भे जाते सति धर्मानुष्ठाने स्वयं नारी शिक्षिता, विदुषी च भवेत्। स्त्रीभिः स्त्रीणां शिक्षणार्थं धर्मसभा समायोजिता। इदमस्ति भगवतः स्वामिनारायणस्य नार्युद्धाराय प्रथमं सोपानम्। अनेन प्रयत्नेन स्त्रीसमाजे शिक्षा विवर्धिता। अयं स्वातन्त्र्येण आगामीनि काले भगवत्स्वामिनारायणः स्वसम्प्रदाये 'स्त्रीणामाचार्या स्त्री एव भवेदि'ति नियमो प्रस्थापितः। साऽपि केवलं स्त्रीभ्यः शास्त्राध्यापनं मन्त्रोपदेशं कर्तुं च शक्नोति। "**कृष्णमन्त्रोपदेशश्च कर्तव्यः स्त्रीभ्य एव हि**"[ii]। तथा

च प्रत्येकस्मिन् ग्रामे तासां कृते, ताभिः प्रचालितानि मन्दिराणि प्रतिष्ठापितानि च। एवं नारीभ्यः धार्मिकस्वातन्त्र्यं प्रदत्तम्।

नारीशिक्षा – नार्युद्धारार्थं प्रथमं शिक्षणमावश्यकम्। शिक्षितव्यक्तिः लोके शास्त्रचक्षुरित्युच्यते। अतः प्रथमं लोजपुरे स्त्रीशिक्षा प्रारब्धा। सत्सङ्गिजीवने द्वितीयप्रकरणे स्वामिनारायणप्रभुः "**कार्यः सच्छास्त्राभ्यास आदरात्। स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण भवद्भिर्मदुपाश्रायैः**"[iii]। इत्यभ्यासविषयकमादिशति। तेन नारी सुशिक्षिताऽभवदेव। तस्याः बाल्यकाले युवावस्थायां वा शिक्षाग्रहणयोगाऽभावे, स्वगृहे शिक्षणव्यवस्थां कृत्वा "पाठनीयाऽधीत विद्या "[iv] स्वगृहजनैः शिक्षा देया। किन्त्वशिक्षितस्तु कोऽपि न स्यादिति लक्ष्यम्। तच्छिक्षणं कियत्परिमितं देयं तद्विषये "स्तोत्रादेरथकृष्णस्य पाठः कार्यः स्वशक्तितः "[v]। शुद्धशास्त्रीयभाषायां रचितस्तोत्रादीनामपि स्वयमेव स्वशक्तितः पाठकर्तुं शक्येत तावत् पर्यन्तं शिक्षणं देयम्। पाठकैः शान्त्या यावत्स्वजीवननिर्वाहं कुर्यात् तावत् परिमितं शिक्षणमवश्यं ग्रहितव्यम्। भगवतः स्वामिनारायणस्याऽयमादेश आश्रितजनैः अवश्यं पाल्यते। अनेन स्त्रीसमाजे शिक्षणं विवर्धितम्।

अस्मिन्सन्दर्भे समाजस्य ध्यानाकर्षका जातैका घटना। यदा वडोदरा इति नगरस्य महाराजसयाजीरावसर्वकारः स्वराज्ये 'स्त्रीशिक्षा' विधेया इत्यादिशत्। तमनुसृत्य 'स्त्रीशिक्षणार्थं शिक्षकरूपेण स्त्री एव स्यादि'ति नियमानुसारेण शिक्षिता स्त्री एव शिक्षिका भवेत्। तदा सर्वेषु विद्यालयेषु शिक्षिकारूपेण स्वामिनारायणसम्प्रदायानुयायिनीभिः शिक्षितस्त्रीभिरेव शिक्षणकार्यं कृतमिति प्रसिद्धमेव।

स्त्रीरक्षा - नारीणां शिक्षया सह रक्षणमपि भवितव्यम्। नारीणां नारीरूपेण रक्षा न भवति चेत् महाननर्थो भवति। तदुक्तमर्जुनेन गीतायां "स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः, सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च "[vi]। अतः स्त्रीरक्षाऽऽवश्यकी। किन्तु आधुनिके काले नारीसम्बन्धिनी अवाञ्छिता वा अप्रिया घटना श्रूयते। तथा न भवेत् तदर्थं स्वस्य रक्षा स्वयमेव कर्तव्यं तदर्थं शिक्षा एवं सुरक्षा इति उभयं केन्द्रीकृत्य निर्दिशति यत् "विद्याऽनासन्नसम्बन्धात्ताभिः पाठ्या न क्वापि नुः"[vii] इति। शिक्षणं अभ्यासं वा निमित्तीकृत्य अधिककालं एवं बहुदिनपर्यन्तं गृहात्बहिः वा परपुरुषेण सह सहवासो भवति। "बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति"[viii],[ix]। तस्मात् काऽपि अप्रिया घटना भवेत् तथा न स्यात् तदर्थं नारीणां कृते कश्चन सदा परिपालनीयो वर्तनविवेको सूचितः। "बाला युवत्यो वृद्धा वा सधवा विधवास्तथा स्त्रियः स्वछन्दा नैव स्युः"[x]। तथैव स्वरक्षणार्थं स्ववर्तनकार्यस्य विवेकोऽपि भवेत्। यथा "यस्मिन् परिहितेऽपि स्युर्दृश्यान्यङ्गानि चात्मनः तद्दूष्यं वसनं नैव परिधार्यं मदाश्रितैः "[xi]। स्वशरीरे वस्त्रपरिधारणे सत्यप्यात्मीयमङ्गं परिदृश्यते तादृशं (outfit or westenwear) दूष्यवसनं नैव परिधार्यम्। तथा "नरेक्ष्यनाभ्यूरुकुचाऽनुत्तरीया च नो भवेत् न निर्लज्जादिसङ्गिनी "[xii]। नारी कदापि स्वस्य नाभ्यूरुवक्षस्थलञ्च अन्यैः प्रत्यक्षीभवेत् तथा न वर्तितव्यम्, तान् सर्वान् सदैव स्ववस्त्रैः आच्छादितव्यमेव। अतः सदा अवश्यं पूर्णरुपेण वस्त्रधारणं कर्तव्यम्। किमर्थमिति चेत् नारीशरीरं सदा मोहकं सुन्दरञ्च अतः सा सुन्दरी इति उच्यते। तस्य सुन्दररूपेण लावण्येन वा केऽपि जनः सम्मोह्य अनर्थं कुर्यात् चेत् तस्याः एव हानिः सम्भवति।

सर्वेषां जीवने सङ्गस्यापि अतीव प्रधान्यं वर्तते। यथा सङ्गः तथा रङ्गः इति न्यायः। अतः निर्लज्जस्त्रीणां सङ्गं त्याज्यम्। दुष्टविचारयुक्तस्य पापिजनस्य वा सङ्गेन मानवस्य पापकर्मणि रुचिः जायते तदनन्तरं तत्र प्रवृत्तिरपि भवति। अतः अधमस्य सङ्गं त्याज्यम्। भगवत्स्वामिनारायणः निर्दिशति यत् भ्रूणहत्याकारिणी नारी

अत्यधमा। अतः तादृशीनां नारीणां सङ्गो न कर्तव्यमिति "सङ्गो न गर्भपातिन्याः स्पर्शः कार्यश्च योषितः"[xiii]। गर्भपातमहापापः। तादृशकर्मकारिणीनां गर्भपातकीनारीणां संसर्गेण स्वस्मिनपि पापसंसर्गो पापे प्रवृत्तिर्वा जायते अतः तन्निषिद्धमत्र।

स्त्रीरक्षा इति व्याजेन तस्या अवमानना न कार्या। साऽपि सम्माननीया आदरणीया च। तदर्थे श्रीहरिः निर्दिशति यत् "भार्या च सर्वथा रक्ष्या सर्वोपायैर्गृहस्थितैः। अन्नवस्त्रविभूषाद्यैर्माननीया च नित्यदा।।"[xiv] नारीरक्षा कार्या तथैव अन्नवस्त्राभूषणादिभिः सदा सन्तोषणीया इति।

स्त्रीधर्म सुरक्षितः इति कथनात् स्त्रीणां माध्यमेन समाजस्योन्नतिः विहिता। अतः नारीशक्तिः समाजस्य महान्शक्तिः। सा च यदि सदाचारी सदाविवेकी स्यात् तेन कुटुम्बे, समाजे, ग्रामे, राज्ये, प्रशासने, सर्वत्र सुखमभिवर्धते। तदर्थं श्रीहरिर्निर्दिशति यत् नारी एकाकिन्येव , पत्युर्वंशस्य पितुर्वंशस्य च सुकीर्तेः आधारो वर्तते। तस्याः पतनेन महाननर्थो जायते। अतः सा सावधानतया "शीलमेव सदा रक्ष्यं ताभिः सन्त्यज्य चापलम्। श्वाशुर्यं च कुलं पित्र्यं लाञ्छनीयं न तु क्वचित् "[xv]। मर्यादा वा लज्जा एव नारीणां शोभा सौन्दर्यञ्च। तेनैव नारीरक्षा भवति।

एवं रूपेण भगवता स्वामिनारायणेन समाजे स्त्रीणां स्वात्रन्त्र्यं शिक्षासुरक्षार्थञ्च कृतं लोकोत्तरकार्यं सत्सङ्गिजीवनग्रन्थे उल्लिखितं वर्तते। तस्मात् किञ्चित्स्वमत्यानुसारेण निरूपितमत्रेति।।

Foot note

---

[i] नीतिशतकम् Pdf, श्लोक12, प्र.हरिदास अन्ड कुंपनी – मथुरा 1948, पे.34
[ii] सत्सङ्गिजीवनम्, 4/44/133, प्र. श्री स्वामिनारायण मंदिर भुज - कच्छ
[iii] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 2/2/27 ,,,,
[iv] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 4/44/36 ,,,,
[v] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 4/44/57 ,,,,
[vi] श्रीमद्भगवद्गीता, 1/42, प्र. गीता प्रेस गोरखपुर – संवत् 2050
[vii] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 4/44/166 प्र. श्री स्वामिनारायण मंदिर भुज - कच्छ
[viii] श्रीसत्सङ्गिजीवनम् , 3/59/59 ,,,,
[ix] श्रीमद्भागवतम्, 9/19/17 प्र. गीता प्रेस गोरखपुर – संवत् 2050
[x] श्रीसत्सङ्गिजीवनम् , 2/7/74 प्र. श्री स्वामिनारायण मंदिर भुज - कच्छ
[xi] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 4/44/38 ,,,,
[xii] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 4/44/161 ,,,,
[xiii] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 4/44/170 ,,,,
[xiv] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 5/8/28 ,,,,
[xv] श्रीसत्सङ्गिजीवनम्, 2/7/77 ,,,,

कर्मकारकम्

जोषी भावेशकुमार चन्दुलाल
श्रीवरतन्तु संस्कृत महाविद्यालय-
सोला (आमदावाद)– ३८००६०

❖प्रस्तावना :-

अस्मिन् जगति न हि कश्चित् क्षणमपि निष्क्रिय: तिष्ठति| जीवा: सदैव क्रियारता: भवन्ति| तथा क्रिया तु कारकाधीना भवति | संस्कृतभाषामध्ये कारणानां बोधाय सप्तविभक्तय: सन्तियाभि: विभक्तिभि: ज्ञायते यत् कुत्र किं कारकम् | कारकविषये पूर्वम्अधिका चर्चा न विद्यते कारणं प्राचीनकाले कदाचित् "कारकम्" बहुप्रचलितमासीत् | कारकशब्दस्य व्युत्पत्ति यथा-

"डुकृञ्" इत्यस्माद्धातो: "ण्वुल्तृचौ"(३.१.१३३) इत्यनेन सूत्रेण कर्तरि अर्थे ण्वुल् प्रत्यये अनुबन्धलोपे "कृ+वु" इत्यवस्थायां "युवोरनाकौ" इत्यनेन सूत्रेण वु इत्यस्य अक आदेशे"कृ+अक" इतिस्थिते"अचोञ्णिति" (७.२.११५) इत्यनेन सूत्रेण ऋकारस्य वृद्धौ "कारक" इतिशब्द: सिद्ध्यति | अस्य कारकशब्दस्यार्थो भवति करोति इति | अर्थात् यत् करोति वा जनयति तत्कारकम् इत्युच्यते| जिज्ञासायां प्रश्न उद्भवति किं जनयति ? तर्हि क्रियां जनयति तत्कारकम् | अर्थात् क्रियाजनकत्वं कारकमिति| कारकाणि षट् विद्यन्ते-

"कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च|
अपादानाधिकरणे कथ्यन्ते कारणानि षट् ||"

तत्र कर्मकारकविषयेपश्याम: चेत् - क्रियते यत्तद् कर्म उच्यते | "डुकृञ्" करणे इत्यस्माद्धातो: " सर्वधातुभ्यो मनिन् " उ.सू. ४/५८४ इत्यनेन उणादिसूत्रेण मनिन् प्रत्यये सन् कर्मशब्दस्योत्त्पत्तिर्भवति |

❖कर्मकारकविषये विभिन्नवैयाकरणानां तथा आचार्याणां मतानि :-

पाणिनिव्याकरणम् - " कर्तुरीप्सिततमं कर्म " [1]

" तथायुक्तं चानीप्सितम् "[2]

चान्द्रव्याकरणम्- " क्रियाप्ये द्वितीया "[3]

कातन्त्रव्याकरणम्- " यत् क्रियते तत् कर्म "[4]

जैनेन्द्रव्याकरणम्- " कर्त्राप्यम् "[5]

कर्त्रा यदाप्यं तत् कारकं कर्मसंज्ञं भवति| तथा कारिकायामपि लिखितमस्ति तद्यथा –

---

[1]पा.व्याकरणम्– १/४/४९
[2]पा.व्याकरणम्– १/४/५०
[3]चा.व्याकरणम् – २/१/४३
[4]का.व्याकरणम्– २/४/१३
[5]जै.व्याकरणम् – १/२/१२०

"प्राप्यं विषयभूतञ्च निर्वर्त्यं विक्रयात्मकम्|

कर्तुश्च क्रिययाव्याप्यमीप्सितानीप्सितततेतरात्||"

सारस्वतव्याकरणम्- " कर्तुरीप्सिततमं कर्म "[6]

यथापाणिनेः व्याकरणे तथैव सारस्वतव्याकरणेऽपि इदं सूत्रं समानमेववर्तते| उभयोः मतयोः एक्यं वर्तते, तत्र शब्दानां परिवर्तनमपि न वर्तते| तथा सुपद्मव्याकरणं तथा हेमचन्द्रव्याकरणम्इत्युभयोः मतयोःऐक्यं वर्तते | तद्यथा-

सुपद्मव्याकरणम् - " कर्तृव्याप्यं कर्म "[7]

हेमचन्द्रव्याकरणम् - " कर्तृव्याप्यं कर्म "[8]

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषणाप्तुमिष्यते तत् कारकं तत् व्याप्यं कर्मसंज्ञं स्यात्, तत्त्रेधानिर्वर्त्यं विकार्यं,व्याप्यञ्चेति |

हरिनामामृतव्याकरणम् - " क्रिया यत्साधिका तत् कर्म "[9]

ऋग्वेदे तथा निरुक्तेऽपि कर्मविषये लिखितमस्ति | तद्यथा -

ऋग्वेदः - " येकर्मणः क्रियाणमस्यमह्न ऋते कर्ममुदजायन्ते देवाः "[10]

निरुक्तम्- " कर्मनाम्यान्युत्तराणि षड्विंशति | कर्म कस्मात्? क्रियते इति सतः "[11] |

❖कर्मकारकभेदाः -

कर्मकारकस्य भेदविषये बहषु स्थानेषुउल्लेखः वर्तते| तथातेषु अग्निपुराणम्, वाक्यपदीयम्, तथा कारकमालानाम्निग्रन्थे किं लिखितमस्ति तेषां निरूपणमत्र वर्तते|

कर्त्ता पञ्चविधः प्रोक्तः कर्म्म सप्तविधं श्रुणु ॥४॥[12]

अग्निपुराणान्तर्गत कारकाध्याये कर्तारं पञ्चविधं चोक्त्वा कर्म सप्तविधंप्रोक्तम्| तद्यथा१) ईप्सितं कर्म, २) अनीप्सितं कर्म, ३) ईप्सितानीप्सितभिन्नंकर्म, ४) अकथितं कर्म, ५) कर्तृकर्म, ६) अभिहितं कर्म, ७) अनभिहितं कर्म, अनेन प्रकारेण कर्म सप्तप्रकारकं चोक्तम् |

ईप्सितं कर्म्म च यथा श्रद्दधाति हरिं यतिः ।

अनीप्सितं कर्म्म यथा अहिं लङ्घयते भृशं ॥५॥[13]

ईप्सितं कर्मयथा – " श्रद्दधाति हरिंयतिः" इति ईप्सितकर्मण उदाहरणमस्ति| तथा अनीप्सितं कर्म यथा- "अहिं लङ्घयते भृशम्" इतिअनीप्सितकर्मण उदाहरणमस्ति|

नैवेप्सितं नानीप्सितं दुग्धं सम्भक्षयन्व्रजः ।
भक्षयेदप्यकथितं गोपालो दोग्धि गां पयः ॥६॥[14]

---

[6]सा.व्याकरणम्– कारकप्रकरणम् १९ सू.४१२

[7]सु.व्याकरणम्– २/१/३

[8]हे.च.व्याकरणम्– २/२/३

[9]ह.व्याकरणम् – कारकप्रकरणम् सूत्र.20

[10] – //

[11]निरुक्तम् – तृतीय अध्याय पृ.२७४

[12]अग्निपुराणम् २६२ अध्याय, क्षोक.०४

[13]अग्निपुराणम् २६२ अध्याय, क्षोक.०५

[14]अग्निपुराणम् २६२ अध्याय, क्षोक.०६

ईप्सितानीप्सितभिन्नकर्म यथा – "दुग्धं सम्भक्षयन्व्रजः" इति ईप्सितानीप्सितभिन्नकर्मोदाहरणमस्ति| अकथितं कर्म यथा – "गोपाल: दोग्धि गां पयः" इतिअकथितं कर्मोदाहरणमस्ति|

कर्त्तृ कर्माऽथ गमयेच्छिष्यं ग्रामं गुरुर्यथा ।

कर्म्म चाभिहितं पूजा क्रियते वै श्रिये हरेः ॥७॥[15]

कर्तृकर्म यथा – "गमयेच्छिष्यं ग्रामं गुरु:" इतिकर्तृकर्मोदाहरणमस्ति| अभिहितं कर्म यथा – "पूजा क्रियते वै श्रिये हरेः" इतिअभिहितं कर्मोदाहरणमस्ति|

कर्म्मानभिहितं स्तोत्रं हरेः कुर्य्यात्तु सर्व्वदम् ।[16]

अनभिहितं कर्म यथा – "स्तोत्रं हरेः कुर्य्यात्तु सर्व्वदम्" इतिअनभिहितं कर्मोदाहरणमस्ति| अनेन प्रकारेण सप्तविधं कर्म्म तथा तस्योदाहरणानि आग्नेये व्याकरणे कारकं नाम चतुःपञ्चाशदधिक-त्रिंशत्तमेऽध्याये वर्णितानि सन्ति|[17]

कर्मकारकविषये कारकमाला(प्रकाशकम् :- शा. लक्ष्मीचन्द कुंवरजी नागडा, माटुंगा, मुम्बई-१९, विक्रमसंवत् :- २०१७) नाम्नि ग्रन्थेऽपि लिखितमस्ति |

तत्रादौ कर्मणो लक्षणमाह –

"यत्क्रियते तत्कर्म स्याद्भेदैस्त्वेतदनेकधा |

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं च त्रैधमिष्यते ||१६||

पुनस्त्रिधा भवेदिष्टाऽनिष्टाऽनुभयभेदत: |

तथैवाऽकथितं कर्म कर्तृकर्म तथाऽपरम् ||१७||[18]

१)निर्वर्त्यं सलक्षणोदाहरणमाह –

"यदसज्जायते यच्च जन्मना वा प्रकाशते |

तन्निर्वर्त्यं करोत्येष कटं सूते सुतं यथा ||१८||[19]

२)विकार्यमाह –

" सतो गुणान्तराऽऽधानात्प्रकृत्युच्छेदतोऽपि वा |

जायते विक्रिया यस्य तद्विकार्यं विदुर्बुधा: ||१९||[20]

उदाहरणमाह –

"कुण्डलीकुरुते स्वर्णं काष्ठं दहति पावक: |

---

[15]अग्निपुराणम् २६२ अध्याय, श्लोक.०७

[16]अग्निपुराणम् २६२ अध्याय, श्लोक.०८

[17]अग्निपुराणम् २६२ अध्याय:

[18]कारकमाला, श्लोक:-१६-१७, पृष्ठ.-१५

[19]कारकमाला, श्लोक:-१८, पृष्ठ.-१६

[20]कारकमाला, श्लोक:-१९, पृष्ठ.-१७

३)**प्राप्यमाह-**

"क्रियाकृतो विशेषस्तु यत्र नास्ति कदाचन ||२०||[21]

तत्प्राप्यं स्याद्यथाऽऽदित्यं यश्यत्यमललोचन: |

४)**इष्टमाह –**

" यदीप्सितं तदिष्टं स्याच्छिशुरत्ति यथौदनम् ||२१||[22]

५)**अनिष्टमाह –**

"द्विष्टं यत्प्राप्यते तत्स्यादनिष्टं भुजगादिकम् |

यथाऽहिं लङ्घयत्यन्धोऽथवा मृद्नाति कण्टकान् ||२२||[23]

६)**इष्टानिष्टभिन्नमाह –**

" यत्र नेच्छा न च द्वेषस्तत्स्यादनुभयं यथा |

ग्रामं गच्छंस्तरोर्मूलान्युपसर्पति मार्गग: ||२३||[24]

७)**अकथितं कर्माह –**

" दुहादीनां प्रयोगे च द्वितीयं कर्म यत्किल |

भवेदकथितं तच्च यथाऽसौ दोग्धि गां पय: ||२४||[25]

८)**तत्र द्विकर्मकेषु द्वयो: कर्मणो: गौणमुख्यव्यवस्थामाह–**

"यच्चोपयुज्यमानं पय: प्रभृत्यत्र तद्भवेन्मुख्यम् |

यन्निमित्तमपरं तद् गौणं गोप्रभृति विज्ञेयम् ||२५||[26]

महर्षे: पाणिने: अनुसारमीप्सिततमकर्मण:, अनीप्सितकर्मणश्च पञ्चभेदास्सन्ति | तेषां चर्चा वाक्यपदीयकारेण कृताऽस्ति | यथा-

- ईप्सिततमकर्मण: त्रय: प्रकारा: विद्यन्ते|

"निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम्"[27]

१)**निर्वर्त्यं कर्म –**

केनाप्युपादानकारणेन कस्यापि वस्तुन: निर्माणं क्रियते तदा तत्कर्म नाम निर्वर्त्यकर्मे'ति| यथा -'**मृदा घटं करोति**' मृत्तिकया घटनिर्माणम्भवति | अत: अत्र निर्वर्त्यमानात् घटात् मृदा: भेदपूर्वकोल्लेख: क्रियते|

२)**विकार्यं कर्म –**

[21]कारकमाला, श्लोक:-२०, पृष्ठ.-१८
[22]कारकमाला, श्लोक:-२१, पृष्ठ.-१८
[23]कारकमाला, श्लोक:-२२, पृष्ठ.-१८
[24]कारकमाला, श्लोक:-२३, पृष्ठ.-१९
[25]कारकमाला, श्लोक:-२४, पृष्ठ.-१९
[26]कारकमाला, श्लोक:-२५, पृष्ठ.-२०
[27]वाक्यपदीयम्, साधनसमुद्देश:, काण्ड-३

केनाप्युपादानकारणेन कस्यापि वस्तुन: निर्माणं क्रियते, किन्तु तत्रोपादानकारणस्य (प्रकृते:) अभेदपूर्वकोल्लेख: दृश्यते, तदा तत्कर्म विकार्यं कर्म कथ्यते | यथा –**मृदं घटं करोति** | घटरूपकार्येण मृत्तिका न भिन्नाऽस्त्यतोऽत्र'**मृद्**' शब्दस्य द्वितीयाविभक्तिरि'ति | अस्यविकार्यकर्मण: द्वौ भेदौस्त: | यथा १) प्रकृते: उच्छेदात् जायमानं कर्म | यथा –**"काष्ठानि भस्मं करोति"**| तथा २) गुणान्तरस्य उत्पत्त्या जायमानं कर्म | यथा –**"सुवर्णं कुण्डले भवत:"** | अत्रद्वयोरप्युदाहारणयोर्मध्ये प्रकृति: (काष्ठं सुवर्णञ्च) अभेदपूर्वकतया विवक्षिताऽस्ति, एवञ्च द्वितीयाविभक्तौ प्रस्तुता इति|

३)**प्राप्यकर्म –**

यदा क्रियायोगविशेषस्य दर्शनेन वा अनुमानेन उपलब्धिर्न जायते, तत्कर्म नाम प्राप्यं कर्मे'ति | यथा –**"आदित्यं पश्यति"** | अत्र दर्शन-गमन-पठनादिभि: क्रियाभि: आदित्य-नगर-वेदादिषु कोऽपिविकार: न जायतेऽत: प्राप्यकर्मेदमि'ति |एतेषां त्रयाणामपि कर्मणामावरणं "कर्तुरी..." सूत्रेऽस्मिन् क्रियते |

➢अनीप्सितकर्मण: द्वौ प्रकारौस्त: -

"औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम्" |[28]

४)**औदासीनपूर्वक प्राप्यकर्म –**

औदासीनपूर्वके प्राप्येकर्मणि यथा- **"ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति"** इत्यत्र तृणस्पर्शे नास्ति तात्पर्यम् , सा औदासीनता युक्ताऽत: "तृणम्" औदासीन्यपूर्वकं प्राप्यकर्म इति कथ्यते|

५)**द्वैष्यपूर्वक प्राप्यकर्म–**

द्वैष्यपूर्वके प्राप्ये कर्मणि यथा –**"ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते"** अत्र भोजनकर्म ईप्सिततमम्ओदनमेव, किन्तु विषमत्र द्वैष्यानीप्सितकर्मविद्यते|

एतयो: द्वयोरपिकर्मणो: गणना पाणिने:**"तथायुक्तं चानीप्सितम्"** १-४-५० इति सूत्रेऽस्मिन्भवति|

---

[28]वाक्यपदीयम्, साधनसमुद्देश:, काण्ड-३

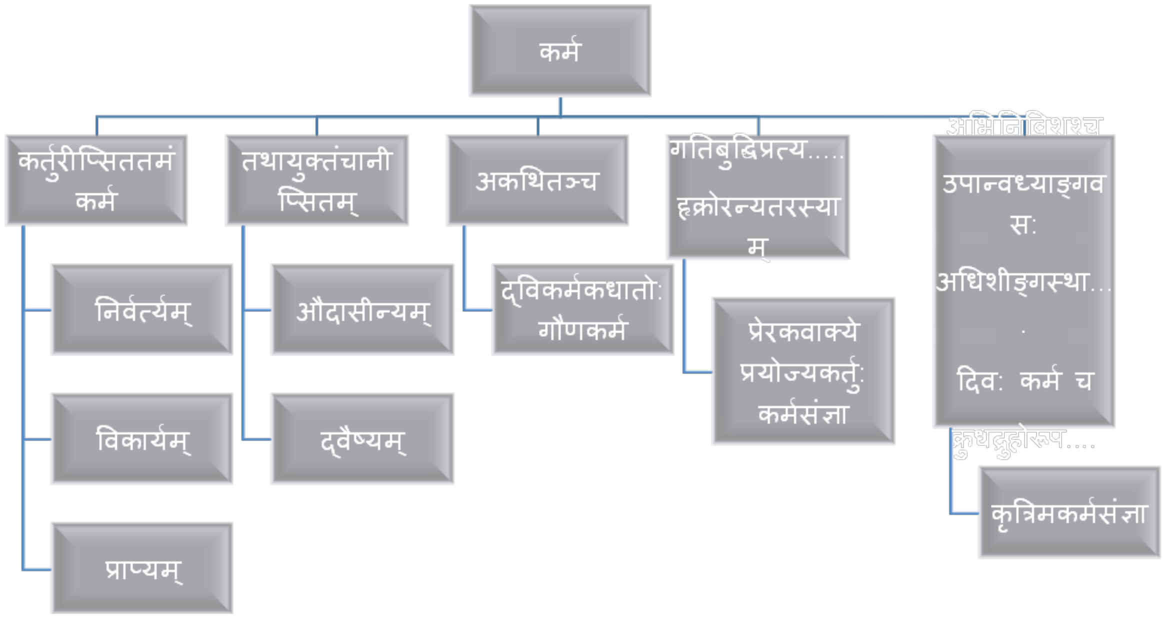

सूत्रोदाहरणानि-

वैयाकरणसिद्धान्तकोमुद्यां कारकप्रकरणे द्वितीयाविभक्तेः सूत्राणि **कारके** १/४/२३[29] सूत्रादारभ्य **कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे** २/३/५[30] पर्यन्तम् वर्तन्ते | द्वितीयाविभक्तेः आहत्य पञ्चविंशति (२५) सूत्राणि सन्ति | तत्र त्रयोविभागाः विद्यन्ते| तद्यथा- १) कर्मकारकसूत्राणि, २) उपपदद्वितीयासूत्राणि, ३) कर्मप्रवचनीयसूत्राणि इति |

१)कर्मकारकसूत्राणि नव (९) सन्ति | ईप्सिततमम्, अनीप्सितम्, अकथितम्,गतिबुद्धित्याद्यर्थेषु कर्मसंज्ञा भवति| उदाहरणानि यथा –**ईप्सिततमम्-**देवदत्तः गृहेपु**स्तकं** पठति | **अनीप्सितम्-** ग्रामं गच्छन्**तृणं** स्पृशति | अकथितम्-**गां** दोग्धि पयः, **बलिं** याचते वसुधामित्यादि | **गत्यर्थः** - (श्रीहरिः) **शत्रून्** स्वर्गम् अगमयत्| **बुद्ध्यर्थः** - (श्रीहरिः) **स्वान्**वेदार्थम् अवेदयत् | **प्रत्यवसानार्थः** - (श्रीहरिः) **देवान्**अमृतम्आशयत्| **शब्दकर्म** - (श्रीहरिः) **विधिं**वेदम् अध्यापयत् | **अकर्मक-** (श्रीहरिः) **पृथ्वीं**सलिले आसयत् | **अधिशीङ्स्थासां कर्म** - हरिः**वैकुण्ठं** अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा |

२)उपपदद्वितीयासूत्रम् **अन्तरान्तरेण युक्ते**[31] इत्येकमेव सूत्रमस्ति, तथाउ**भसर्वतसो....** तथा **अभितः परितः ....** इति द्वे वार्तिके स्तः | उदाहरणानि यथा -**अन्तरा** - अन्तरा **त्वां मां**हरिः | **अन्तरेण** - अन्तरेण **हरिं** न सुखम्| **सर्वतः** - सर्वतः**कृष्णं**गोपाः | **धिक्** - धिक् **कृष्णाभक्तम्** | **अभितः** - अभितः**कृष्णं**गोपाः | **परितः** - परितः**कृष्णं**गोपाः इत्याद्युदाहरणानि सन्ति |

---

[29]वै.सि.कौ.-सूत्रम् ४३४, पृष्ठ-५७
[30]वै.सि.कौ.-सूत्रम् ५५८, पृष्ठ-६०
[31]वै.सि.कौ.-५४५, पृ.५९

३)कर्मप्रवचनीयसूत्राणि त्रयोदश (१३) सन्ति| **कर्मप्रवचनीया:** १/४/८३[32] इति सूत्रादारभ्य**कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे** २/३/५[33]इति सूत्रपर्यन्तं कर्मप्रवचनीयसूत्राणि सन्ति | **अनुर्लक्षणे -** पर्जन्य: **जपम्** अनु प्रावर्षत् | **तृतीयार्थे- नदीम्** अनु अवसिता सेना | **हीने -** अनुहरिं सुरा: | **लक्षणार्थे प्रति,परि,अनु -वृक्षं** प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् | **भाग इत्यर्थे प्रति,परि,अनु**–लक्ष्मी:**हरिं** प्रति परि अनु वा इत्याद्युदाहरणानि सन्ति|

सन्दर्भग्रन्थसूची

१.अष्टाध्यायी, पाणिनी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी
२.संस्कृत व्याकरण शास्त्रका इतिहास, लेखक: - श्रीयुधिष्ठिर मीमांसक:
३.अग्निपुराणम्, हरिनारायण आप्टे, आनन्दाश्रम मुद्रणालय
४.कारकमाला, शुभशङ्कर विजय-सर्वोदय विजय,प्रकाशक- लक्ष्मीचन्द कुवरजी नागडा
५.वाक्यपदीयम्, साधनसमुद्देश:,ला.द. भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर- अहमदावाद
६.वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी

----

[32]वै.सि.कौ.-५४६, पृ.५९
[33]वै.सि.कौ.-५५८, पृ.६०

व्याकरणस्य मुख्यगौणप्रयोजनानि

महेता विशालकुमार रमेशचन्द्र

सहायक अध्यापक

श्री नर्मदा संस्कृत वेद पाठशाला,भरुच

वाग्वै सर्वान् कामान् दुहे ।[1]

शब्दशास्त्रमनधीत्य य: पुमान् वक्तुमिच्छति वचः सभान्तरे ।

बन्धुमिच्छति वने मदोत्कटं हस्तिनं कमलनालतन्तुना ॥

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठपुत्रव्याकरणम् ।

स्वजन: स्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥

भाषा लोकव्यवहारस्य एकमभिन्नं अङ्गमस्ति । मानवानां भावप्रकाशनाय उपाय: तेषां भाषा । भाष्यते अनया या सा भाषा इति व्युत्पत्ति: । प्राचीनकालादेव भारतवर्षे देवभाषामाश्रित्य वेदवेदांगपुराणधर्मशास्त्रसाहित्यकाव्यशास्त्रज्यौतिषादीनां शास्त्राणां गूढमध्ययनम् प्रचलति । तत् सर्वं व्याकरणं विना अशक्यम् अस्य विषये आचार्यभर्तृहरि: स्वस्य वाक्यपदीयग्रन्थे व्यलिखत् यत्

न सोऽस्ति विषयो लोके य: शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भाषते ॥[2]

शास्त्राणां भाषानां च शिक्षायै व्याकरणस्य ज्ञानम् अनिवार्यं वर्तते । वेदज्ञाने उपयोगित्वादेव अस्य शास्त्रस्य अपरं नाम वेदाङ्ग इति दत्तमस्ति । “प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्” [3] इति पतञ्जलिवचनात् वेदाङ्गेषु व्याकरणं प्रधानम्मतम् । व्याकरणज्ञानं विना शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययज्ञानं न संभवति । पाणिनीयशिक्षायामपि कथितमस्ति- “मुखं व्याकरणं स्मृतम्” । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृति-प्रत्ययादि- विभागेन शब्दा अनेनेति व्याकरणमिति व्याकरणशब्दस्य व्युत्पत्ति: (वि-आ -कृ + ल्युट् करणार्थे) । संस्कृतसाहित्ये व्यवहृतशब्दानां विशलेषणं हि व्याकरणस्य मुख्योद्देश्यम् ।

व्याकरणस्य अध्ययनस्य किं प्रयोजनम् ?इति प्रश्ने “**रक्षोहागमलघ्वसंदेहा: प्रयोजनम्**”[4] इति भाष्यवचनम् अर्थात्

1.रक्षा

2.ऊह

---

[1] ऐतरेय आरण्यक,१.३.२ ॥

[2] वाक्यपदीयम्

[3] महाभाष्यम्

[4] महाभाष्यवचनम्

3.आगम

4.लघु

5.असन्देह

रक्षा[5] :

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वेदान् सम्यक् परिपालयिष्यतीति । अर्थात् वेदानां रक्षायै व्याकरणशास्त्रस्य अध्ययनं नितरां आवश्यकम् ।
यो जन: लोपं, आगमं, वर्णविकारं जानाति सः सम्यग्तया वेदानां रक्षां कर्तुं शक्नोति । अत्र जन: लोके प्रयुज्यमानानां शब्दानां यथा प्रयोगं करोति तथैव वेदस्यान्तर्गतशब्दानां प्रयोगमपि करोति तन्न वरम् यथा वेदे अदुह्र इति प्रयोग: अत्र त इत्यस्य स्थाने र् इति आदेश: जात: लोके अदुहत इति प्रयोगोऽस्ति ।

ऊह:[6] :- **ऊह: खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिता: ।**

"ऊह" अर्थात् विभक्तिविपरिणाममपि शब्दशास्त्राध्ययनस्य एकं प्रयोजनमस्ति । वैदिकमन्त्रेषु प्रयुज्यमाना: शब्दा: सर्वेषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु न भवन्ति । किन्तु यज्ञगतेन पुरुषेण यथोचितं लिङ्गविभक्तिपरिवर्तनं कर्तव्यं तत् अवैयाकरण: कर्तुं न शक्नोति अत: व्याकरणाध्ययनं नितरामावश्यकम् ।
यथा- देविराप: शुद्धा: स्थ: तत्र स्त्रिलिङ्गे प्रयुक्तस्य शुद्धा: इत्यस्य स्थाने देवाऽज्यं शुद्धमसि इत्यत्र आज्यशब्देन सह अन्वितत्वात् शुद्धशब्दस्य लिङ्गं परिवर्त्य शुद्धमित्येव विपरिणामं स्यादिति ।

आगम:[7] :- **आगम: खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्म: षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्च ।**

अर्थात् वेदा: अपि व्याकरणाध्ययने हेतुभूता: । ब्राह्मणेन तु कारणं विना लाभादीनि प्रयोजनानि अविचार्य षडङ्गै: सह वेदानामध्ययनं कर्तव्यं वेदाः आत्मसात् कर्तव्या: इति श्रुत्याज्ञा वर्तते । वेदस्य षड्षु अङ्गेषु व्याकरणं प्रधानमस्ति । पुनश्च प्रधाने च कृतो यत्न: फ़लवान् भवति इति उक्त्यनुसारं शब्दशास्त्राध्ययनं अवश्यं कर्तव्यम् ।
लाघव: [8]:- **लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेन अवश्यं शब्दा: ज्ञेया: इति ।**
न चान्तरेण व्याकरणं लघूनोपायेन शब्दा: शक्या ज्ञातुम् ।

---

[5] महाभाष्यवचनम्

[6] महाभाष्यवचनम्

[7] संस्कृतमन्जुषा व्याकरणविभाग:

[8] संस्कृतशास्त्रमन्जूषा व्याकरणविभाग:

अर्थात् शब्दज्ञानस्य सुगमतायै व्याकरणस्य अध्ययनम् आवश्यकम् । पुनश्च ब्राह्मणेन शब्दाः अवश्यं ज्ञेयाः । व्याकरणं विना अन्येन उपायेन शब्दाः ज्ञातुम् अशक्याः ।
यथा :- राम इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययादीनां ज्ञानेन तत्समानानां सर्वेषां शब्दानां ज्ञानं स्वतः भवति अतः लाघवार्थं शब्दशास्त्राध्ययनमावश्यकम् ।

असंदेहः[9] । असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । अर्थात् सन्देहस्य निवृत्यर्थं व्याकरणध्ययनम् आवश्यकम् । उक्तं च 'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति' । वाक्येऽस्मिन् स्थूलपृषती इत्यस्य अर्थावबोधकाले स्थूला चासौ बिन्दुयुता गौः वा स्थूलबिन्दुयुता गौः किं ज्ञेयं ? इत्याशंकायां स्थूलपृषती इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् बहुव्रीहिः, अपरे पक्षे अन्त्योदात्तवशात् तत्पुरुष अस्ति इति वैयाकरणः ज्ञास्यति ।

इत्थं महाभाष्ये व्याकरणस्य पञ्चमुख्यप्रयोजनानि प्रतिपादितानि सन्ति । ततो**ऽ**पि महर्षिः शब्दानुशासनस्य त्रयोदशगौणप्रयोजनानां उल्लेखं करोति । तेऽपि अत्र सोदाहरणं नीरूप्यते ।

१. तेऽसूराः[10] = **"तेऽसूराः हेलयो हेलयो इति कुर्वन्तः परबभूवुः । तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदप शब्दः ।" म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।**
अर्थात् ते असूराः दैत्याः हे अरयः हे अरयः इत्यस्य स्थाने हेलयः हेलयः इति वदन्तः पराभवं प्रापन् । अतः ब्राह्मणेन अपशब्दस्य प्रयोगः न कर्तव्यः ।

❖अत्र "हैहेप्रयोगे हैहयोः" इति सूत्रेण प्लुतः **"प्लुत प्रगृह्या अचि नित्यम्"** अनेन प्रकृतिभावो भवति स्म तन्न कृत इति म्लेच्छत्वमपशब्दत्वम् ।
❖सर्वस्य द्वे इत्यनेन यत्र पदस्य द्विरुक्तं कर्तव्यमसीत् तत्र असुरकथने संपूर्णं वाक्यमेव द्विरुक्तम्
❖तृतीयं म्लेच्छत्वं अपशब्दत्वं जिह्वादोषात् रकारस्य स्थाने लकारोच्चारणं कृतम् । अतः दुष्टप्रयोगाः मा भूः तदर्थमध्येयं व्याकरणम् ।
२.दुष्टः शब्दः[11] = दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ॥
दुष्टान् शब्दान् मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

---

[9] महाभाष्ये पश्पश आह्निकम्
[10] महाभाष्ये पश्पश आह्निकम्
[11] महाभाष्ये पश्पशाह्निके द्वितीयं गौणप्रयोजनम्

अर्थात् मिथ्यास्वरवर्णाभ्यां शब्द: यमर्थं प्रतिपादयितुं प्रयुङ्क्त: तन्न प्रतिपादयति अर्थवैपरित्यत्वात् वज्रीभूय यजमानं हिनस्ति । यथा त्वष्ट्राकृते अभिचारयागे स्वहेन्द्रशत्रूर्वर्धस्व इति वाक्ये हे अग्निदेव त्वं तथा वर्धस्व येन तव ज्वालाभि: उत्पन्न: वृत्र: (इन्द्रस्य शत्रु:) वर्धस्व इति किन्तु विवक्षित अर्थावाप्तये इन्द्रशत्रु इति पदं तत्पुरुषसमासयुतं अन्तोदात्तं च पठेदिति आवश्यकमासीत् किन्तु त्वष्टा प्रमादवशात् पूर्वपदं प्रकृतिस्वरयुतं पठितं येन बहुव्रीहिसमासो जात:, यस्यार्थः [12]इन्द्र: शत्रु: यस्य तादृक् इन्द्र: वर्धेत फ़लत: यगान्ते उत्पन्नो वृत्र: इन्द्रेण मारित: । अत: वयं दुष्टान् शब्दान् न प्रयुन्ज्म: तदर्थमध्येयं व्याकरणम् ।

३.यदधीतम्[13] :- यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनग्नाविव शुष्केन्धौ न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।।

तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ।।

अर्थात् यद् अधीतं किन्तु पाठस्य स्वरादिसंस्काराणां ज्ञानं, अर्थज्ञानं च नास्ति केवलं पाठमात्रेन उच्चारितमस्ति तद् तथैव निष्फ़लम् यथा अग्निं विना शुष्कं काष्ठं प्रकाशयितुं अशक्यम् । कथनस्य आशय: तदेवास्ति यद् शब्दज्ञानेन सह अर्थज्ञानमपि स्यात् तदर्थमध्येयं व्याकरणम् ।

"स्थाणुरयं भारहार: किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ।।"

इति वाक्यमपि अर्थज्ञानपूर्वकं शब्दाध्ययनस्य आदेशं ददाति

४.यस्तु प्रयुङ्क्ते[14] :- **"यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।**

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दै: ।।"

अर्थात् शब्दव्यवहारकाले यो हि कुशलो जन: अर्थविशेषे शब्दान् सम्यक् प्रयुक्ते स: शब्द अन्यं निमित्तीकृत्य अनुचितोऽपि भवति । अत: शब्दान् सम्यक् प्रयुज्य कुशलो जन: इह परत्र च उत्कर्षम् अधिगच्छति अपशब्देभ्य: पापभागपि भवति ।

इति विषये पूर्वपक्षी को दोषी कथमिति पृच्छति सिद्धान्ती उत्तरति वाग्योग्विद् कारणं यो हि शब्दान् जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथा शब्दज्ञाने धर्म: तथैव अपशब्दज्ञानेऽधर्म:।

गौ इत्यस्य साधु शब्दस्य गावी,गोणी,गोता,गोपोतलिका इत्यादय असाधु शब्दा इति ।

पुन: पूर्वपक्षी योऽवाग्योगविद् अज्ञानं तस्य शरणं ? सिद्धान्ती यो हि अज्ञात्वा ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतित: स्यात् । अर्थात् वाग्योग्विद् इह परत्र च जयं आप्नोति अवागयोगविद् अपशब्दै: दुष्यति इति ज्ञेयम् ।

---

12 सिद्धान्तकौमुदी स्वरप्रक्रियायाम्

13 संस्कृतशास्त्रमन्जूषा व्याकरणविभाग:

14 महाभाष्ये पश्पशाह्निके चतुर्थं गौणप्रयोजनम्

५.अविद्वांस[15]: = **अविद्वांस: प्रत्यभिवादे नाम्नो येन प्लुतिं विदु: ।**
कामं तेषु न विप्रोष्य स्त्रिष्विवायमहं वदेत् ।।
अभिवादे स्त्रिवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

प्रयोजनमिममुद्दिश्य महर्षिपतञ्जलि: कथयति यत् अवैयाकरणा: प्रत्यभिवादे नामषु प्लुतीकृत्य उच्चारणं कर्तुं न जानन्ति ते यात्रया संप्राप्य अयमहमागत इति परदेशादागताया: स्त्रीवत् वक्ति तेन अयं स्त्रीसदृश इति वयं स्त्रीवन् मा भूरित्यध्येयं व्याकरणम् ।

६.विभक्तिं कुर्वन्ति[16] = 'याज्ञिका: पठन्ति - प्रयाजा: सविभक्तिका: कार्या इति ।
न चान्तरेण व्याकरणं सविभक्तिका: शक्या: कर्तुम् ।'

याज्ञिका: पठन्ति प्रयाजा: मन्त्रा: समुचितविभक्तिपूर्वकमुच्चारणीया: । व्याकरणं विना तत् न शक्यमत: व्याकरणाध्ययनं परममावश्यकम् । येन केनापि कारणेन कर्मच्छेदो न भवति

७.यो वा इमाम्[17] = **यो वा इमां पदश: स्वरशोऽक्षरशश्च वाचं विदधाति स आर्त्विजिनो भवति । आर्त्विजीना: स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् ।'**

अर्थात् यो हि जन: वेदस्वरूपस्य सरस्वत्या: प्रत्येकपदानां, स्वराणां, अक्षराणां सम्यगुच्चारणं कुरुते स: आर्त्विजीन अर्थात् यज्वा वा याजको भवति । वयमपि ऋत्विजो भवाम:, यज्वत्वं याजकत्वं च लभाम: तदर्थमध्येयं व्याकरणम् ।

८.चत्वारि[18] = "चत्वारि श्रेङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृखभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ।।

अर्थादयं नाम - आख्यात - उपसर्ग - निपातेति चतु:शृङ्गयुत:,भूतभविष्यवर्तमान- कालेति त्रिपादयुत: नित्यशब्द: कार्यशब्देति द्विशीर्षयुत:,सप्तविभक्तीति सप्तहस्तयुत: शब्दरूपी महादेव: (महान् देव:) उरस्सिरसाकण्ठेन च बद्ध: कामपूर्तिकर्तृत्वात् वृषभ: रोरवीति (शब्दं करोति) । अनेन महादेवेन शब्देन सह तादात्म्यं स्यात् तदर्थमध्येयं व्याकरणम् । अन्यस्य व्याख्यानकर्तु: मतं स्पष्टयितुं महाभाष्यकारेण अन्यस्या: रुचाया: उल्लेख: कृत: ।

"चत्वारि वाक् परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण: ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।।"

अर्थात् शब्दस्य निश्चितानि चत्वारि पदानि एतानि संयमितचित्तयुतो विप्र अवगन्तुं शक्नोति । अज्ञानरूपीगुहायामस्य त्रयो भागा: न चेष्टन्ते किन्तु मनुष्येषु यत् चतुर्थं स्थानमस्ति तत् शब्दस्य चतुर्थो भागो वर्तते ।

---

15 महाभाष्ये पश्पशाह्निके पञ्चमं गौणप्रयोजनम्
16 महाभाष्ये पश्पशाह्निके षष्ठं गौणप्रयोजनम्
17 महाभाष्ये पश्पशाह्निके सप्तमं गौणप्रयोजनम्
18 महाभाष्ये पश्पशाह्निके अष्टमं गौणप्रयोजनम्

९.उत त्व:[19] = उत त्व : पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्व: शृण्वन्न श्रुणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा: ।।

अर्थात् अवैयाकरण वाचं पश्यन्नपि न पश्यति तथैव शृण्वन्ति न शृणोति । किन्तु ऋतुस्नाता भार्या सुन्दराणि वस्त्राणि धृत्वा सज्जा सत्यपि स्वामिने स्वशरीरं यच्छति तथैव वाण्यपि वैयाकरणानां सन्मुखे स्वस्य स्वरूपं प्रकटयति । अत: वाणी स्वस्वरूपं प्रकटयेत् तदर्थं व्याकरणस्याध्ययनं कर्तव्यम् ।

१०.सक्तु[20]मिव = सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रमत ।

अत्रा सखाय: सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ।।

यथा तितउना सक्तु: परिष्कृतो भवति तथैव बुधिमन्त: स्वमत्यनुसारं वाण्या: विश्लेषणादिकं कुर्वन्ति । तेन च समानख्यातियुक्तजना: परस्परं सायुज्यमनुभवन्ति कारणं तेषामधिवाचि कल्याणकारिणी लक्ष्मी: निहिताऽस्ति ।

प्रस्तुतमिदं पद्यं मोक्षजनकस्य ज्ञापकमस्ति । अस्य व्याख्यां कुर्वन् महर्षिपतञ्जलि: वक्ति - सक्तु: सचतेर्दुधावो भवति,कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति। सक्तुशब्द: सच् धातो: निष्पन्न: यस्यार्थ: लिम्पनं तस्य लिंपितस्य शोधनं कठिनमिति । तितउना वस्तुन: शोधनं भवति । तद्वदेव व्याकरणाध्ययनेन साधुशब्दानां प्रयोग: असाधु शब्दानां शोधनं भवति । अत अस्माकं शब्दानां शोधनं स्यात् तदर्थमध्येयं व्याकरणम् ।

पुन: जिज्ञासु: पृच्छति अत्र शब्दार्थयो: या सायुज्यभावनाऽस्ति ? सा कुत्र भवति समधाता उत्तरति य: दुर्गम: मोक्षमार्ग अस्ति स ज्ञानेन प्राप्तुं शक्य: अथ च स एव वेदरूपिण्या: वाण्या: विषय अस्ति तच्च ज्ञानं वैयाकरणेषु भवति कारणं तेषाम्मुखे वा वाचि लक्षणयुता अधिकारयुता लक्ष्मी: निहिता । सा च अधिकारयुता लक्षणयुता लक्ष्मी अस्मद् वाच्यपि निहिता स्याद् तदर्थम् अध्येयं व्याकरणम् ।

११.**सारस्वतीम्**[21] = आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीम् इष्टिं निर्वपेद् ।

प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।।”

य: अग्निस्थापनपुर:सरं तस्य पालनं कुर्वन्ति यदि ते असाधु शब्दानां प्रयोगं कुर्वन्ति तर्हि तेभ्य: प्रायश्चित्तीयां सरस्वतीमुद्दिश्य इष्टियाग: प्रकर्तव्यो भवति । वयं प्रायश्चित्तभाजिन: मा भू इत्यध्येयं व्याकरणम् ।

१२.**दश[22]म्यां पुत्रस्य** = **दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् ।**

घोषवदाद्यन्तरन्त:स्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितम् ।।

---

[19] महाभाष्ये पश्पशाह्निके स प्तमं गौणप्रयोजनम्

[20] संस्कृतशास्त्रमन्जूषा व्याकरणविभाग:

[21] संस्कृतमन्जूषा व्याकरणविभाग:

[22] संस्कृतमन्जूषा व्याकरणविभाग:

पुत्रजन्मन: दशमदिनान्ते एकादशे दिने नामकरणं कर्तव्यम् । नाम्न: प्रथमाक्षर: घोषयुत: मध्यमो वर्ण अन्त:स्थ: वर्णयुत: वृद्धिस्वररहित: तथा पितु: पूर्वपूरुषाणां नामस्मरणं भवेत् शत्रूणां नाम्न: प्रसिद्धि न स्यात् । द्व्यक्षरं चतुरक्षरं कृदन्तान्तं च स्यान्नाम न तु तद्धितान्तम् । व्याकरणाध्ययनं विना कृदन्ततद्धितशब्दानां ज्ञानमशक्यम् । अत: अध्येयं व्याकरणम् ।

१३.[23]सुदेवो असि वरुण: = सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धव: ।

अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ।।

पतञ्जलि: कथयति त्वं शोभनो देव: असि । यथा लोहप्रतिमां प्रविश्य तं शुद्धीकरोति तथैव व्याकरणेन यथा सप्तनद्य: भुवनं पुनाति तथैव सप्तविभक्तय: तालुदेशं प्रविश्य तमपि प्रकाशयति । अस्यैव व्याख्यां कुर्वन् पतञ्जलि: कथयति सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि । यस्य ते सप्त सिन्धव: सप्तविभक्तय:' । अनुक्षरन्ति काकुदम् । काकुदं तालु । काकुजिह्वा, सस्मिन्नुद्यत इति काकुदम् । सूर्म्यं सुषिरामिव । तद्यथा शोभनामूर्ति सुषिरामग्निरन्त: प्रविश्य दहति ,एवं ते सप्त सिन्धव: सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति । तेनासि सत्यदेव: । सत्यदेवा: स्यमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

---

[23] संस्कृतशास्त्रमन्जूषा व्याकरणविभाग:

रहीमस्य पद्यसाहित्ये संस्कृतसुभाषितानां प्रभावः

कुलदीपः के राजगोरः
सहायकाचार्यः
सर्वकारीयकलावाणिज्यमहाविद्यालयः
तालाला (गीरसोमनाथजनपदम्) गुजरातम्

➢ प्रास्ताविकम्

विश्वस्य प्राचीनतमभाषायाः कारणत्वात् विश्वस्य नैकासु भाषासु संस्कृतस्य महत्प्रभावो दरीदृश्यते । न कोऽपि कविः लेखको वा संस्कृतस्य प्रभावादलिप्तः । तत्प्रभावो छन्दसि, अलङ्कारे, शैल्यां, विषयवस्तुनि वा यत्रकुत्रापि द्रष्टुं शक्यते । रहीमस्य रचनासु संस्कृतस्य प्रभावः आध्यात्मिकरीत्या लौकिकरीत्या च दृश्यते ।

यथा –

जो रहीम ओछो बढ़ै, तो अहि ही इतराय ।
प्यादे सों फरजी भयो, टेढ़ो टेढ़ो जाय ।

सुभाषितस्य एकमित्थमपि लक्षणं वर्तते यत् दुर्जननिन्दा सज्जनप्रशंसा च । अत्र दुर्जननिन्दा दृश्यते । यः संस्कृतस्यैव प्रभावः । यथा –

अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ।
रविरपि न दहति तादृक् यादृक् दहति वालुकानिकरः ।। (कादम्बरी)

अस्मिन् सुभाषितेऽपि भिन्नरीत्या दुर्जननिन्दैव वर्तते ।

अथ चात्रैव वयं रचनासन्दर्भेऽपि संस्कृतस्यैव प्रभावः इति स्पष्टं पश्यामः । यथा संस्कृते कथितं यत् ''**माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका । आवृत्तिरल्पवृत्तिर्या वैदर्भी रीति रिष्यते ।।**[१]'' अस्मिन् रहीमपद्ये प्रायशः माधुर्यव्यञ्जकानामेव प्रयोगः । ललितात्मिका वृत्तिरपि दृश्यते । छन्दसि तु प्रायशः सर्वासु भाषाष्वेव संस्कृतस्यैव प्रभावः । ''**साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ।।**'' इत्यनुसारमत्र रहीमपद्ये अभिधावृत्तिः स्पष्टं दृश्यते । तथा च ''**दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ।।**'' इत्यनुसारमत्र रहीमपद्ये दृष्टान्तः अलङ्कारः अनुमीयते इत्यपि संस्कृतस्यैव प्रभावः । अतः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतस्यैव प्रभावेण रहीमपद्यानि सन्ति ।

''**छिमा बड़न को चाहिये...**'' इत्यस्यां पङ्क्त्यामस्य संस्कृतसुभाषितस्य प्रभावो दृश्यते – ''**क्षमा वीरस्य भूषणम्**'' । अन्यच्च –

तरुवर फल नहिं खात है, सरवर पियहि न पान ।
कहि रहीम पर काज हित संपति सँचहि सुजान ।।

[1] साहित्यदर्पण – ९/१-२

प्रायशः संस्कृतसुभाषितस्यैवानुवादोऽत्र दृश्यते । अस्मिन्नपि पद्ये अभिधावृत्तेराश्रयो दरीदृश्यते । **''सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ।।**[2]'' इत्यनुसारमत्र रहीमपद्ये अर्थान्तरन्यास–अलङ्कारः प्रतिपद्यते, नदीवृक्षादयः सतां सम्पद्भिः समर्थ्यर्तेइति कारणात् । अस्मिन् रहीमपद्ये संस्कृतसुभाषितस्यानुवादः तु भवत्येव किन्तु तत्रापि शैलीगतः अलङ्कारगतः वा यः प्रभावः वर्तते स प्रभावः संस्कृतभाषाया एव ।

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहा परोपकाराय सतां विभूतयः ।।

अपरत्र द्रष्टुं शक्यते यथा –

आव गई आदर गया, नैतन गया सनेहि ।
ये तीनों तब ही गये, जबहि कहा कछु देहि ।।

इत्यत्र याचकनिन्दा दृश्यते । अल्पवृत्तित्वात् अल्पसमासत्वात् माधुर्यव्यञ्जकत्वात् सम्पूर्णरीत्यात्र संस्कृतस्य वैदर्भीरीतेरेवाश्रयः । तथा चात्रापि संस्कृतस्याधोलिखितस्यैव श्लोकस्य प्रभावः दृश्यते ।

देहीति वचनं श्रुत्वा देहस्थाः पञ्चदेवताः ।
तत्क्षणादेव लीयन्ते धीह्रीश्रीकान्तिकीर्तयः ।।

'देहि' इति वचनं श्रुत्वा एव देहस्थाः धीह्रीश्रीकान्तिकीर्तयः इति पञ्चदेवताः तत्क्षणादेव लीयन्ते । अतः कदापि कुत्रापि याचना न कर्तव्या ।

चाह गई चिन्ता मिटी, मनुआ बेपरवाह ।
जिनको कछु नहि चाहिये, वै साहन के साह ।।

अस्मिन् पद्येऽपि संस्कृतसुभाषितस्य महा प्रभावः प्राप्यते । प्रायः व्यवहारे दृश्यते यत् राजानः सर्वसम्पत्तियुक्ता आसन् । किन्तु रहीमः स्वपद्ये विरोधं वर्णयति यत् यः किमपि न वाञ्छति सः राज्ञामपि राजेति । अतः **''विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।।''** इति वचनानुसारमस्मिन् पद्ये विरोधालङ्कारः दृश्यते । स संस्कृतस्य प्रभावः ।

सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते शुष्कैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति ।
कन्दैर्फलैर्मुनिवराः क्षपयन्ति कालं सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ।।[3]

अनेनैव रीत्या अन्यत्रापि द्रष्टुं शक्नुमः यत् –

तथैव अन्यत्रापि द्रष्टुं शक्यते यत् –

बानी ऐसी बोलिये, मन का आपा खोय ।
औरन को शीतल करे, आपहु शीतल होय ।।

[2]काव्यप्रकाशः – १०/१०९
[3]पञ्चतन्त्र – मित्रसम्प्राप्तिः – १५६

अत्र –

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ।।[4]

इत्यस्य श्लोकस्य सुमहत्प्रभावः ।

रहिमन ओछे नरन सो, वैर भली ना प्रीत ।
काटे चाटे स्वान के, दोउ भाँति विपरीत ।।

रहीमरचनायां प्राप्ते लौकिकज्ञानेऽपि संस्कृतभाषाया अपि प्रभावः दृश्यते । पद्येऽस्मिन् समासविरहितत्वात् माधुर्यव्यञ्जकत्वाच्च वैदर्भीरीति रिष्यते ।अत्रार्थन्तरन्यासालङ्कारः प्राप्यते ।

वर्जनीयो मतिमतां दुर्जनः सख्यवैरयोः ।
श्वा भवत्यपकाराय लिहन्नपि दशन्नपि ।।

➢उपसंहारः

रहीमसाहित्यस्य प्रभावः जनमानसे द्रष्टुं शक्यते तथैव संस्कृतस्य प्रभावः रहीमसाहित्ये प्राप्यते । न तु कतिपय दोहासु एव, अपि तु प्रायः रहीमस्य साहित्ये बहुशः संस्कृतस्यैव सुभाषितस्य वा प्रभावः इति तु वयं स्पष्टं द्रष्टुं शक्नुमः । संस्कृतसुभाषिते मानवमस्तिष्कस्य या सरलता, सहजता शैली च दृश्यते सा एव सरलता, सहजता, शैली च रहीमस्य पद्यसाहित्ये द्रष्टुं शक्यते । तस्य पद्यसाहित्ये प्रायशः वैदर्भीरीतिः प्राप्यते, सर्वत्रालङ्काराणां सुप्रयोगः दृश्यते तत्सर्वमपि संस्कृतस्यैव प्रभावः ।

न केवलं रहीमसाहित्ये एव संस्कृतस्य प्रभावः अपि तु प्रायशः सर्वेष्वपि कविषु तेषां रचनासु वा संस्कृतभाषायाः प्रभावः येन केन प्रकारेण वर्तत एव । यथा दीनकरकवेः कुरुक्षेत्रकाव्ये संस्कृतमहाभारतस्य प्रभावः । रश्मिरथीत्याद्यिकृतिष्वपि संस्कृतभाषाया एव प्रभावः द्रष्टुं शक्यते । तथैव दुष्यन्त–जयशङ्करादीनां कवीनां कृतिष्वपि संस्कृतस्यैव प्रभावः । तुलसीदासकृतं रामचरितमानसं तु सम्पूर्णतया वाल्मीकिरामायणस्य प्रभावेण रचितम् । इत्थं प्रायशः सर्वत्र संस्कृतप्रभावः वर्तते नात्र कापि विप्रतिपत्तिः ।

➢सन्दर्भग्रन्थसूचिः

1)**पञ्चतन्त्रम्** – टीकाकारः– स्व.गोकुलदास गुप्त, सम्पादकः– पं.रमेशचन्द्र झा, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, ई.स. –२०११

2)**हितोपदेशः** – संस्कृतटीकाकारः – श्रीगुरुप्रसादशास्त्री, भाषाटीकाकारः – आचार्य श्रीसीतारामशास्त्री, सम्पादकः – प्रो.बालशास्त्री, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, ई.स. – २०१०

3)**नीतिशतकम्** – व्याख्याकारः – श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, ई.स. – २००५

4)**चाणक्यनीतिदर्पणः**– व्याख्याकारः – डॉ. गुञ्जेश्वर चौधरी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन – २०१०

5)**साहित्यदर्पणः** विश्वनाथाचार्यप्रणीतः, व्याख्याकारः – आचार्य कृष्णमोहनशास्त्री, प्रकाशन – चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संस्करणः पुनर्मुद्रण, वि.सं. २०६३ (२००७)

[4]चाणक्यनीतिदर्पण–१६/१७

6)**काव्यप्रकाश** (भामह) लेखक : स्व.विश्वेश्वर सिद्धान्त शिरोमणि संपादक : डॉ.नरेन्द्र एम.ए.डिलिट् प्रकाशन संस्था : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी आवृत्ति वर्ष : सातवाँ संस्करण–१९९८

7)**रहीम के दोहे**

मुख्य पुराणोंमें निरूपित सूर्यवंश से चंद्रवंश का उद्भव - एक अध्ययन

बारैया गीताबेन डी.
पीएच.डी.शोध छात्रा, संस्कृत विभाग,
महाराजा कृष्णकुमारसिंहजी भावनगर यूनिवर्सिटी, भावनगर

- संक्षेप :

पुराण भारतीय इतिहास का प्रतिबिंब है, जिसमे भारत की सभ्यता, संस्कृति, विद्या-वैभव का विलास और सामान्य जीवन की छवि प्रतिबिंब होती है । भारत की आधिभौतिक, आधिदैविक एवं आध्यात्मिक उन्नति का श्रेय पुराणों को ही है । पुराण न केवल इतिहास है, आपिंटु वे शिव-कल्याणकारी त्रिविध उन्नति के प्रथ प्रदर्शक भी है । पुराण भारतीय संस्कृति का मेरुएड है ।

महाभारत के (आदिपर्व १ /२४०) आदि पर्व में कहा गया है कि सत्यवती के पुत्र व्यास ने प्रथमत: अढारहो पुराणों का प्रणयन किया तद्परान्त महाभारत की रचना की ।

पुराणों कि संख्या प्राचीन काल से अढार मानी जाती है । “अष्टादश”शब्द का प्रयोग अक्सर विभित्र ग्रंथों और पुराणों में किया जाता है । देवीभागवत में अष्टादश नामों का श्लोक मिलता है ।

मद्वयं भद्वयं चैवब्रत्रयंवचतुष्टयम्।
अनापलिंगकूस्कानिपुराणानिपृथक्-पृथक्॥(१)

- शब्द कुंजी
  ययाति, वंशावली, नहुष

- **पुराण का लक्षण**

पुराणों की वैशिष्टय की चर्चा करने पर प्रायः “पंचलक्षण”काउल्लेखयत्र-तत्रमिलताहैजिससेयहसिद्धहोताहैकीपुराणकेसाथ“पंचलक्षण”काघनिष्ठसम्बन्धहै।

सर्गश्चप्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणिच।
वंशानुचरितंचेतिपुराणंपश्वलक्षणम्।।(२)

(देवीभागवतम पूराणम - १,३,२)

माहातम्यमपि चास्तिवयं सत्यं शौयं दुयार्जवम ।
विद्वद्रभि : कथ्यते लोके पुरणे कवि सत्तमें ॥
पुराण-विमर्श पृष्ठ नं. १२५

- विष्णुपुराण के अनुसार

सर्गश्यप्रतिसर्गश्य वंशमन्वन्तराणिच।
सर्वष्वेतेषुकथ्यन्तेवंशानुचरितंचयत्।।(३)

- मत्स्यपुराण के अनुसार

सर्गश्यप्रतिसर्गश्य वंशोमन्वन्तराणिच।
वंशानुचरितंचैवपुराणंपश्वलक्षणम्।।(४)

"पंचलक्षण"शब्दपुराणकाइतनाअनिवार्यअंगमानाजाताहैकिअमरकोशमेयहशब्दबिनाकिसीव्याख्याकेहीप्रयूक्त हुआहै।

- मुख्य पुराणों मे ययाति का वंश

ययाति चंद्रवंश के एक प्रतापी और तेजस्वी राज्य थे ।

पुरुरवा
↓
आयुः
↓
नहुष
↓
ययाति

इस तरह उनकी वंशावली है । उनका विवाह शुक्राचार्य की बेटी और स्वामी की बेटी देवयानी से हुआ था । उनका विवाह वृषभ की पुत्री शर्मिष्ठा के साथ भी हुवा था ।

- पुराणों मे पुरुषार्थ चतृष्ट्य पृष्ठ नं. १६
- विष्णुपुराणम् ३.६.२५
- मतस्यपुराणम् २५,६४
- मार्कण्डेयपूराणम् १३४,१३
- अग्निपूराणम् १,१४
- भविष्यपूराणं २.५
- क्रूमपुराणम् १-१२

१) विष्णुपुराणमें ययाति की वंशावली

विष्णुपुराण के चौथे भाग के दसवे अध्याय में ययाति की सूर्यवंश से चंद्रवंश की उत्पती दर्ज की गई है ।

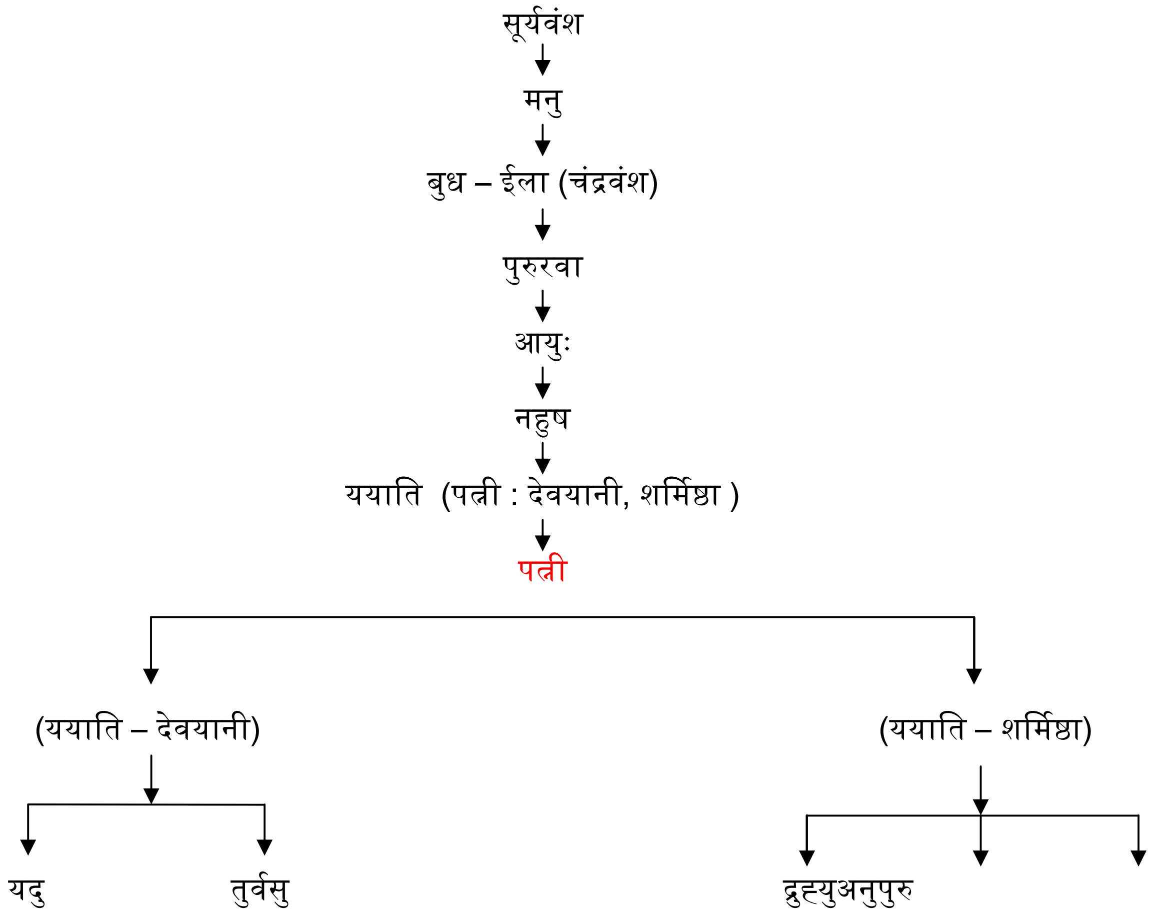

२) वामनपुराण के अनुसार ययाति के वंशावली में कोई माहिती मिलती नहीं है।

३) भविष्यपुराण के अनुसार ययाति की वंशावली

भविष्यपुराण में कुछ अंशों में मिले चंद्रवंश के वर्णन के अनुसार, ययाति ने अपने पुत्रों का उपयोग क्रमशः चार पुत्रों के पास जाता है।उनका एक बेटा यदु है।जब ययाति वृद्धको गले लगाने के लिए यदु से कहता है, तो यदु ययाति से कहता है कि वह पीड़ितों को नष्ट करने के लिए बुढ़ापा नहीं चाहता,बुढ़ापारूप,शक्ति,बुद्धि और जीवन शक्ति को नष्ट कर देता है।

यति ने म्लेच्छोका राजा बनने के लिए यदु को शाप दिया कि यदु म्लेच्छोका राजा बन जाए।म्लेच्छो का वर्णन भविष्यपुराण के प्रथम खंड के प्रतिसर्गपर्व में मिलता है लेकिन चंद्रवंश के वर्णन में भी ययाति के बारे में जानकारी नहीं है।

यतिययातीसंयात्यातिवियातिकृतिसंज्ञा।
नहुषस्यषट्पुत्रामहाबलपराक्रमाबभूवुः॥
यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।।

४) **भागवतपुराण के अनुसार ययाति की वंशावली चंद्रवंश के अनुसार भागवतपुराण ९ स्कन्ध १८ से१९**

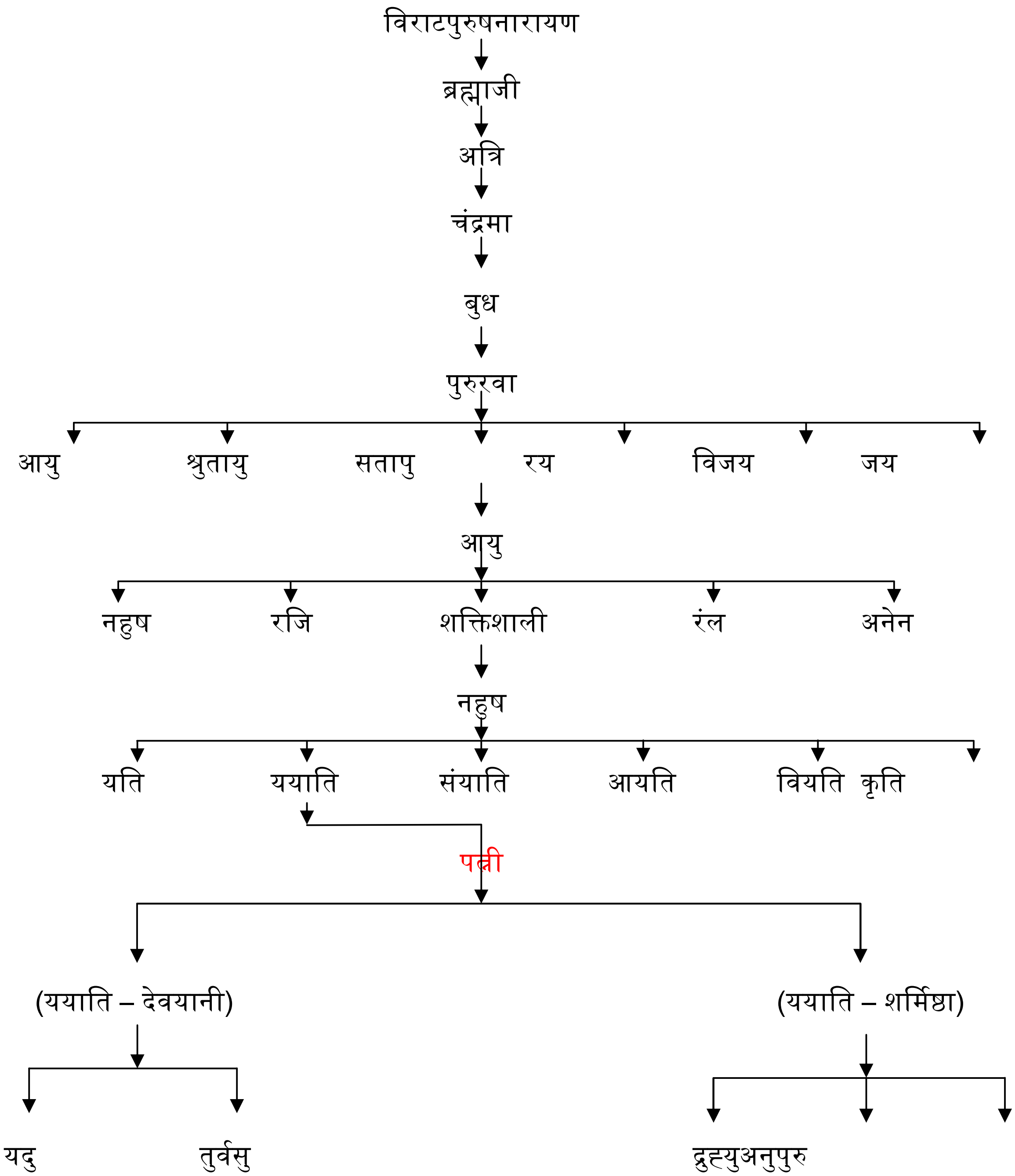

५) **मार्कंडेयपुराण के अनुसार वंशावली**

मार्कंडेयपुराण में १४ मन्वंतर का वर्णन विस्तार से किया गया है किंतु ययाति के बारे में उल्लेख नहीं मिलताहै।

६) अग्निपुराण के अनुसार ययाति की सोमवंश की वंशावली (अध्याय २७४ से २७८)

अग्नि पुराण में केवल ययातिवंशावली पाई जाती है।सोमवंशी के वंशावली २७४ से २७८में पाई जाती है।

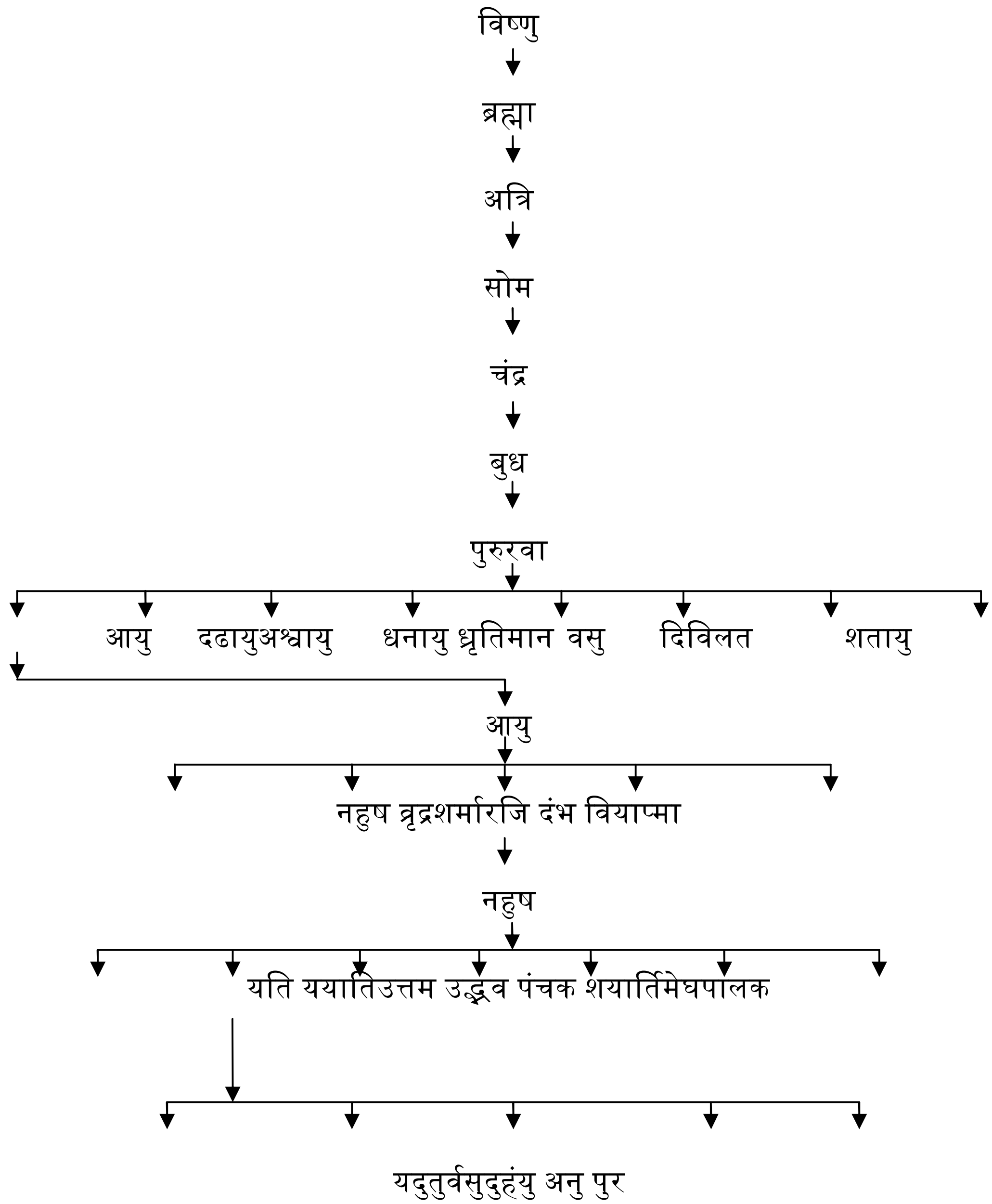

७) नारदीय पुराण के अनुसार वंशावली

नारदपुराण में विभिन्न विद्याओं, कर्मकांडो और राजवंशों का वर्णन, राजा के कर्तव्यों का राजतंत्र का पालन कैसे करें; इसके अलावा ययातिके बारे में कोई जानकारी नहीं है।

८) गरुड़पुराण के अनुसार गरुड़पुराण में पाए गए चंद्रवंश की सूची

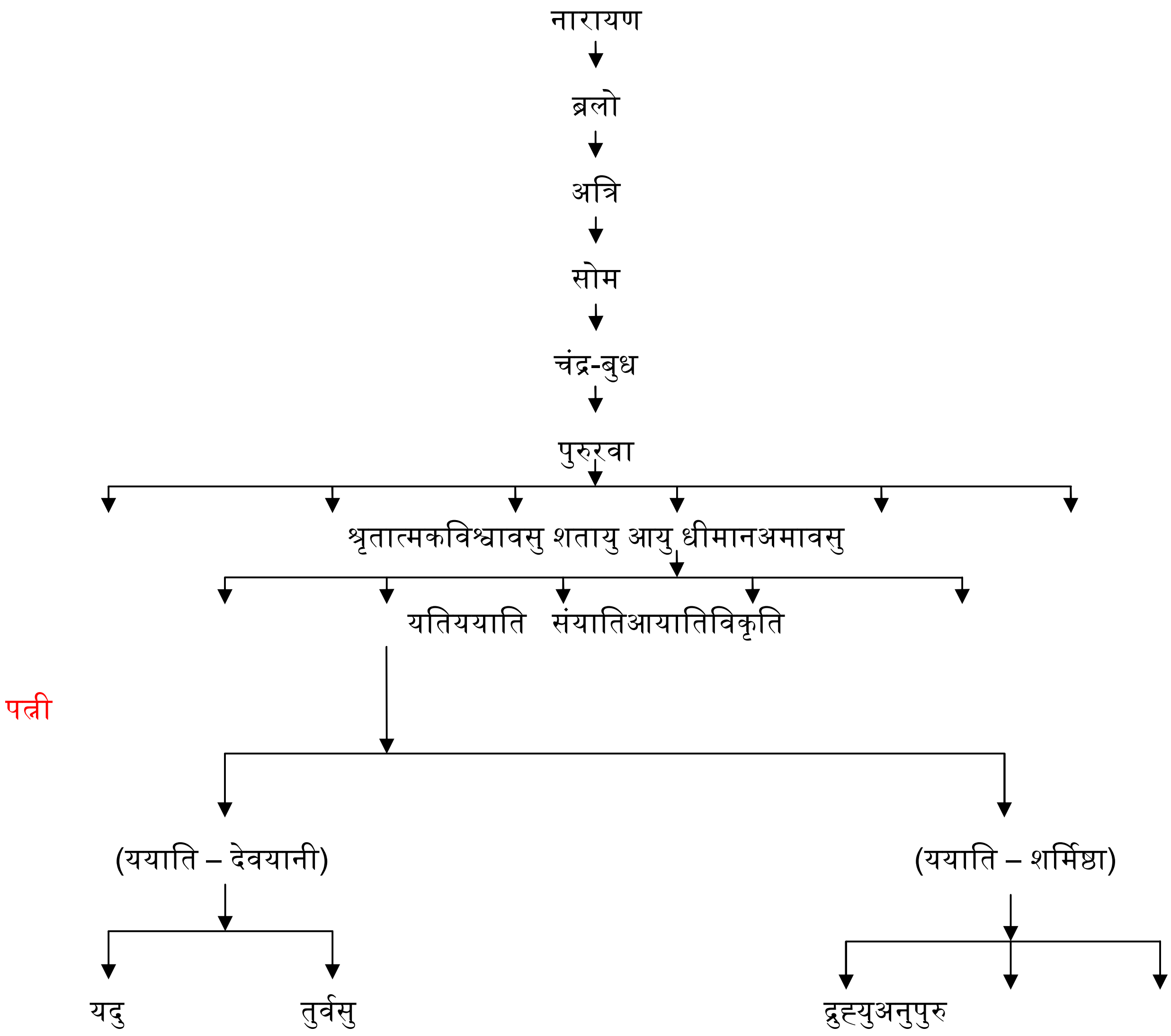

९) वराहपुराण के अनुसार वंशावली

भगवान के सभी अवतार वराहपुराण में वर्णित है। विभिन्न वर्णों का वर्णन किया गया है। श्राद्ध के महत्व को समझाया गया है। पंद्रह अवतारों की उत्पत्ति की कहानी पंद्रह तारीखों को से जुड़ी हुई है। प्राचीन इतिहास का विस्तृत वर्णन है लेकिन इस पुराण में ययाति का कोई उल्लेख नहीं है।

१०) ब्रह्मांडपुराण के अनुसार वंशावली

ब्रह्मांडपुराण में सृष्टि, विनाश आदि की उत्पत्ति का विस्तार से वर्णन किया गया है। इसके अलावाजमदग्नि, परशुराम के चरित्र और भार्गव द्वारा किए गए क्षत्रिय विनाश के साथ-साथ सागर चरित्र और सागर के दिग्विजय का वर्णन भी है, लेकिन ब्रह्मांडपुराण में ययाति के बारे में कोई जानकारी नहीं है।

११) ब्रहमपुराण के अनुसार वंशावली

आयु-स्वर्भाविनुकुमारी (पत्नी का नाम)

नहुषवृद्धशर्मा रंभरजिअनेना

नहुष-विरजा (पत्नी का नाम)

यतिययाति संयातिआयातिपार्श्वक

ययाति (पत्नी : देवयानी, शर्मिष्ठा)

पत्नी

(ययाति – देवयानी)

(ययाति – शर्मिष्ठा)

यदु तुर्वसु

द्रुह्युअनुपुरु

१२) रामायण के अनुसार वंशावली

रामायण में अयोध्याकांड में सर्ग -१३ से सर्ग-२१ में ययातिचरित्र की थोड़ी सी माहिती उपलब्ध है उसके अनुसार ययाति सोमवंशी आयुपुत्र नहुष का छहपुत्रोंका दूसरा पुत्र है। ययाति राजा हुए।

ययाति (पत्नी : देवयानी, शर्मिष्ठा)

पत्नी

(ययाति – देवयानी)

(ययाति – शर्मिष्ठा)

यदु तुर्वसु

द्रुह्युअनुपुरु

१३) कूर्मपुराण के अनुसार वंशावली (-२२अध्यायमें)

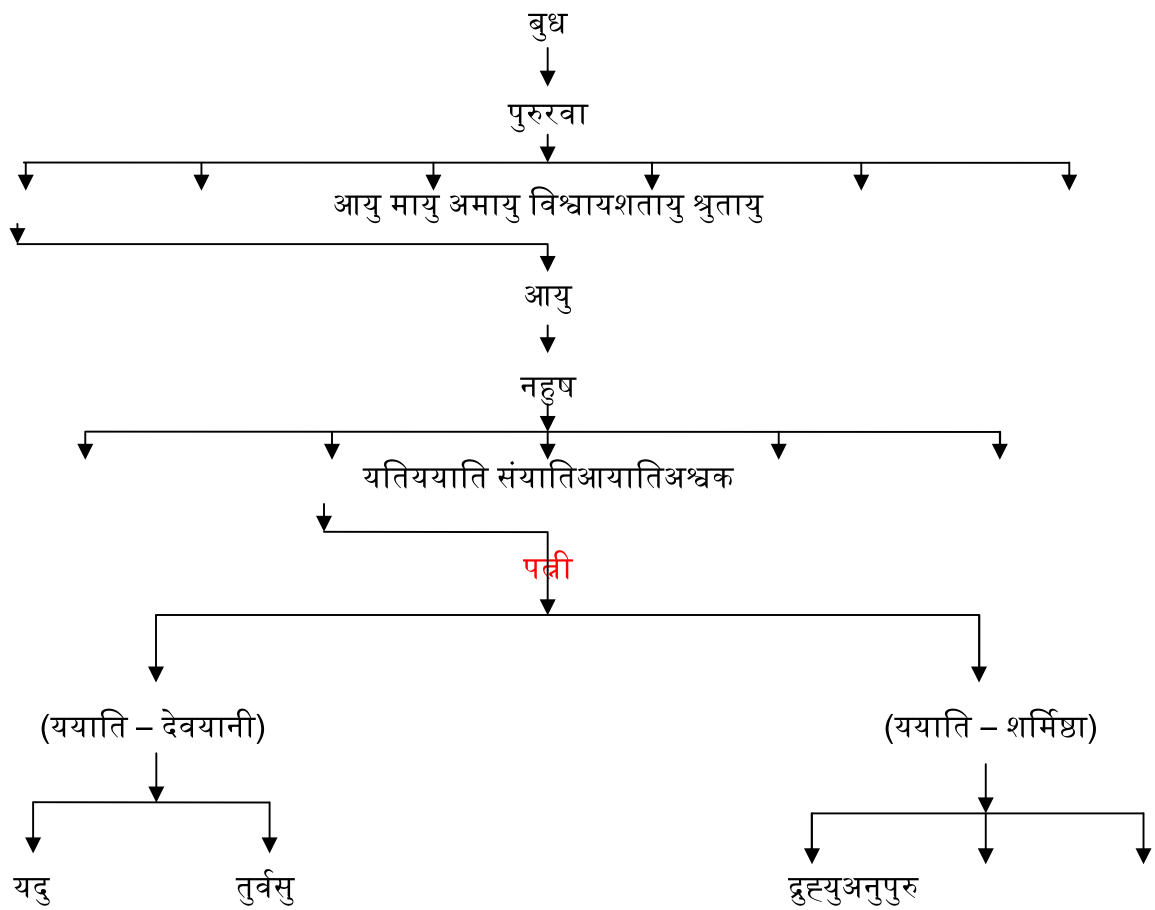

१४) ब्रहमवैवर्तपुराण के अनुसार वंशावली

ब्रहमवैवर्तपुराण में भगवान कृष्ण के महाभाष्य और राधा के महाभाष्य का वर्णन है। किंतु ययाति का उल्लेख नहीं है।

१५) स्कंदपुराण के अनुसार वंशावली

इस पुराण में सोमवंश का वर्णन मिलता है, जिसमें नहुष के चरित्र का वर्णन विस्तृत से है। इसमें नहुष के कर्मों और स्वर्ग से नहुष के वंशज, इंद्र द्वारा स्तुति आदि का वर्णन है। इसके अलावा कई अन्य पात्र भी हैं, लेकिननूसानंदन ययाति का उल्लेख नहीं है।

१६) महाभारत के अनुसार आदिपर्व में वंशावली

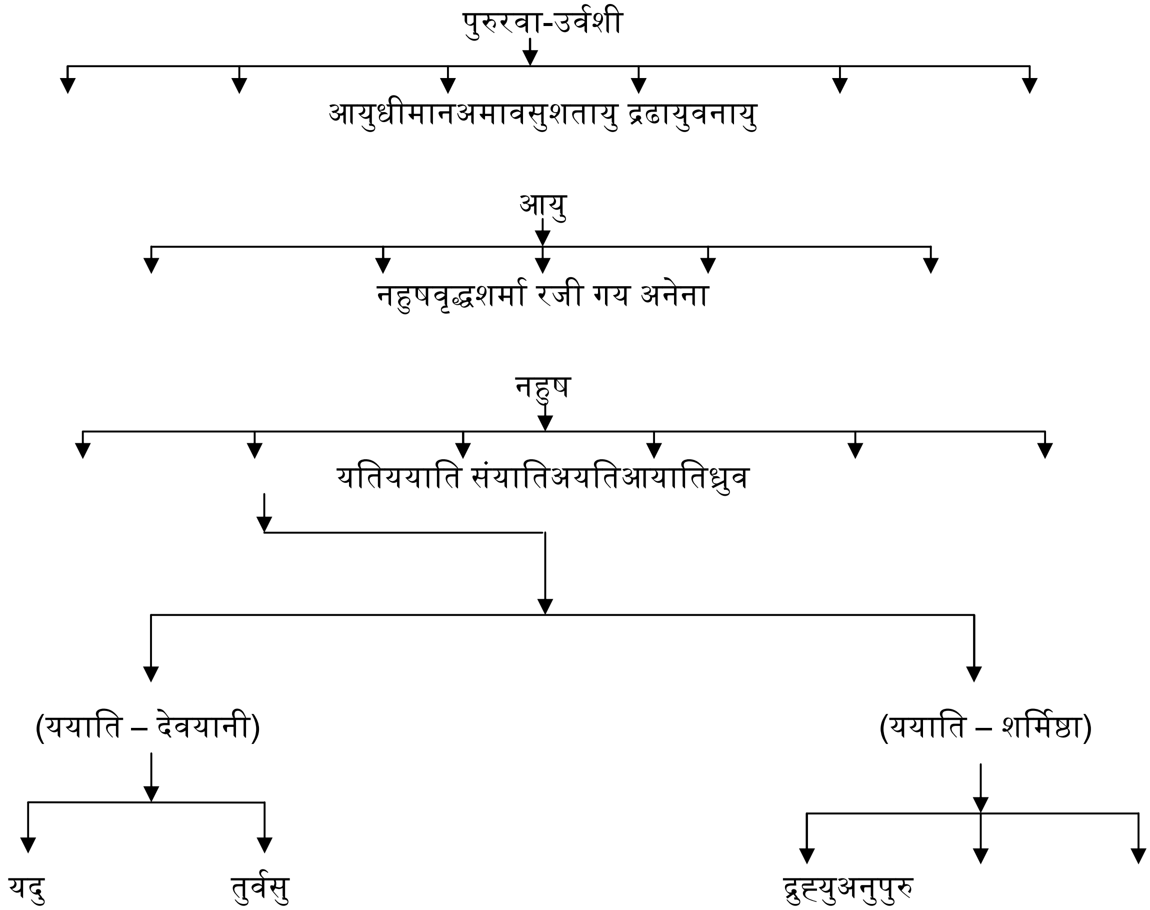

- ## समापन

मुख्य पुराणों में निरूपित सूर्यवंश से चंद्रवंश उद्भव में उपरोक्त महाभारत में आयाति का उल्लेख नहुष के पाँचवे पुत्र के रूप में किया गया है, जबकि विष्णुपुराण में वियाति और ध्रुव को छठे पुत्र के रूप में उल्लेख किया गया है जबकि विष्णुपुराण में कृति का उल्लेख किया गया है। विष्णुपुराण और भागवतपुराण की एक ही वंशावली है। अग्निपुराण में नहुष के सात पुत्रों का उल्लेख है, जबकि अन्य पुराणों और महाभारत में छह पुत्रों का उल्लेख है। इसके अलावा, अग्निपुराण में नहुषपुत्रोंनश नाम भी अलग अलग पाए गए-हैं। वायुपुराण में न्ह ुष के पाँच पुत्रों का उल्लेख है। लेकिन पाँचवें बेटे का नाम का उल्लेख वायुपुराण में नहीं है क्योंकि पाठ में भिन्नता है। गरुड़पुराण अन्य पुराणों के साथ चंद्रवंश की साम्यहै। ब्रह्मपुराण में भी चंद्रवंश के नामकरण में साम्यता है। ब्रह्मपुराण में आयु की पत्नी का स्वर्भानुकुमारी और नहुष की पत्नी का विरजा नाम से उल्लेख मिलता है। अन्य कोई पुराण में आयु और

नहुष की पत्नियों के नाम नहीं मिलते हैं। कूर्मपुराण के अनुसार पाँचवे पुत्र का नाम अलग है इस तरह लिंगपुराण में भी पाँचवां पुत्र का नाम अलग है।

संदर्भ

१) पुराण-विमर्श-आचार्य बलदेव उपाध्याय, पुनमुद्रित संस्करण-२०१८, प्रकाशक-चैखम्बा विद्याभवन.

२) पुराणों मै पुरूषार्थ चतुष्टयम-डॉ.मंजु लता शर्मा, प्रथम संस्करण २००२, प्रकाशक-परिमल पब्लिकेशन, दीली.

३) श्री विष्णुपुराण (सचित्र, हिन्दी अनुवादसहित - अनुवादक:- श्री मुनिलाल गुप्त संस्करण - २०७३ इक्यानर्वा पुनमुद्रित, प्रकाशक-गीताप्रेस, गोरखपुर.

४) महर्षि वेदव्यासप्रणीत - श्रीमदभागवतमहापुराणम (हिन्दी व्याख्या सहित), दितीय खण्ड स.२०५२, तेइसवा संस्करण, प्रकाशक गोविन्दभवन - कार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर.

५) महर्षि वेदव्यासप्रणीत - अग्निपुराण (हिन्दी-अनुवादसहित), अनु - श्री तारिणीश सा, डॉ.घनश्याम त्रिपाठी, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग, इलाहाबाद-३, संस्करण - तृतीय.

६) महर्षि वेदव्यासप्रणीत - भागवतपुराण, प्रकाशक - आविष्कार पब्लिकेशन जयपुर, राजस्थान, अनुवादक - भगवानदास लाहेटी.

७) महर्षि वेदव्यासप्रणीत - भविष्यपुराण, प्रकाशक - गोविन्दभवन - कार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर आवृति - २०१५.

८) महर्षि वेदव्यासप्रणीत - स्कन्दपुराण (हिन्दी-अनुवादसहित), प्रकाशक - गोविन्दभवन - कार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर, सं. २०१६.

हिन्दीग्रंथ

९) महाभारत - सटीकम, तृतीयभाग अनु-पण्डित रामचन्द्रशास्त्री के, प्रकाशक - चित्रशाला प्रेस, पुणे.

१०) मुख्य पुराणों में ययाति - सुरेश. एल. बारैया. प्रथम आवृति-२०५७, ISBN. 978-81-933950-7-6, प्रकाशक - गिरनार.

God's Grace or Self-Effort? An Analysis Regarding Svāminārāyaṇa-Sādhanā

Sadhu Gyananandas

PhD student,

Maharaja Sayajirao University, Vadodara

Abstract

Over the years, scholars have given considerable attention to the circulation of key philosophical principles and the development of religious practices in the Svāminārāyaṇa faith.Svāminārāyaṇa had revealed both sādhanā and siddhi (the final attainment) in his teachings. However, less attention has been shown to its unique spiritual endeavors(sādhanā).

From ancient times, the question has been posed in front of the scholars in the various philosophical debates that which is the most indispensable factor in attaining emancipation or moksha? One group of scholars believe that God's grace is the only factor to attain moksha. On the other hand, the second group claims that personal endeavor is the only key to obtain liberation.

In this paper, we are exclusively analyzing the role of God's grace and the self-effort regarding Svāminārāyaṇa sādhanā explored in the Svāminārāyaṇa Bhāṣya in light of the Svāminārāyaṇa's Vacanāmṛta.

Keywords

Svāminārāyaṇa Vedānta,sādhanā, God's grace, self-effort, Akṣarabrahman, Guru

Abbreviation

BG – Ṡrimad-Bhagavad-Gītā

IU – Īśāvasya Upaniṣad

IUSB – Ishavashya-Upaniṣad-Svāminārāyaṇa-Bhāṣya

KeU – Kena Upaniṣad

KU – Kaṭha Upaniṣad

MU – MuṇḍakaUpaniṣad

SSS – Svāminārāyaṇa Siddhānta Sudhā

SSSK – Svāminārāyaṇa Siddhānta Sudhā – Kārikā

SU – ṠvetāṡvataraUpaniṣad

SV- Svāmīnī Vāto

Vac. – Vacanāmṛtam

Introduction

The Svāminārāyaṇa School of Vedānta aims to provide a coherent system of philosophy combined with the tradition which satisfies aspirants to sustain their faith and attain the spiritual goal which can be realized during one's life-time through the Guru-directed discipline enlivened and enlightened by brahmavidyā coupled with dutifulness (dharma), (vairāgya), knowledge (jñāna) and devotion (bhakti),

which is crowned by the grace of God earned through the devotionals in its truly cognitive spirit.[1] Svāminārāyaṇa's philosophy is realistic. In it, man, the world and God are all real. Man's outlook on life and the world is real. The values, spiritual endeavor, bondage and liberation are real. The denial of these things would reduce the whole spiritual efforts into a sort of mock-battle. The denial of all these would lead to spiritual anarchy of values and virtues; and would cause disinterest, inactivism and a loss of inspiration and enthusiasm, self-ascent and freedom. Svāminārāyaṇa, therefore, holds that without assiduous spiritual endeavor (sādhanā), the jīvas cannot attain the highest goal.[2]

Spiritual Endeavor (Sādhanā)

The Svāminārāyaṇa School believes in five eternal ontological entities, jīva īśvara, māyā, Brahman and Parabrahman.[3] Among this, the jīvas and īśvara are under the clutch of māyā, with the grace of Brahman and Parabrahman, they engross in the spiritual endeavors and free themselves from māyā and attain mokṣa. All the efforts that an aspirant does by thought, word, and deed to achieve the final goal of his life are called Sādhanā or disciplined and dedicated spiritual endeavors.Bhadreśadāsa[4], the Svāminārāyaṇa Bhāṣyakāra elaborates:

कार्यातत्रैवभक्त्याप्रकटहरिसुधीर्दिव्यभावंनिधाय

सेव्योब्रह्मस्थदेवोभवभयतरणेस्वामिनारायणोयम्॥(SSS[5] Pg. 306)

"To overcome and become free from the fear of māyika samsāra, one should worship the manifest Svāminārāyaṇa, who resides within the Brahmasvarūpa Guru with intense divinity."

The final aim of life is the ultimate liberation of one's Ātman to attain Parabrahman and the realization of Ātman and Paramātman. To accomplish this ultimate aim of life, an aspirant performs endeavor according to the given place, time, actions, company, mantra, śāstra, initiation meditation.[6]

Graceand Self-Effort

What does self-effort play a role and what is the significance of God's grace to attain the ultimate spiritual goal? Or both have the same weightage? These are some of the most discussed questions in the Indian Vedanta tradition. In the Svāminārāyaṇa tradition, both factors are accepted to attain liberation, yet each has a perfect proportion and essential role which are elaborated in the Vacanāmṛta.

Firstly, Svāminārāyaṇa chides those who rely on their endeavors to achieve liberation while discounting the absolute need and power of God. Evoking the classical imagery of crossing the ocean of life and death, Svāminārāyaṇa explains:

"A person without such a [resolute] conviction [of God's nature) attempts to attain liberation using the strength of his own endeavors, but he does not strive for it by relying on the grace of God. Such a senseless person is as foolish as someone wishing to cross the ocean by his own efforts, without the aid of a ship. Conversely, one who wishes for liberation through the grace of God is wise, like one who wishes to cross the ocean by traveling in a ship." (Vac. Gadh. 1/37, Pg. 94)

1 SSSK – 366, 387
2 Vac. Sar. 11
3 Vac. Gadh. 1/7, Pg.36; Vac. Gadh. 3/10, Pg.599
4 Sadhu Bhadreśadāsa is a Sanskrit scholar and an ordained sadhu of the Bochasanwasi Akshar Purushottam Swaminarayan Sanstha. In 2017 he completed the Swaminarayan Bhāṣyam, a five-volume classical Sanskrit commentary on the Prasthānatrayī (the Upaniṣads, the Gita and the Brahmasūtra).
5 SSS- M-1- Svāminārāyaṇa Siddhant Sudha, Mangaldhara, there are also some abbreviations like, only BS for Brahmasūtra, BSSB- Brahmasūtra Svāminārāyaṇa Bhāṣyam, xUSB, respectively UpaniṣadSvāminārāyaṇa Bhāṣyam, BGSB- Gita Svāminārāyaṇa Bhāṣyam and so on.For detail see at appendix. The Bhāṣyakāra stands for Svāminārāyaṇa Bhāṣyakāra; Bhadreśadāsa.

6 Brahmadarshan Sādhu, Brahmvidyano Rajmarg-2, Pg.1. Svāminārāyaṇa Akṣarapīṭha, Ahmedabad.

On the other hand, Svāminārāyaṇa highlights personal endeavor as well:

"Hence, the personal endeavor itself is the greatest of all spiritual endeavors for attaining liberation." (Vac. Gadh. 2/12, Pg. 416)

Now we will elaborately analyze that what roles do God's grace (kṛpā) and on effort (prayatna) play in securing liberation.

Ocean of Compassion

In the Svāminārāyaṇa tradition, with the inspiration of the Guru, when the aspirant's spiritual endeavor (sādhanā) reaches its peak of performance, it draws a quicker response from God and His consequent grace. He showers His grace, draws the seeker closer to Him, uplifts him to the height of perfection, and blesses him with the place in His divine abode. God is the beginning and God is the end of all efforts. He is both necessary and sufficient to realize the highest goal. A seeker treads the path of perfection by His grace, derives the strength to work out appropriate efforts, finds inspiration at each stage to get His closer and succeeds in attaining perfection through His grace. Bhadreśadāsa cites:

दयार्णव: कृपासाध्य: प्रसादात्सुलभाकृपा।

ब्रह्मभावात्प्रसीदेच्चब्रह्माक्षरपुरुषोत्तम:।।SSSK 366।।

"Parabrahman is an ocean of compassion and attainable through His grace. His grace is easily attainable through his favor. Puruṣottama, who is accompanied with Akṣara, is pleased through brahmabhāva."

To remind the power of God's grace, the Śruti reveals:

नायमात्माप्रवचनेनलभ्यो

नमेधयानबहुनाश्रुतेन।

यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः

तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वाम्।।KU 2/23।।

"This Self (Paramātman) cannot be attained by instruction, nor by intellectual power, nor even through much hearing [i.e. learning). He is attained only by the one whom the Self [Paramātman] chooses. To such a one, the Self (Paramātman) reveals his own form." (MU 3/2/3, KU 2/23) When elaborating on the term 'chooses' (vrnute), Bhadreśadāsa explains:

"यंमुमुक्षुंवृणुतेस्वानुग्रहेणस्वीकरोति, यस्मिन्प्रसन्नोभवतिइतियावत्, तेनैवपरमात्मानुगृहीतेनकृपापात्रेणभक्तेनएष: परमात्मालभ्य:साक्षात्कर्तुंशक्य:।" (KUSB 2/23, Pg. 118-119)

"Of the worshipper who is dedicated solely to Him (svaikanistha upāsaka). Only to such a vessel of Parabrahman's grace {Parāmātmakspābhājana} does he become realizable {labhya} and reveals himself."This as the gracious and loving acceptance by Parabrahman - whom he variously describes as 'an ocean of great compassion' {Parāmadayāsāgara} and a treasure true love of grace {Kṛpānidhi} –

Bhadreśadāsa adds at KU 2/23 that instruction, intellectual power, and scriptural learning are representative of all endeavors that can be performed in an attempt to reach God. They alone are inadequate. Parabrahman thus remains 'Kṛpā Sādhya', attainable by grace alone.[7]

Efforts Earn Pleasing

If God does everything, then what is the need of other spiritual endeavors? By keeping this question in mind, Bhadreśadāsa is careful, however, of not being overly forcefully pitting human effort against divine grace. In adding the word 'kevala' his comment above, he clarifies that while all endeavors are adequate in realizing God, they are inadequate alone, in and of themselves. They can still be effective

[7] KUSB 2/23, Pg. 119

in pleasing God, who will then bestow his liberating grace upon his beloved devotee. To be absolutely clear here: God is pleased with the seeker's devout, sincere and persistent effort, or striving, not necessarily the 'works' themselves. God himself remains infinitely beyond the reach of those actions. So, God's grace is absolutely indispensable, but efforts are not totally useless either, even though they can only please God and never (fully or directly) earn his grace.[8] Thus,

“परमात्मानस्वतःकल्पितसाधनसाध्योपितुतत्कृपैकै साध्यइतिसिद्धान्तितम्”(MUSB 3/2/3, Pg. 293)

“God is not realized by self-imagined means but by only His grace. This is the principle.”

Self-imagined Means

In the Svāminārāyaṇa Darshan, whatever spiritual endeavors are described are directly guided by God or the brahmasvarūpa Guru, on the other hand, self-imagined endeavors have no value at all, even they may seem very stringent and difficult to be applied on an average seeker. GuṇātitānandaSvāmi proclaims:

“Even if only a little is done by the commands of God, much is achieved. And even if one does more by one’s own will, little is achieved. And those commands which erode dharma should be followed judiciously.” (SV 2/26)

He further goes:

“For tens of millions of years, this jīva has acted as per its own wishes. In fact, it is not possible to state for how many years. But now, with this body, do what God likes. Do not be deceitful in obeying commands. Do not enjoy everything that is offered, but learn to renounce.” (SV 2/83)

If there are any efforts that Bhadreśadāsa does dismiss as utterly futile, they are the 'self-imagined means' (Svataḥkalpitasādhanā) of a person who refuses to follow the authoritative teachings enjoined in revealed texts or by the Guru. These qualifications are necessary because of the immediately following verse in the Muṇḍaka Upaniṣad:

नायमात्माबलहीनेनलभ्यो

नचप्रमादात्तपसोवाप्यलिङ्गात्।

एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वां-

स्तस्यैषआत्माविशतेब्रह्मधाम॥MU 3/2/4॥

“This Self [Paramātman] cannot be attained by one who is weak, nor by inadvertency, nor by austerities marked without authoritative endorsement. It then concludes:

“But the knower [of Brahmavidyā] who strives by these means [i.e. learning, austerities, etc.) attains this Self [Paramātman) and enters Brahmadhāma. (MU 3/2/4)

Thus, when these same efforts - including those mentioned in MU 3/2/3 and all others are informed by correct philosophical knowledge, practiced according to the calling and guidance of the Guru and directed solely to please God, they can indeed play some useful part in securing liberation by God's grace.

Praxis, therefore, is not in total contradistinction to the idea of sola gratia (liberation by ‘grace alone'). All efforts are directed to pleasing God and thereafter receiving his grace, which alone is capable of granting liberation. Liberation thus comes at the end of one's endeavors, but not as the fruit. With liberation being totally unattainable by human effort alone, it leaves no scope for finite souls to boast of it as their accomplishment.’

Receiver of Grace

[8] KUSB 2/24, Pg. 120

What praxis does do, however, is to develop the aspirer of liberation into a vessel (patra or bhājana') as Bhadreśadāsa states, capable of effectively receiving and, importantly, retaining and responding to God's grace. Without in any sense diminishing the potency of God's grace, this also helps explain why God is not an unjust or capricious distributor, injudiciously doling out his favor.

In so saying, however, nor does God relinquish his absolute native to shower his grace upon whomsoever he pleases. Thus, even if God's grace is regarded as absolutely free and un-earnable,

Yet available fully and equally for everyone, like the rain that showers upon the earth, it is only those who are adequate 'vessels' who can receive that grace and make use of it. Svāminārāyaṇa elaborates on this in Vac. Sār.11. When Muktānanda Svāmi asks, "Personal endeavor is mentioned in the scriptures, but how much is actually achieved by personal endeavor and how much is achieved by God's grace?"

Svāminārāyaṇa goes on to describe a worthy recipient of God's grace. Such a person, he explains, strictly observes dhārmika disciplines such as nonviolence and eightfold brahmacarya, has an absolutely firm realization of him/herself as the ātman, is firmly detached from worldly pleasures and has an intense and enduring devotional faith. These four aspects of sādhanā correspond to what is traditionally termed within Svāminārāyaṇa texts as dharma {observance of scriptural injunctions}, jñāna (ātman-realization) (not to be confused with the broader, more philosophical knowledge of Brahman and Parabrahman), vairāgya (detachment) and bhakti (devotion). Collectively, they are called 'Ekāntika Dharma' or 'Bhāgavata Dharma', which we learned earlier is one of the reasons for God's manifestation on earth (Vac. Gadh. 2/46, Gadh. 3/21), and which features repeatedly in the Vacanāmṛta and Svāmīni Vāto as a matrix for pleasing God (e.g. Vac. Gadh. 1/21, SV 3/25). In Vac. Sār. 11, Svāminārāyaṇa is sure to add that all of these endeavors should be enjoined by the words of a true Guru and the scriptures', before concluding:

"God's grace is only bestowed upon one who has such characteristics."(Vac. Sār. 11, Pg. 228)

Perhaps sensing the enormity of the task of perfectly cultivating these characteristics, Nityānanda Svāmi firstly acknowledges Svāminārāyaṇa's point but then immediately asks:

"What becomes of one who has some deficiency in cultivating these characteristics?"

Svāminārāyaṇa forthrightly answers:

"Then he does not attain ultimate liberation, i.e. God's Akṣaradhāma. Instead, he attains some other abode of God."

Svāminārāyaṇa refers here to the abodes of other avatāras and paradisiacal realms of the devas, which, in comparison to Akṣaradhāma as good as naraka, he states. After further elaboration Svāminārāyaṇa ends by reiterating his answer by reiterating his earlier position, this time with added force.

"Hence, whether it takes one life or innumerable lives, only when one develops the previously described characteristics and becomes extremely free of worldly desires, does one become a worthy vessel of receiving God's grace, and only then will one attain ultimate liberation. Without it, one will definitely not attain it."

Svāminārāyaṇa is clear, then, that liberation is a result of God's grace only, and that spiritual praxis is necessary to receive and apply that liberating grace. BGSB echoes:

"विधेयात्माविधेय: शास्त्रगुर्वादेशवर्तीआत्मायस्यास्वच्छन्दाचार: प्रसादंगुरुहर्यनुग्रहम्अधिगच्छतिप्राप्नोति"(BGSB 2/64, Pg. 64)

"A devotee who treads the path of righteousness shown by the scriptures and the Guru will attain the grace of God and the Guru." Moreover, in the very next verse of the BG declares the benefit of the grace: "all the miseries and problems of that devotee are removed and he can engross freely in the form of God."[9] In this manner, the BG invariably demonstrates the micro role of both factors.[10]

[9]BGSB 2/65; Pg. 64

[10] BG 18/56,58,62,73,75

The BSSB also emphasizes the fact.[11] We can draw a connection between the grace and the efforts by this example:

“परमात्मकृपयैवतदुपाकस्यस्वाभीप्सितसकलसाधनोद्योगसंभवात्तदृतेकेवलानांसाधनानामकिन्चित्करत्वात्सच्छास्त्रप्रतिपादिततदलौकिकमाहात्म्यानुसन्धानलक्षनस्तद भिसंबन्ध: सर्वत्रसाधनेषुनियमेनउपसंहार्यइतिभाव:”(BSSB 3/3/55, Pg. 351)

“Only by the immense grace of God, an aspirant can accomplish his spiritual endeavors, without Him, all the spiritual efforts are worthless, so one must add the brahmabhāva in his spiritual efforts in order to make them fruitful, which are asserted in the scriptures.”

At this point, we should ask the more pointed question: What form does this loving grace take?

Bhadreśadāsa answers while commentating on KU 2/23, the same verse found in MU 3/2/3 cited above.

This is the form of his [Paramātman's) grace: Seeing his devotee earnestly endeavoring by several means to please him, God, the ocean of grace that he is, grants that devotee access to the profound association of the Akṣarabrahman Guru – who is his [Paramātman's] supreme worshipper, who has the greatest love for him, who eternally has a complete and perfect realization of him, and who can be regarded as his own form - so that his devotee can easily realize him [Paramātman]. Then, by listening, reflecting, etc. upon the Guru's teachings, and serving him with the belief that he is the very form of God - as directed by such statements as 'Who has the highest devotion to God and, as he does to God, also to the Guru (SU 6/23)', etc. – that devotee, having developed an oneness with his self and Brahman and having received the grace of God, realizes Paramātman.(KU 2/23)

In this way, the Svāminārāyaṇa school deciphers explicitly the role of God’s grace and personal endeavors.

The Prominent Sādhanā to Attain Unhindered Grace

Brahmabhāva is the most prominent spiritual endeavor in the Svāminārāyaṇa tradition to attain the grace of Parabrahman and Akṣarabrahman. All the spiritual endeavors, for realizing the ultimate reality are included in brahmabhāva. Bhadreśadāsa proclaims:

यद्बैभवात्पराशान्तिःकर्माऽलेपोऽप्यवाप्यते।सुकरःकर्मयोगश्चदेहभावनिवारणा॥

स्वजनेममताऽभावःस्त्रीविषयादिनाशनम्।परभक्त्यधिकारित्वंजीवन्मुक्त्यनुभावनम्॥

दिव्यभावोऽक्षरप्राप्तिरित्यादिसहजंभवेत्।इहोच्यतेब्रह्मभावोब्रह्मसङ्गप्रभावितः॥SSS Pg.307॥

“After attaining brahmabhāva through accompany of Brahman, an aspirant attains the ultimate peace, no bondage of karma and the affection towards his body remain. Karma yoga becomes easy, the sense of I ness, my ness, and attraction towards the opposite gender is removed. He gets the ability for ultimate devotion and experiences the divinity, acquisition of the abode of God in this very life.”

What exactly this brahmabhāva is? Bhadreśadāsa answers the question in the SSS:

Brahmabhāva means to acquire oneness with Brahman. One who attains this Brahmabhāva state is called brahmarūpa. Here oneness means acquiring the virtues of brahman which are indispensable for attaining the ultimate liberation.[12]

---

[11]“प्रत्यक्षब्रह्मस्वरूपगुरुदृढतमप्रसंगोपदेशाभिर्ब्रह्मात्मैक्यंसंपाद्यप्रत्यक्षपरमात्मसमाराधानलक्षणभक्तावनुष्टितायांतस्यैवानुग्रहतस्दिव्यस्वरूपंसाक्षात्क्रियते” (BSSB 3/2/23, Pg.300)

[12] SSS Pg. 308

Svāminārāyaṇa invariably states the importance of brahmabhāva. For example,

“Only one who is brahmarūpa has the right to offer bhakti to Puruṣottama.”(Vac. Loya. 7, Pg. 303)

Accepted EssentialDaily Sādhanā for Grace

Svāminārāyaṇa was more interested in dealing with the practical problems faced by the seekers of salvation; and their solutions which would enable them to reach the goal easily. In his Vacanāmṛta we find a large section dealing with these problems put forth by the disciples in the form of questions and queries. The practical guidance and solutions suggested by him, after discussing each of the factors which help or hinder the spiritual perfection, is a unique contribution of Svāminārāyaṇa forcing us to call his teaching a 'practical philosophy'. Therefore, in this section, we shall deal with the same.

Satsaṅga is a cognitive act of keeping the company of the holy. The word Satsaṅga' is composed of two words, namely, ‘sat' + 'saṅga'. The word 'sat' connotes 'true', 'real', and 'holy'; whereas the word 'saṅga' connotes 'congenial company'. Thus, the word 'Satsaṅga' means the sincere maintenance of the company of the holy (which is true and real). The word 'sat' refers to ‘ātman', 'Paramātman', Satpuruṣa (the Akṣarabrahman Guru) and the holy scriptures (satśāstra). In its broader sense, the word Satsaṅga refers to the holy fellowship of the devotees consisting both of sādhus (monks) and Gṛhasthas (householders) who are committed and dedicated to God.

A seeker on a pathway to God must do Satsaṅga to acquire virtues. The development of certain ethico-religious virtues and eradication of untoward elements i.e. vices and habits is an integral part of spiritual perfection. The discipline, the qualities and the virtues that ought to be acquired and developed with systematic sincere efforts and constant Goal-awareness and practice are discussed in the passages that hereunder.[13] The nature and place of each one, in the life of a seeker, is mentioned here.

इन्द्रियसंयमोमायाविकारादिविदारणम्।
एकान्तधर्मपुष्टिश्चस्वात्मनिब्रह्मरूपता।।SSSK 136।।
माहात्म्यसहितःसम्यङ्निश्चयःपरमात्मनः।
मोक्षःसर्वार्थसिद्धिर्हिप्रत्यक्षब्रह्मसङ्गतः।।SSSK 137।।

[13]परमदिव्यभावनरसितप्रत्यक्षपरमात्मैकान्तिकभिवाञ्छा (BSSB 1/1/1, Pg. 3)

श्रेयसाभिकाङ्क्षातत्परमप्रसादलाभ: (BSSB 1/1/1, Pg. 3)

बाह्यान्तःकरणसंयमनलक्षणंतपः (BSSB 1/1/1, Pg. 3)

वेदान्तादिशास्त्राणांवचनेषुचाऽऽस्तिक्यादिरूपःपरमोविश्वासइत्यादि। (BSSB 1/1/1, Pg. 4)

यःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपः। (BSSB 1/1/1, Pg. 6)

हियतःततःपरमात्मसङ्कल्पलक्षणाभिध्यानादेवअस्यजीवेश्वरात्मनःबन्धविपर्ययौजाग्रत्स्वप्नादितत्तदवस्थासुगमनरूपंबन्धनंतद्विपर्ययेणतत्तदवस्थातोवस्थान्तरप्राप्तिलक्षणामुक्तिश्चेत्युभौभवतः। (BSSB 3/2/5, Pg. 287)

तंस्वाच्छरीरात्प्रवहेन्मुञ्जादिवेषीकांधैर्येण। (BSSB 3/2/13, Pg. 294)

अविवक्षितार्थव्युदासकोमात्रशब्दः। (BSSB 3/2/16, Pg. 295)

सेव्यसेवकभावाद्यापादकोभेदसम्बन्धइष्यतइत्यत्राह। (BSSB 3/2/28, Pg. 303)

परब्रह्मप्राप्तिपरमोपायतयासेतुत्वेनव्यपदेशात्। (BSSB 3/2/30, Pg. 304)

"Control over the senses,[14] eradication of worldly desires,[15] nourishment of ekāntik dharma,[16] realizing one's Ātman as brahmarūpa, a complete conviction in God along with the knowledge of his glory,[17] mokṣa,[18] and achievement of all there is to be achieved- all this is to be achieved- all this is realized through association with the manifest, Akṣarabrahman Guru."

उत्साहोऽभ्यसनंधैर्यंविश्वासःसंयमोबलम्।
सुहृद्भावस्तथैक्यंचदासत्वंगुरुसेवनम्।।SSSK140।।
प्रार्थनाचमुमुक्षाचसहश्चगुणग्राहिता।
प्राप्यादिकाऽनुसन्धानमनन्तर्दृष्टिस्थाह्निकम्।।SSSK141।।
एतानिसाधनानिस्युर्गुरुप्रसन्नतायतः।
साक्षाद्ब्रह्मप्रसङ्गस्तुतेष्वपिप्रमुखंभवेत्।।SSSK142।।

"Enthusiasm[19] repeated practice of spiritual endeavors,[20] passions,[21] faith,[22] self-control,[23] strength,[24] fraternity, unity,[25] humility, service towards the Brahmasvarūpa Guru,[26] Prayer,[27] a desire for mokṣa,[28] tolerance,[29] perception of the good in others,[30] awareness of such concepts is the significance and glory of that which we have attained in the form of Satsaṅga, introspection, and daily offerings of bhakti.

These are spiritual endeavors through which one earns the guru's grace. However, amongst all of these, association with the Brahmasvarūpa Guru itself is truly the foremost endeavor."

Conclusion

The present study was designed to determine the essence of spiritual endeavors prescribed by Bhagavān Svāminārāyaṇa and his Gunātīta Sādhus, who have lived and taught a unique and practical path of spiritual Sādhanā that leads to the realization of Ātman, Brahman and Paramātman. Svāminārāyaṇa Sādhanā provides a detailed description of the importance of God's grace and self-effort. However, the grace of Parabrahman and the Brahmasvarūpa Guru is indispensable and playsa vital role in acquiring the ultimate spiritual goal; nevertheless, the value of spiritual endeavors is not overridden.

---

14 Vac. Gadh. 1/8, 2/1
15 Vac. Gadh. 3/18
16 Vac. Gadh. 1/19
17 Vac. Loya 7
18 Vac. Gadh. 1/54
19 Vac. Kar. 10
20 Vac. Sar. 11
21 Vac. Gadh. 1/29
22 Vac. Sar. 18
23 Vac. Gadh. 2/2
24 Vac. Gadh. 2/12
25 Vac. Gadh. 2/61
26 Vac. Gadh. 2/7
27 Vac. Gadh. 1/47
28 Vac. Gadh. 1/70
29 Vac. Gadh. 1/27
30 Vac. Gadh. 1/6,

One of the more significant findings to emerge from this study is the deep inclination with every sādhanā. This article provides an enumeration of specific spiritual practices that the devotee is to undergo to obtain the brahmasvarūp Guru's grace on earth ; thus, he attains the ultimate liberation. These findings contribute in several ways to our understanding ofvarious spiritual practices performed by millions of people every day. Thus, we have indeed touchedupon the most fundamental topic and question within the field of spiritual endeavor of the Svāminārāyaṇa tradition.

Bibliography[31]

APA style of citation

Aksharjivandas Sadhu (Ed.). (2013). *Vacanāmṛta Sāra-sindhu* (First). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2009). *Upaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam—Īśādyaṣṭopaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam* (First). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2012a). *Upaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam 2—Bṛhadāraṇyakopaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam* (First). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2012b). *Upaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam 3—Chāndogyopaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam* (First). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2012c). *Upaniṣad-Marma* (Second). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2017). *Svāminārāyaṇa-Siddhānta-Sudhā: Parabrahma-Svāminārāyaṇa-Prabodhitam "Akṣarapuruṣottamadarśanam"* (First). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2018). *Parabrahma Svāminārāyaṇa Prabodhita Akṣarapuruṣottama Darśana (Paricaya)* (First). Swaminarayan Aksharpith.

Brahmadarshandas Sadhu. (2011a). *Vacanāmṛta Rahasya: Part 1* (Sixth, Vol. 1). Swaminarayan Aksharpith.

Brahmadarshandas Sadhu. (2011b). *Vacanāmṛta Rahasya: Part 2* (Fifth, Vol. 2). Swaminarayan Aksharpith.

Brahmadarshandas Sadhu. (2014a). *Vacanāmṛta Rahasya: Part 3* (Fourth, Vol. 3). Swaminarayan Aksharpith.

Brahmadarshandas Sadhu. (2014b). *Vacanāmṛta Rahasya: Part 5* (Second, Vol. 5). Swaminarayan Aksharpith.

[31] These are the sources that I have referred and read for the proposal.

Brahmadarshandas Sadhu. (2014c). *Vacanāmṛta Rahasya: Part 4* (Second, Vol. 4). Swaminarayan Aksharpith.

Gächter, O. (1983). *Hermeneutics and Language in Pūrva-Mīmāṃsa: A study in the Śābara Bhāṣya* (First). Motilal Banarasidass.

Mukundcharandas Sadhu. (2007). *Vachanamrut Handbook* (Third). Swaminarayan Aksharpith.

Potter, K. H. (1977). *Encyclopedia of Indian Philosophies: Indian Metaphysics and Epistemology—The Tradition of Nyäya-Vaisesika up to Gaûgesa* (First, Vol. 2). Motilal Banarasidass.

Potter, K. H. (1981). *Encyclopedia of Indian Philosophies: Advaita Vedānta up to Saṃkara and His Pupils* (First, Vol. 3). Motilal Banarasidass.

Rao, N. (1943). *The Schools of Vedanta* (First). Bharatiya Vidya Bhavan.

Richard H. Davis. (2015). *The Bhagavad Gita: A Biography*. Princeton University Press.

Shrutiprakashdas Sadhu. (2009). *Akṣarabrahma Nirūpaṇa* (First). Swaminarayan Aksharpith.

Shrutiprakashdas Sadhu. (2012). *Akṣarapuruṣottama-Māhātmyam: Part 3* (First, Vol. 3). Swaminarayan Aksharpith.

Shrutiprakashdas Sadhu. (2013). *Akṣarapuruṣottama-Māhātmyam: Part 1* (First, Vol. 1). Swaminarayan Aksharpith.

Shrutiprakashdas Sadhu. (2014). *Śrīsvāminārāyaṇa-Siddhāntacandrikā* (First). AARSH, Akshardham.

Svamīnī Vāto (Twentieth). (2013). Swaminarayan Aksharpith.

Vacanāmruta (Twenty-third). (2006). Swaminarayan Aksharpith.

रूपकपरिचयः

(डो.पुनीतः विनोदभाई शीलु)

''दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्'' इतीदं साहित्यदर्पणे आचार्यो विश्वनाथः प्रोवाच । दृश्यं दर्शनीयप्रधानम् । श्रव्यं श्रोतव्यमात्रम् । तत्राभिनययोग्यं काव्यं दृश्यं भवति । द्रष्टुं योग्यं दृश्यं भवति । तदेव दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपाणाम् आरोपाद् रूपकमुच्यते । रूप्यते अनेनेति रूपकम् ।

दशरूपकाणां परिचयः

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते ।

रूपकं तत्समारोपात् दशधैव रसाश्रयम् ॥ दशरू-१-७

चक्षुरिन्द्रियविषयानुरूपं रसाश्रयं कारयति यत् तत् रूपकम् । तद्रूपकं दशविधं यथा-

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्य‌ङ्केहामगृहा इति ॥ दशरू -१-८

(१)नाटकम् । (२) प्रकरणम् । (३) भाणः । (४) प्रहसनम् ।
(५) डिमः । (६) व्यायोगः । (७) समवकारः । (८) वीथी ।
(९) अङ्कः (१०) ईहामृगः ।

१.नाटकम्

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सा.द.प, ६-७

नाटकलक्षणसन्दर्भे प्रायः भरताभिवगुप्रविश्वनाथधनञ्जयादीनां साहित्यकानां मतैक्यं दरीदृश्यते । यथा आचार्यः भरतः प्रख्यातं कथावस्तु भवेदिति भणति । आचार्योऽभिनवगुप्तोऽपि महाभारतादिकं प्रख्यातं कथावस्त्वस्तु इति निगदति । विश्वनाथोऽपि ''नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्'' इति भरतमतमनुसरति । तदनुसारं नाटकस्य कथानकं=वस्तु महाभारत इतिहासप्रसिद्धं मुख-प्रतिमुखादि पञ्चसन्धिसंयुक्तं, नातिबृहद् विलासर्द्धिसहितं गुणान्वितं स्यादिति मनीषिभिः प्रोक्तमस्ति ।

नायकः

नाटकलस्य नायकः ख्यातवंशजः धीरोदात्तादिगुणयुक्तः दिव्यः नाम देवकुलोत्पन्नः अदिव्यः नाम मनुष्यवंशजः वा दिव्यादिव्यः (मिश्रः) वीरः एतादृक् गुणवान् नायकः स्यात् । धनञ्जयस्याभिप्रायानुसारं तु दिव्यप्रकृतिकः अपि नायकः भवितुमर्हति । यथा

''प्रख्यातवंशो राजर्षिः दिव्यो वा यत्र नायकः ' ॥ दशरू-३-२३

नायिका

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।

क्वचिदेकैव कुजला वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ॥ दशरू. ३-४१

प्रकरणेऽत्र नायकस्य नायिका द्विप्रकारका भवितुमर्हति, कुलस्त्री अथवा गणिका । पात्रत्वेन धूर्तक्रीडकः धूर्तः स्त्रीसेवकाः चेटादयो भवन्ति । लौकिके कथानके एवंरुपाणि पात्राणि भवन्ति । पुनश्चात्र प्रकरणे शृपरवीरादयो रसाः प्रधान्येन अपेकार्या इति केषाञ्चित् रसविदामभिप्रायोऽस्ति । धनञ्जयानुसारं प्रकरणे नाटकमिव सन्धि वृत्तिः प्रवेशकः विष्कम्भकः एवञ्च रसाः भवन्ति ।

रसः

नाटके प्रधानरसः शृपारः वीरः वा रसः भवति अन्ये च रसाः सहायकाः भवन्ति । नाटकस्य कथानकं गोपुच्छाग्रसमाग्रं प्रोक्तमस्ति । यथा गोपुच्छे केचन केशाः ह्रस्वाः केचन पुनः दीर्घाः तथैव केचनाधः ह्रस्वाः केचन च दीर्घाः विधातव्याः ।

२.प्रकरणम्

इदं द्वितीयं रुपकमस्ति । तस्यार्थो भवति यत् प्रकर्षेण क्रियते कल्प्यते नेता फलं वस्तु वा यत्र तत्प्रकरणमिति । तत्र कथावस्तु कविकल्पितं लौकिकं वा भवेत् । विश्वानाथेनापि ऊक्तं यथा,

''भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् '' इति । सा.द. ६–२२४

दशरूपकेषु सर्वेभ्यः बृहत्तमं रूपकमिदं प्रकरणरूपकं वर्तते । तत्रनायकः

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।

अमात्य विप्रवणिजमेकं कुर्याच्च नायकम् ।। दशरू.३–३९

धनञ्जयानुसारमपि प्रकरणे कथानकं लौकिकं कविककल्पितं वा भवेत् । अत्र मन्त्री ब्राह्मणः वणिक् वा धीरप्रशान्तो भवेत् । कथानकमपि साधारणव्यक्तेः भवति ।

३.भाणः

अयमपि रूपकस्यैकः प्रकारः विद्यते । धूर्तस्यात्र चरित्रचित्रणं वर्तते । लोकव्यवहारे उपनिबन्धरूपेण इदं राजते । उक्तं यथा ।

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण च ।

यत्रोपवर्णयेदेको निपूणः पण्डितो विटः ।। दशरू. ३–४९

भाणस्तु रूपकस्य तथाविधः भेदोऽस्ति यत्र चतुरः बुद्धिमान् एकः कलापारप्तः कश्चित् विटः स्वानुभूतं वा अन्यानुभूतं कस्याचित् धूर्तस्य चरितं विवृणुते । स चासौ विटः नभोभाषया उक्तिप्रयुक्तीः कुरूते । अन्येन पात्रेण विनैव यत्र विटः केनाचिदाकाशभाषितेन कथोपकथनं प्रस्तौति, स भाण इति निगद्यते । अत्र शृपररसस्य किं वा वीररसस्य सूचना भवति । भारतीवृत्तेश्च प्राधान्यमत्र भवति । कथावस्तु काल्पनिकम् एकाङ्कञ्च भवति । यत्र च मुखनिर्वहणसन्ध्योः दशलास्यापनां च योजना भवतिः स भाण इत्युच्यते । उक्तं यथा

भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्क वस्तु कल्पितम् ।

मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च । दशरू. ३-५१

४.प्रहसनम्

धनञ्जयस्य मतेन एतस्यापि कथावस्तु नाटयसन्धिसन्ध्यघ्संख्या भाणवत् भवति । इदं प्रसहनं हास्यप्रधानं भवति । अत्रापि धूर्तस्य चरितं प्रधानं भवति । अत्र प्रहसने आकाशभाषितेन परस्परं सम्भाषणं भवति । वृत्तिश्चात्र भारती । दशरूपकानुसारं प्रहसनस्य भेदत्रयं भवति ।

"तद्वत्प्रहासनं त्रेधा शुद्धवैकृतसङ्करैः"॥ दशरू ३-५४

(१)शुद्धम (२) विकृतम् (३) सङ्करञ्चेति ।

(१)शुद्धं प्रहसनम्

यस्मिन् प्रहसने पाखण्डिनां विप्राणां चेट- चेटीविटानाञ्च समावेशो भवतिः तथा च एतेषां वेषभाषानुसारं चेष्टाः भवन्ति । एवञ्च यत् हासवचनेन युक्तं भवति तत्प्रहसनं शुद्धं प्रचक्षते । उक्तं यथा ;

पाखण्डिविप्रप्रभृतिचेट-चेटीविटाकुलम् ।

चेष्टितं वेषभाषाभिः शुद्धं हास्यवचोऽन्वितम् ॥ दशरू ३-५४-५५

(२)विकृतं प्रहसनम्

कामुकवचोवेषसमन्विताः षण्ढकञ्चुकितापसाः यत्र निबद्धाः भवन्ति, तत् विकृतं प्रहसनमित्युच्यते ।

(३)सङ्कीर्णं प्रहसनम्

धूर्तजनसमन्वितं प्रहसनं सङ्कीर्णप्रहसनमिति उच्यते । आचार्यो भरतः द्विविधं प्रहसनं स्वीकुरुते । शुद्धं सङ्करञ्चेति ।

५.डिमः

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद् वृत्तयः कैशिकीं विना ।
नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
रसैरहास्यश‍ृङ्गारैः षड्भिर्दीप्तैः समन्वितः ॥ दशरू ३-५७-५८

डिमप्रकारके रूपके कथावस्तु प्रसिद्धं भवति । कौशिकी विहाय अन्याः वृत्तयः भवन्ति । अत्र कथानकम् इतिहाससिद्धं गृहीतं भवति । देवगन्धर्वयक्षराक्षससर्पभूतप्रेतपिशाचादीनि पात्राणि भवन्ति । तानि च उद्धतस्वभावयुक्तानि षोडशसंख्याकानि भवन्ति । रौद्रो रसोऽत्र अपि भवति । तदतिरिक्ताश्चान्ये रसाः अङ्गभूताः भवन्ति । डिम शब्दः "डिम सङ्घाते" इत्यस्मात् धातोः निष्पन्नः । यत्र च नायकस्य सङ्घातप्रकारस्य चेष्टानां निरूपणं जायते सः डिम इत्युच्यते । डिमे नायकः आघातं करोति अतः 'डिम' नाम सार्थकं भवति । मायेन्द्रजालयुद्धक्रोधदिचेष्टाः भवन्ति । डिमेऽत्र चत्वारोऽङ्काः भवन्ति । सूर्यचन्द्रग्रहणयोः दृश्यं दर्शितं भवति । विमर्शसन्धिः न भवतिः मुखादयश्च सन्धयो भवन्ति । एतादृशः रूपकभेदः '**डिम**' इति अभिधीयते । 'त्रिपुरदाहः' डिमप्रकारकं रूपकं विद्यते ।

६.व्यायोगः

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ।
हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद्रसाः ॥
अस्त्रीनिमित्तसंग्रामो जामदग्न्यजये यथा ।
एकाहाचरितैकाङ्के व्यायोगो बहुभिर्नरैः ॥ दशरू. ३-६०-६२

एतस्य व्यायोगस्य कथानकम् इतिहासाद् सृह्णीतं भवति । नायकश्च एतस्य व्यायोगस्य विख्याताः, उद्धतप्रकृतिकः नरः भवति । तथा च एतस्मिन् व्यायोगे गर्भविमर्शाभ्यामन्ये सन्धयः भवन्ति । श्रृपरहास्यरसरहिता अन्ये दीप्ताः रसाः भवन्ति । व्यायोगे युद्धस्य वर्णनं भवति । तच्च युद्धं नायिकायै न अपि त अन्यकारणाय भवति । पुरुषपात्राणाम् अत्र बाहुल्यं भवति । स्त्रीपात्राणाञ्च न्यूनता भवति । व्यायोगोऽयम् एकदिनात्मकः एकाधे च भवति । एतस्योदाहरणं तु भासकृतः 'मध्यमव्यायोगः' विद्यते ।

७.समवकारः

कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नायकादिवत् ।
ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥
वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ।
द्वादशोदात्तविख्याताः फलं तेषा पृथक् पृथक् ॥ दशरू. ३-६२-६४

इत्थं कारिकाद्वारा आचार्यः धनञ्जयः समवकारं निरूपयति । समवकारस्य कथावस्तु प्रसिद्धं देवदैत्यादिमनुष्येतरसम्बद्धं भवति । तस्मादेवात्र इतिहासविख्यातानि द्वादशसंख्याकानि दैवतानि रक्षांसि वा पात्राणि भवन्ति । यथा नाटके आमुखस्य स्थापना भवति तद्वदेव अत्रापि भवति । एवञ्चत्र पञ्चसन्धिभ्यः विमर्शम् अन्तरा अन्य चत्वारः सन्धयः भवन्ति । कैशिकीं विहाय अन्याः चतस्रः वृत्तयः भारत्यारभटीसात्वत्यः भवन्ति । अङ्काश्चात्र समवकारे त्रयो भवन्ति । त्रिषु अङ्केषु धर्मत्रयं शृपरत्रयं कपटत्रयं विद्रवत्रयं चेति संयोज्यते । प्रथमाङ्के द्वादश नालिकाः, द्वितीयाङ्के चतस्रः नालिकाः, तृतीये च द्वे नालिके कार्ये इत्थं कथाः भवन्त्यत्र । ''समुद्रमन्थनम्'' समवकारस्योदाहरणमस्ति ।

८.वीथी

वीथी तु कैशिकीवृत्तौ सन्ध्यङ्गाङ्कैस्तु भाणवत् ।
रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ॥
युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्धात्यकादिभिः ।
एवं वीथी विधातव्या द्व्येकपात्रप्रयोजिता ॥ दशरू. ३-६८-७०

वीथीमित्थं वर्णयन् धनञ्जयः विमृशति यत्: वीथीपदस्यार्थः मार्ग इति भवति । तस्मादेवात्र अधनां पङ्क्तिनिबद्धं भवति । मुख्यरूपेणात्र सूचनीयः रसः शृपरः भवति । ईषद्मात्रायामन्ये रसाः भवन्ति । इयं वीथी प्रस्तावनाङ्गैः उद्घात्यकादिभिः युक्ता द्वाभ्यां पात्राभ्याम् एकेन वा प्रयोजिता भवति ।

९.अङ्कः

अध्स्यापरं नाम 'उत्सृष्टिकाङ्क' इत्यपि वर्तते । अयमपि रूपकाणाम् अन्यतमो भेदोऽस्ति । अभिनवगुप्तपादमतानुसारं यत्र शोकातुराणां स्त्रीणां वर्णनं विशेषतया प्रतिपादितं भवति स एव उत्सृष्टिकाङ्कः । धनञ्जयः इत्थमङ्कं लक्षयति।

उत्सुष्टिकाङ्क प्रख्यातं वृत्तं वृद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।
रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृताः नराः ॥
भाणवत्सन्धिवृत्त्यङ्ग्युक्तिः स्त्रीपरिदेवितैः ।
वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ॥ दशरू. ३-७०-७२

नाटकेऽपि अङ्कविभागः भवति । तस्मात् भिन्नोऽयमङ्कः इति प्रतिपादनाय अयमुत्सृष्टिकाङ्कः इति कथ्यते । अत्र कथावस्तु इतिहासप्रसिद्धं भवति किन्तु कविः स्वकल्पनया प्रतिभया वा कथानके किञ्चित्परिवर्तनं विधाय सरसं कथावस्तु निरूपयति । अङ्कस्यास्य प्रधानः रसः करुणो भवति । प्राकृताश्च मनुष्याः पात्राणि भवन्ति । अत्राङ्कं मुखप्रतिमुखसन्धी भारतीवृत्तिश्च भवन्ति । कथानकञ्च एकाङ्कं भवति । अत्र स्त्रीपात्राणां रोदनं वाग्युद्धं जयपराजयौ च उपनिबद्धौ भवतः ।

१०.ईहामृगः

दशरूपके तृतीये प्रकाशे ग्रन्थकर्ता धनञ्जयः ईहामृगलक्षणं लक्षयति-

मिश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरङ्कं त्रिसन्धिमत् ।
नरदिव्यावनियमान्नायकप्रतिनायकौ ॥
ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ।
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ॥
शृङ्गराभासमप्यस्य किञ्चित्किञ्चित्प्रदर्शयेत् ।
संरम्भं परमानीय युद्धं व्याजान्निवारयेत् ॥
वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महात्मनः ॥ दशरू. ३-७२-७५

नायकेन खलनायकस्य वधे समुपस्थितेऽपि वधो न जायते तद्रूपकमीहामृग इत्यभिधीयते ।

अत्र ईहामृगे नायकः मृगवत् नार्याः कृते ईहां नाम (चेष्टां)करोति । तदिदं रूपकम् ईहामृगा इत्युच्यते । एतस्य कथानकं विख्यातं काल्पनिकं च । अर्थात् इतिहासकल्पनोभयात्मकं भवति । ईहामृगेऽस्मिन् चत्वारोऽङ्कः । त्रयः मुखप्रतिमुख-निर्वहणाख्याः सन्धयो भवन्ति । नायकश्च नरः दैवीपुरुषः वा नायकखलनायकौ इतिहासप्रसिद्धौ धीरोद्धतौ च भवतः । अस्य च प्रतिनायकः अज्ञानादनुचितं कार्यं करोति । स च दिव्यां नायिकाम् अपहरति तस्मात् शृपरस्य आभासोऽपि जायते । कविः द्वयोः नायकप्रतिनायकयोः समुपस्थितं युद्धं येन केनापि प्रकारेण अवश्यं निवारयेत् ।

જ્ઞાતિપ્રથા : એક સામાજિક કલંક

ડૉ. નંદલાલ નારાણ છાંગા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક
શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ.

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાએ હિન્દુ સમાજની પ્રાચીનત્તમ વ્યવસ્થાઓમાંની એક છે. શરૂઆતમાં સમાજ વર્ણોમાં વિભાજિત હતો. જે મુજબ ઋગ્વેદના દસમા મંડળમાં મુખ્ય ચાર વર્ણો ક્રમશઃ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર હતા. આ ચાર વર્ણો મુખ્યત્વે વ્યકિતના કર્મો પર આધારિત હતા. પરંતુ સમય જતાં આ વર્ણોની કક્ષા નિમ્ન સ્તરે ગઈ અને તે જન્મ આધારિત થતાં ગયા. જેના પરિણામે સમાજમાં જ્ઞાતિપ્રથા અસ્તિત્વમાં આવતી ગઈ.

જ્ઞાતિપ્રથાની સ્થાપના ક્યારે થઈ તેનો કોઈ નિશ્ચિત સમયગાળો નથી. પણ તે ભગવાન મનુનાં જન્મથી પણ પૂર્વે હોવાનું મનાય છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના મત અનુસાર મનુએ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની રચના નથી કરી પરંતુ જ્ઞાતિપ્રથા તે તેમની પૂર્વે પણ અસ્તિત્વમાં હતી.

ઈતિહાસમાં દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો જણાય છે કે ઘણા ભારતીય મહાપુરુષોએ જ્ઞાતિપ્રથાને સમાજનું સૌથી મોટું કલંક ગણી તેનો વિરોધ કર્યો છે. જેમાં કબીર, રહીમ, તુલસીદાસ, નરસિંહ મહેતા, રાજા રામમોહનરાય, મહાત્મા ગાંધીજી, અમૃતલાલ ઠક્કર ઉર્ફે ઠક્કરબાપા જેવાં મહાપુરુષો મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને કારણે કહેવાતા ઉચ્ચવર્ગનું માથું ક્યારેય પણ શરમથી ઝૂક્યું નથી, ઉલટું જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને દૈવીય આધાર બનાવીને પવિત્ર બનાવવાના પ્રયત્ન થયા છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનાં પક્ષમાં તર્ક આપવામાં આવ્યા છે કે તે શ્રમ વિભાજન ઉપર આધારિત છે તથા કોઈપણ સમાજ વ્યવસ્થાને સારી રીતે ચલાવવા માટે તે ખૂબ જ જરૂરી છે. પરંતુ આ તર્કનું ખંડન કરતાં ડૉ. આંબેડકર જણાવે છે કે "જ્ઞાતિપ્રથા માત્ર શ્રમનું વિભાજન જ નથી, પરંતુ તે શ્રમિકોનું વિભાજન પણ છે." એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી કે એક સુસંસ્કૃત સમાજ માટે શ્રમનું વિભાજન કરવું અતિ આવશ્યક છે. પરંતુ તે શ્રમ વિભાજન શ્રમિકોના વિભાજનમાં પરિણમે તે કદાચિત્ ઉચિત ન ગણી શકાય. દુનિયાના કોઈપણ અન્ય વિકસિત દેશ કે સમાજમાં શ્રમના વિભાજનની સાથે શ્રમિકોનું વિભાજન થતું જોવા મળતું નથી. મનુષ્યને જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના રૂપમાં વહેંચતી આ વ્યવસ્થા શોષણ વ્યવસ્થા બનતી જાય છે. જે ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે.

પોતાની જ્ઞાતિથી બહારનાં સારા ગુણોને અવગણીને પોતાની જ્ઞાતિની અંદર રહેલા દુર્ગુણોને પણ પકડી રાખવા એ આપણા સમાજનું પતનનું લક્ષણ નહીં તો બીજું શું છે? આ જ્ઞાતિપ્રથાના પરિણામે

જ આજનો સમાજ જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચાઈ રહ્યો છે. મનુષ્યનું સન્માન તેના ગુણોને આધારે થવું જોઈએ નહિં કે તેના જન્મ, જ્ઞાતિ, ગોત્ર, ભાષા, લિંગ કે રંગને આધારે. પૂર્વેથી પ્રચલિત જ્ઞાતિપ્રથાનાં પૂર્વગ્રહોનાં કારણે અવગુણી વ્યક્તિને પણ સન્માન મળે છે પરિણામે મનુષ્યની કાર્યકુશળતા નિમ્ન કક્ષાની થતી જાય છે. જ્યારે એવું માનવામાં આવે છે કે કહેવાતી ઉચ્ચ જ્ઞાતિની વ્યક્તિ વધારે યોગ્ય છે અને તેને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે જ્યારે યોગ્ય વ્યક્તિને માત્ર એટલા માટે નકારવામાં આવે છે કારણ કે તે કહેવાતી નિમ્ન જ્ઞાતિનો છે ત્યારે આપણી કાર્યકુશળતા ખૂબ જ ખરાબ રીતે પ્રભાવિત થતી જોવા મળે છે.

આજે આપણે દુનિયાના સૌથી ગરીબ, પછાત, અશિક્ષિત દેશોમાંથી એક છીએ તો તેનું એક કારણ આપણી જ્ઞાતિપ્રથા પણ છે. આજે કહેવાતી ઉચ્ચ જ્ઞાતિનાં કેટલાંક લોકોએ પોતાનાં જ્ઞાતિગત સ્વાર્થ હેતુ સમાજનાં મોટા વર્ગને વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહથી દૂર કરવાનું નિમ્ન કક્ષાનું કાર્ય કર્યું છે.

આજે આપણી સમક્ષ ચિંતાનો વિષય એ છે કે જે જ્ઞાતિપ્રથાની બિમારીને આપણે શરૂઆતમાં જ ખતમ કરી નાખવાની જરૂર હતી દુર્ભાગ્યવશ આજે તેનો વિસ્તાર થતો રહ્યો છે. આ બાબત પ્રમાણિત કરે છે કે જ્ઞાતિપ્રથાને ખતમ કરવાના ઈમાનદારીપૂર્વકનાં પ્રયાસો થઈ શક્યા નથી અને થયા છે તો તે નિરર્થક પૂરવાર થયા છે. પરંતુ આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ભૂતકાળમાં પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા છે તો તેને વાગોળવાને બદલે નવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. માત્ર આંતર્જ્ઞાતીય ખાન-પાન અને આંતર્જ્ઞાતીય લગ્નો એ જ તેનું સમાધાન નથી પરંતુ આપણે જ્ઞાતિપ્રથાના મૂળમાં જઈને તેના પર પ્રહાર કરવા પડશે. ઉપરાંત જે સંસ્થાઓ, સમાજ કે વ્યક્તિ જ્ઞાતિપ્રથાને શાસ્ત્રોનો આધાર લઈને સાચી બતાવે છે અથવા તેનો પ્રચાર કે સમર્થન કરે છે તેને કાયદાકીય રીતે સખત સજા થવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં આવી વ્યવસ્થા અને કડક કાયદાકીય નિયંત્રણો લાદવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી આ સામાજિક કલંકનો વિસ્તાર થતો જ રહેશે.

જ્ઞાતિપ્રથાએ સુસંસ્કૃત સમાજ માટે કલંકરૂપ બાબત છે. કરોડો લોકો આ કલંકથી પીડિત છે. જો આ બિમારીનો ઈલાજ તરત કરવામાં નહીં આવે તો આ પ્રથા સમાજમાં ભયંકર વિસ્ફોટકનું કાર્ય કરી શકે છે. આવી જ કેટલીક ઘટનાઓ વિકસિત દેશ અમેરિકામાં પણ બની ચૂકી છે કે જ્યાં રંગભેદની નીતિનાં કારણે કાળા લોકોને દરેક ક્ષેત્રમાં નકારી દેવામાં આવતા. જેનાં પરિણામો અમેરિકા જેવા વિકસિત રાષ્ટ્રએ પણ ભોગવવા પડયા છે. સમય જતાં અમેરિકાના લોકોએ સમજી જઈને જ્ઞાતિપ્રથાને તિલાંજલિ આપીને એક તંદુરસ્ત સમાજનું નિર્માણ કરવાનાં પ્રયત્નમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. અમેરિકન લોકોએ બરાક ઓબામાને બે વખત દેશના રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટીને સાબિત કરી બતાવ્યું કે સમાજ અને રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે જ્ઞાતિપ્રથા અવરોધરૂપ બનવી જોઈએ નહિં.

ભારતના લોકોએ પણ અમેરિકા પાસેથી પ્રેરણા લઈને કલંકરૂપ આ પ્રથાને તિલાંજલિ આપ્યે જ છૂટકો. જો કે ધીમેધીમે ભારતમાંથી પણ જ્ઞાતિપ્રથાના મૂળિયા ઉખડતા જાય છે. પરંતુ હજીપણ કેટલાંક

રાજકીય પક્ષો મત મેળવવા માટે અને પોતાના રાજકીય રોટલાં શેકવા માટે જ્ઞાતિપ્રથાને પ્રોત્સાહન આપતાં જોવા મળે છે. ભારતે જો વિકાસની સીડી પર અગ્રેસર થવું હશે અને ચીન તેમજ જાપાન જેવા એશિયાના દેશો સાથે વિકાસના કદમ મિલાવવા હશે તો આ કલંકને દૂર કરવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી.

સંદર્ભસુચી

•સિંહ, એસ.કે. *જાતિ વ્યવસ્થા - નિરંતરતા અને પરિવર્તન*, રાવત પબ્લીકેશન.

•Ambedkar, B.R. *CASTES IN INDIA*, Kindle Edition.

•Singh, Exta (2014). *Caste System in India: A Historical Perspective*, Kalpaz Publications

•M. Madhok(2014). *Indian Caste System*, Centrum Press

विषय : वाकोत्पत्ति ओर अर्थोत्पत्ति

मुंजपरा जल्पा एस.(तत्वाचार्य,NET,G.SET.)

विद्यावाचस्पतेः शोध छात्रा।

गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद।

1.1प्रस्तावना।

एक या एकसे अधिक वर्णो से बनी हुइ स्वतंत्र सार्थक ध्वनी 'वाणी' या 'शब्द' हैं । वेसेतो वाणी या अर्थ यानीके ' वाक् अर्थ ' तो इस विषय में भाषा विज्ञान, व्याकरण शास्त्र , काव्यशास्त्र, दर्शन शास्त्र आदि में प्रायः विस्तारपूर्वक चर्चा किगयी हैं।

वैदीक ऋषियों ने सर्वप्रथम ऋगवेदमें 'वाक् ' सुक्त के 8मंत्रो मे इस विषय को प्रतीपादीत कीया हैं । वाक् तत्व- भाषाहि वो दिव्य ज्योति हैं जो मानव को ऋषि, देवता या विद्वान बनाती हैं ।

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकीतुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।

तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् ।।3।।[1]

अर्थात् मे संपुर्ण जगत की शासिका ,सबकी अधीष्ठात्री हुं, धनको प्राप्त कराने वाली हुं । सबको जानने वाली हुं, तथा पुजनीय देवो में प्रमुख हुं । अनेक रुपोमें अवस्थित तथा बहूतो में प्रवेश करने वाली उस मुजको देवो ने अनेक स्थानों पर विविध प्रकार से धारण किया हैं ।

वस्तुतः मानव अपने भावो को अभीव्यक्त करने के लीये जो सार्थक मौखिक माध्यम का प्रयोग करता हे ,वहि भाषा कहलाती हैं ।भाषा मानव जीवनकी प्राचीनतम उपलब्धी हैं । पतंजली ने भी भाषा कि उत्कृष्टता को स्पष्ट रुप से अपने महाभाष्य ग्रन्थ मे लिखा है ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा ; मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति ; यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ।।[2]

अर्थात् स्वर दोष या वर्ण दोषसे युक्त अशुद्ध शब्द जिस अर्थ को बताने के लिए प्रयुक्त हुआ है ,उनसे भीन्न अर्थ का प्रतिपान करता हुआ , अभिमत अर्थ का कथन नहि करता ; वह अशुद्ध शब्द वज्र बनकर यजमानका पतन करदेता हे । अतः दुष्ट (दोषयुक्त) शब्दो का प्रयोग हम न करें एतदार्थ हमे शब्द-शास्त्र का अध्ययन करना चाहिए ।

---

[1] 'वाग् ' सुक्त- 3

[2] प. मह।.

इससे स्पष्ट होता है कि व्यावहारीक दृष्टि से भाषा**कि** कितनी अपयोगीता हें । भाषा के महत्व को स्विकार करते हुए अनेक जिज्ञासाए प्रगट होती हैं। कि भाषा क्या हैं ? भाषाकी उत्पत्ती केसे हुई ? इसका निर्माण किस प्रकार से होता हैं ? आदी । तो भाषाविज्ञान भाषा विषयक सभी जिज्ञासाओ का समाधान प्रस्तुत करता है ।

1.2भाषा विज्ञान ।–

भाषाविज्ञान में भाषा के प्रायः प्रधान या गौण सभी अंगोका अध्ययन किया जाताहै । प्रधान अंगो मे;

(1)ध्वनीविज्ञान ।

(2)शब्द या रुप विज्ञान(पदविज्ञान) ।

(3)वाक्यविज्ञान ।

(4)अर्थविज्ञान ।

पहले ध्वनीका उच्चारण होता है ,फिर अनेक ध्वनि मीलकर एक पद बनता हे ,अनेक पदो से वाक्य बनता है । तथा उनसे अर्थ प्रतित होता है । एसे ध्वनीसे अर्थ तक का ये सफर चलता रहता है । इन सबका अभ्यास क्षेत्र इतना व्यापक हे की सब के लीये अलग अलग शास्त्र का विकास होचुका है ।

1.2.1. वाक् उत्पत्ति ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ।।

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारन्न दीप्यते ।।[3]

अर्थात् वाणी की कृपासेहि संसार की यात्रा चलती है । यह दिव्य ज्योति=वणी हि संपुर्ण संसार में अपना प्रकाश फेलाये हुए हें । यदि भाषा रुपी यह दिव्य ज्योति इस संसार में न होती तो सारा संसार अन्धकारमय होता ।

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।।(रधु॰1.1)

महाकवि कालिदासने अपने प्रसिद्ध रधुवंशम् ग्रन्थके मंगलाचरणमे शब्द तथा अर्थका महत्व दर्शाते हुए उपरोक्त श्लोक लिखा है । जिसमे शब्द और अर्थ के समान नित्यसम्बद्ध जगत् के माता -पिता पार्वती और परमेश्वर को शब्द और अर्थ के परिज्ञान के लिए नमस्कार किया है ।

भाषा को प्रसिद्ध रुप से विचारो के आदान प्रदान का साधन कहा जाता हें । मानव एक सामाजिक प्राणी हे इसलीये वो सर्वदा विचारो का आदान प्रदान करता रहता हे । कभी शब्दो से ;तो कभी सिर्फ शरीर की चेष्टाओसे हम अपने विचार या भाव प्रकट करते हे । कहीबार हम अपने विचार लेखनसे , रंगोसे , या फिर शब्दो के द्वारा प्रकट करते हे ।

[3] काव्यादर्श1/3-4

विस्तृत रुप से इन सभी विचार आदान प्रदान के साधनो को भाषा कहते हें। किन्तु भाषा का इतना विस्तारित अर्थ नही समजा जाता , भाषाको ध्वनी से हो रहे विचार के आदान प्रदान के साधन के रुप में समजा जाता हे।

– " इसि लिये , मनुष्य के मुखसे उत्पन्त्र ध्वनियों से होनेवाला विचारो का आदान प्रदान का साधन यानीभाषा एसी इसकी परीभाषा कह सकते हे। "

भाषा शब्द √भाष् - धातुसे बना हे जीसका अर्थ हे ,'कहना ','बोलना' ,'स्पष्ट वाणी' भाषा के लिये प्राचिन साहित्यमें 'वाक्' शब्दप्रयोग हुआ हे ,ओर 'वाक् ' का अर्थ हे ; 'विचारो की स्पष्ट तथा पुर्ण अभीव्यक्ति ' जो उच्चारीत या ध्वन्यात्मक भावोसे हि शक्य हें। क्योकी वे भाषा के सुक्ष्म से भी सुक्ष्म भावो को व्यक्त करने के लीये असंख्य ध्वनिसंकेतोसे युक्त हे। वेसे भाषा-विज्ञान में केवल मौखिक भाषा , मानव कंठ से नीकलियौकतीक भाषा आदिकाही अध्ययन करते हें। मनुष्यको वो ध्वनी अभीप्रेत है जीनमे आकांक्षा, योग्यता तथा सन्निधी विद्यमान हो। अतः भाषा-विज्ञानकी द्रष्टि से हम भाषा की परीभाषा इसप्रकार करते है की ,"जीस याद्रछीक तथा विभीन्न अर्थो में रुढ ध्वनीसंकेतो के द्वारा मनुष्य अपने भावो, विचारो की अभिव्यक्ति करताहै , उन्हे भाषा कहते है।"बहोतसे विद्वानोने इस विषय में अपनी अलग अलग परीभाषाए दी हैं।

◇ ध्वनीविज्ञान →

भाषाविज्ञान अर्थात् भाषा का विशिष्ट ज्ञान। भाषा विज्ञान उस शास्त्र को कहते हे जीसमे भाषा का वैज्ञानिक और विवेचनात्मक अध्ययन किया जाता हों। इसका अभ्यास क्षेत्र तो बहुत विस्तृत है ,जीसके मुख्य दो आधार हे (1)भौतिक आधार, (2)मानसीक आधार।

(1) भोतिक आधार।

हमारे श्वासोश्वास के द्वारा हवाके आवागमन से हम ध्वनि उत्पन्न कर सकते है। हमारीउच्चारीत वाणीं वो उच्छवास से बहार निकाले गये वायुकाही परीणाम हैं। हमारे स्वरतंत्र ओर श्वासोच्छवास की मददसे हम जो बोलते है, वो कीसीभी भाषा का भौतिक आधार होता हैं।

(2) मनसिक आधार ।

वाणी को हम हमारे विचारो की अभिव्यक्ति के साधन के रुप मे पहचानते हैं। ये विचार ही भाषाके मानसिक आधार हैं। इस आधारको दो सोपानो से समजा जा सकता है।

(अ) शब्द संकेतो को बोलते सुनते वक्ता ओर श्रोता के मनमें जन्मते मानसिक व्यापार का विचार।ओर,

(ब) शब्द संकेतों केद्वारा वक्ता ओर श्रोता के मनमें उत्पन्न होनेवाले उसके अर्थ का विचार। ये दोनो मानसिक आधार के पहेलु हे जिन्हे विस्तार से जानना आवश्यक है।

हर एक शब्द की एक मानसिक प्रतिमां होती है । जिस शब्द का हम उच्चारण करतें हे उस शब्दके उच्चारण से पहले हमारे मनमें उसकि मानसिक प्रतीमां उत्पन्न होती हैं। यथा, वक्ता 'पुस्तक ' ये शब्द बोलना चाहे तो शब्द उच्चारण से पुर्व उसके मनःचक्षु समक्ष 'पुस्तक' की एक प्रतिमा उत्पन्न होती हैं। फीर श्रोता ये 'पुस्तक' शब्द सुनते हे , तब उसके मनःचक्षु समक्ष भी एक प्रतीमां उत्पन्न होतीहैं। शब्दके उच्चारण से पहले वक्ताके ओर शब्द श्रवण के बाद

श्रोत्ता के संस्कार सें वणी का अर्थ प्रतीत होता है । यहि भाषा का मानसिक आधार हैं । **इसको** संम्बधत्व या अर्थत्वसे जोडके कीसी वाणी को समजा जा सकता है ।

भर्तृहरी ने वाक्पदीयमें वाणी को ब्रह्म कहा है , तथा 'शब्दघट', 'अर्थघट' ओर 'ज्ञानघट' एसे सोपानो से उसे निर्देशित किया है। जबहम किसी नये शब्दका अर्थ जानते या उसे प्रत्यक्ष करलेते हे तो उसकी एक मानसिक प्रतीमां हमारे मन पर बनजाती हैं। जो भविष्य मे शब्द के संकेत के रुप में अर्थबोध करवाती है तथा वहि 'वागर्थ ' कहलाती है ।

1.2.2. अर्थोत्पत्ति।

भाषा के अर्थ पक्ष का वैज्ञानिक रीतोसे अध्ययन ही 'अर्थ विज्ञान' है । किसीभी भाषा के लिये वाणि ओर अर्थ दोनो आवश्यक है ।वाणि शरीर है ,तो अर्थ आत्मा । **शब्द ओर अर**्थ एकहि ईकाय के दो पहेलु है।

भाषा-विज्ञान के अन्तर्गत अर्थविज्ञान या शब्दार्थविज्ञान (semantics)शब्दोके अर्थ से संम्बन्धित विद्या हैं । भाषाके दायरेमे शब्दो ओर वाक्यो के तात्पर्य का अध्ययन 'अर्थ विज्ञान' कहलाता है। अर्थ ओर उसे संप्रेषित करने वाला शब्द दोनोही भाषा के अविछीन्न अंग है । अर्थ शब्द से भीन्न नही हे ; कीसीभी शब्द की अभीव्यक्ति ओर अर्थ का बोध कीसी शब्द विशेष से ही संभव हे। अर्थ की संकल्पना को समजाते हुए प्रो. भोलानाथ तिवारी ने कहा है की ; किसीभी भाषिक इकाइ (उपसर्ग,प्रत्यय,शब्द,रुप,पदबंध,उपवाक्य,या वाक्य)को पढ या सुनकर हमारा मस्तिष्क जो समजता या ग्रहण करता हे,वही अर्थ है । यदी भाषिक इकाय से संकेतिक वस्तु मुर्त या स्थुल है तो उसका मुर्त या स्थुल रुप मस्तिष्क ग्रहण करता हे, ओर यदि वह सुक्ष्म हे (यथा-करुणा,सहानुभुती) तो सुक्ष्म या अमुर्तबिंब मस्तिष्क ग्रहण करता है।

इससे यह स्पष्ट हे की सभी भाषिक तत्वो के द्वारा जोभी संप्रेष्य है उसे हम अर्थ ओर उसके विश्लेषणकी परिध मे मान सकते हैं । किसीभी शब्दका यह संप्रेष्य अर्थ प्रयोक्ता ओर श्रोता दोनो पर निर्भर करता हे । ओर इसी लीये अर्थ भेद की स्थिति बनती हें।

वक्ता ओर श्रोता दोनो रुपोमे भाषा के प्रयोक्ता अपनि अपनि सांस्कृतिकप्रृष्ठभुमि , शिक्षा , प्रसंग आदी के अनुरुप शब्द ओर अर्थको ग्रहण करते हैं । किसी शब्द विशेष से उनके मस्तिष्क में उभरनेवाले अर्थ-बिंब या अर्थचित्र मे पर्याप्त अंतर या भेद हो सकता है । इससे स्पष्टहैकि किसी शब्दका उसके अर्थ से स्थिर या नित्य संबन्ध नहि होता । तथा येभीआवश्यक नहि है कि किसी शब्द विषेश का एक हि अर्थ हो। एक शब्द के एक से अधीक भी अर्थ हो सकते हें जो की विशेष संदर्भ मे प्रयोग कीया जाने परहि समज पाये। यथा -'अर्थ' इस शब्द का अभीप्राय, हेतु ,कारण ,प्रयोजन आदी के विषय मे प्रयोग होता है। साथही एकही शब्द के एक से अधिक अर्थ प्रतीत होते है ।अतः शब्द अर्थके मात्र वाहक नही है उनमें एक पारस्परिक संबन्धभी होता है । इस शाब्दिक संबन्धसे हि अर्थ प्रतीत होताहै । इसके अंगो मै समानार्थी ,विरुधार्थी, अनेकार्थकादि शामील है।

◇ अर्थके प्रकार।

(1) मुख्यार्थ -**"स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ।"**[4]

साक्षात सांकेतीत अर्थ मुख्यार्थ या वाच्यार्थ कहलाता है ।ओर उसका बोध कराने मे शब्द का जो मुख्य व्यापार होता है ,उसे साहित्यमे 'अभिधा' कहते हैं।

(2) लक्ष्यार्थ- **"मुख्यार्थबाधे तद्योगे रुढितोऽथ प्रयोजनात्।**

---

[4] का.प्र. मं.

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ।।"[5]

जब प्रयोजन या रुढि के आधार पर शब्द के सामान्य मुख्यार्थ से अलग हटकर किसी भीन्न अर्थ को ग्रहण कीया जाता है तो उसे लक्ष्यार्थ कहते हैं । साहित्य में जीसे 'लक्षणा' कहते हैं ।

(3) व्यंग्यार्थ -जब कीसी शब्द से मुख्यार्थ व लक्ष्यार्थ सेभीआगे कोइ अन्य अर्थ ध्वनीत या व्यक्त होता है , तो उसे व्यंग्यार्थ कहते है। साहित्य मे जीसे हम 'व्यंजना' कहते है।

(5) प्रयोगार्थ या सामाजिक अर्थ - जेसे -तु, तुम, ओर आप का व्याकरण की द्रष्टी से प्रयोग एकही अर्थ मे होता है । लेकीन इनके सामाजिक अर्थ अलग अलग है । सामाजिकस्तरमे ओर आयु मे बडे छोटे की भीन्नता से अंतर आजाता है ।

◇ अर्थ बोध के माध्यम।

अर्थ बोध हेतु कुछ प्रचलीत माध्यम है जिन्हे हम अर्थ बोध के माध्यम कह सकते है । जोकुछ इसप्रकारहै।
(1)व्यवहार,(2)व्याकरण,(3)प्रकरण,(4)शब्दकोश,(5)व्याख्या,(6)आप्तवाक्य,(7)उपमान,
(8)सानिध्य,(9)अनुवाद,(10)बलाघात,(11)सुरलहर ,(12)काकु।

(1) व्यवहार - समाज मे प्रचलन अर्थ।

(2) व्याकरण - व्याकरण नियमोसे अमुक शब्दमे परिवर्तन होता है। यथा '-सुंदर' मे'अ'उपसर्ग लगाने से उल्टाअसर होता है।

(3) प्रकरण- प्रसंगानुसारशब्दोका अर्थ ।यथा-'गोली'=बंदुक की गोली ,दवाइ की गोली, बच्चो के खेल की गोली आदि अर्थ प्रतित होते है।

(4) शब्दकोश - शब्दकोश मे कोइ शब्द व्यवहारसे भिन्न अर्थमें प्रवृत्त होता है।

(5) व्याख्या- कुछ शब्द संकल्पनामुलक होते है। अतः उसे समजने के लिये एक दो शब्द काफि नही होते उसमे व्याख्या कि जरुरत होतीहै। वैज्ञानिक तकनीकी, दर्शन जेसे विषय प्रायः इसमे आते हैं। जेसे, द्वंद्वात्मक भौतिकवाद , अद्वैतवाद आदी इसमे आते है।

(6) आप्तवाक्य - महान व्यक्तियों या विद्वानों द्वारा खोजे गये ,बताये गये या व्यवहत शब्दों को हम उन महानव्यक्तियो के द्रष्टीकोणसे हि समजपाते हें, राजयोग , हठयोग , विपश्यना आदि।

(7) उपमान - उपमान यानिकी अर्थ ग्रहण में सहायक उदाहरण। यथा-खच्चर-घोडे जेसा जानवर।

(8) सानिध्य - एक वस्तु की समीपता दुसरी वस्तु का अर्थ ग्रहण करनेमें सहायक होती हैं यथा-तोतापुरीआम हापुस से बडा होता है।

(9) अनुवाद- कोई शब्द अनुवाद से समजे जासकते हैं।

---

[5] का.प्र. मं.

(10) बलाघात - बलाघात से शब्दो के अर्थ बदलते हैं व सही अर्थ ग्रहण करने मे सहायता होती हे । यथा- 'ओढना ' कहने पर अर्थ नीकलता है ओढने की चद्दर। यदी इसे बलाघात पुर्वक कहे तो यह क्रीया का अर्थ देता है।

(11) सुरलहर - बोलने मे उतार - चढाव ,रोक आदी भी अर्थ समजने मे सहायक होते हैं। यथा -वह गया ? वहगया !

(12) काकु -काकु स्वर लहरकाहि विस्तृत रुप है।

इस अर्थ विज्ञान के अन्तर्गतहि अर्थ परीवर्तन, अर्थविस्तार, अर्थ संकोच , अर्थादेश आदि का समावेष होता है।

॥ संदर्भग्रन्थ सूचि ॥

(1) आंबेडकर काशीनाथ वासुदेव –

श्रीम्द भग्वदत्पतंजीविरचीत व्याकरण- महाभाष्य ,1963

(2) भट्ट वसंत कुमार एम. –

भाषाशास्त्र अने प्राचीन भारतीय आर्यभाषा ,सरस्वती पुस्तक भंडार,2006-2007

(3)जयशंकर बाबु –

लेख —A Weblog ,sanjay,nov,4,2012

(4) आर.जे.जोशी.—

संस्कृत भाषा विज्ञान नी भुमीका ,पाश्वपब्लीकेशन—2005

(5) मीश्रा आचार्य रामचन्द्र—

काव्यादर्श महाकवि दंडि ,चोखम्बा विद्या भवन ,वाराणसी

(6) व्यास मीनाक्षी—

लेख –अर्थविज्ञान ।

(7) काव्यप्रकाश-

पाश्व पब्लिकेशन : अमदाबाद ।

(8) संस्कृत साहित्यिनो इतिहास ।

पाश्व पब्लिकेशन: अमदाबाद ।

रसविचारः

हरीशचन्द्र: किरीटकुमार भट्ट:
प्रधानाचार्य: :- श्रीनर्मदासंस्कृतवेदपाठशाला,
तपोवनसंकुलम्, भरुच।

आद्याः नाट्याचार्याः भरतमुनयः ज्ञापयन्ति यत् "विभावानुभावव्यभिचारीभावसंयोगात् रसनिष्पत्तिः ।" तेषामेवानुकरणं दशरूपककारः करोति ।

"विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्वत्वं स्थायीभावो रस स्मृतः ॥ "

अर्थात् विभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावैः यत् स्वाद्वत्वमागच्छति अथवा चर्वाणायोग्यं भवति सः एव रसः ।

१. विभावः :-

यस्य ज्ञानं भवेत् यस्य आस्वादेन सामाजिक: आस्वादं कर्तुं शक्यते सः विभावः । विभवोऽयं स्थायिभावेन पुष्टो भूत्वा रसस्वरूपे आविर्भवति। तस्य द्वौ भेदौ

१.आलम्बनविभावः २.उद्दीपनविभावः

१. आलम्बनविभावः :- यस्योपरि आधारितं भवित तद्वालम्बनम् ।

२.उद्दीपनविभावः :- येन स्थायिरसस्योत्पादनं भवति तत् उद्दीपनम् ।

यथा :- उद्यानम् , वसन्तऋतुः , शकुन्तलादुष्यन्तयोः मध्ये रसस्योत्पदनं करोति ।

२. अनुभावः :-

रत्यदिभावाः अनेनैव व्यक्ताः भवन्ति । यथा रामादिनायकेषु उद्भवमाणानां रत्यदिस्थायिभावानां व्यक्तीकरणम् । यथा :- भ्रूविक्षेपः , कटाक्षादि,एते एव अनुभवाः ।

३. सात्विकभावाः :-

आन्तरिकभावानां बाह्याविष्कारः । रामादिनां दुःखादिनां अनुकार्यं भावकेषु चित्ते वा भावितं भवति । एते सात्विकभावाःअष्टप्रकारकाः सन्ति ।

१. स्तंभः २. स्वेदः ३.रोमाञ्चः ४. स्वरभङ्गः

५. वेपथुः ६. वैवर्ण्यम् ७. अश्रुः ८.प्रलयः

४. व्यभिचारीभावः :-

रसस्योत्पतौ यः स्थायिभावस्य पुष्टतां कृत्वा अदृश्यमानं भवति अर्थात् क्षणिकः भावः इत्युक्ते व्यभिचारिभावः । यथा समुद्रतरङ्गाः उद्भवन्ति विलिनाः च भवन्ति । एतेषां व्यभिचारिभावानां संख्या त्रयोत्रिंशतिः सन्ति ।

१. निर्वेदः २. ग्लानिः ३.शङ्का ४. श्रमः ५. धृतिः ६.जडता ७. हर्षः ८.दैन्यम् ९.औग्न्यम् १०. चिंता ११. त्रासः १२.ईर्ष्या

१३. अमर्ष १४. गर्वः १५.स्मृतिः १६.मरणम् १७.मदः १८.सुप्तः १९.निद्रा २०.विबोधः २१.व्रीडा २२. अपस्मारः २३. मोहः २४.मतिः

२५.अलसता २६.वेगः २७.तर्कः २८.व्याधिः २९.उन्मादः ३०.विषादः ''३१.उत्सुकता ३२.चञ्चलम् ३३.अवहित्थम्

५. स्थायिभावः :-

चितस्य नित्य-नैमित्तिकभावाः ।

''रत्युसाहजुगुप्साः क्रोधोहासः स्मयो भय शोकः ।

शमयपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येष नैतस्य ॥''

अर्थात् रतिः, उत्साहः, जुगुप्सा, क्रोधः, हासः, विस्मयः,भयः, शोकः,च एते अष्टस्थायीभावाः सन्ति । केचन शमम् अपि स्थायिभावम् आमनन्ति । किन्तु एतस्य पुष्टिः नाट्ये न भवति ।

❖रसप्रकाराः :-

नवस्थायीभावाः नवरसेषु परिणमन्ति । एतैः भिन्नाः अन्याः अपि रसाः दृग्गोचराः भवन्ति ।

१. श्रृङ्गाररसः :-

परस्परानुरक्तनायकनायिकयोः देशकालकलावेषभोगादिसेवनैः मधुराङ्गिकचेष्टाभिः परिपोषं प्राप्नोति । अनेन श्रृङ्गारोद्भवति । तस्य त्रयः प्रकाराः सन्ति ।

''अयोगो विप्रयोगश्च सम्भोगश्चेति सः त्रिधा । ''

अर्थात् त्रिपकारो श्रृगारः वर्तते ।

१. अयोगः

२. विप्रयोगः

३. सम्भोगः च ।

१. अयोगः :-नायकनायिकयोः चित्तयोः अनुरागः परस्परप्रिती:, परस्पराकृष्टत्वम् किन्तु दैववशात् मातृपित्र्यादि कारणात् पारतन्त्र्यम् एव अयोगः ।

२. विप्रयोगः:- कार्यवशात् नायकनायिकयोः भिन्नदेशावासः एव विप्रयोगश्रृङ्गारः कथ्यते ।

३. सम्भोगः :- यत्र नायकनायिकयोः परस्परानुकुले भूत्वा विलासदर्शनस्पर्शनादिभिः आनंदयुक्तं जीवनं यापयन्तः एषः एव सम्भोगश्रृङ्गारः ।

२. वीररसः :-

प्रतापविनयकार्यकौशलपुराक्रममोहनयविषादविस्मयशौर्यादिभिः विभावितं भूत्वा दयायुद्धदानादिभिः अनुभावितो भूत्वा मतिगर्वधृतिहर्षादिभिः सञ्चरित्य उत्साहनामके स्थायिभावे वीररस्य परिपुष्टता भवति ।

३. बीभत्सरसः :-

हृदये उद्वेगजनकः क्रीडा-दुर्गंध-वचनादिभिः रुधिरास्थिमांसमज्जादिभिः जुगुप्साजनकविभावैः क्षोभोत्पाद्यते । स एव बीभत्सरसः । वैराग्यवशात् स्त्रीणां नितंबस्तनं प्रति घृणा भवति अत्र शुद्धबीभत्सः ।

४. रौद्ररसः :-

रौद्ररस्योत्पतिः शत्रुद्वारा कृते अपकारे हृदि क्रोधः समुत्पद्यते तदा रौद्ररसः समुत्पद्यते ।

५. हास्यरसः :-

अस्य रसस्य स्थायिभावः "हासः" । स्वस्यान्येषां वा विकृताकारवाणीवेशादिभिः दृष्ट्वा हासः उत्पद्यते । हासस्थायिभावस्य परिपोषः एव हास्यरसः । हास्यरसः प्रकृत्यानुसारं त्रिधा विभज्यते । उत्तममध्यमाधमाः । एतेषाम् आत्मस्थपरस्थत्वेन द्विगुण्यते चेत् षड्प्रकाराः भवन्ति ।

६. *अद्भूतरसः :-*

अद्भभूतः रसः विस्मयनामकेन स्थायिभावोत्तपद्यते । यस्मिन् निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्च्छाप्रकारकाः व्यभिचारिभावाः सन्ति । लौकिककल्पनातीताः आश्चर्योत्पाकघटनाः रसेऽस्मिन् वर्णिताः भवन्ति ।

७. *भयानकरसः :-*

भयनामकेन स्थायिभावेन रसोऽयं उत्पद्यते । कस्यापि प्राणिनः विकृतेन स्परेण भयनामकः स्थायिभावः परिपुष्यति । तदा भयानकरसे सः स्थायिभावः परिणमति ।

८. *करुणरसः :-*

करुणस्य स्थायिभावः शोकः । इष्टनाशेन अतीष्टप्राप्त्या च अयं रसः उत्पद्यते । निःश्वासोच्छ्वासरुदनस्तंभः एतस्यानुभवाः । तस्य च व्यभिचारीभावाः निद्रा, अपस्मारः, दैन्यम्, व्याधिः, मरणम्, आलस्यम्, सम्भ्रमम्,विषादः, जडता, उन्मादः, चिंता च सन्ति ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अर्थद्योतनिकाटीकाया अध्ययनम्

हर्षदकुमार टी. भुरीया
M.A. M.Ed. M.Phil

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अर्थद्योतनिकाटीकाकर्तार: राघवभट्टाचार्या: सन्ति । अर्थद्योतनिकाटीकायां राघवाचार्येण रुय्यकादीनां बहूनां विदुषां मतानि उररीकृतानि सन्ति । एतस्या: टीकाया: पठनेन लक्ष्णग्रन्थानां सरलतया ज्ञानं भवति । स्वगता सद्दशानां छन्दसां ज्ञानमित: प्राप्तुं शक्यते । बहूनां कोशग्रन्थानामध्ययनं राघवभट्ट: अरोदिति तस्य अभ्यासेन ज्ञायते।

मुखाद्या: पञ्चसन्धय: राघवाचार्या: अकुर्वन् । संक्षेपेण टीकाया: विषये लिखामि चेत् राघवभट्टस्य अर्थद्योतनिकाटीकानावं समारुह्य य: कोऽपि अभिज्ञानशाकुन्तलं तर्तुमिच्छति स: पारं यातुं शक्नोति ।

राघवाचार्येण अभिज्ञानस्योपरि या: व्याख्या: कृता: ता: लेखस्यास्य माध्यमेन पश्याम:।

अर्थद्योतनिकाटीकायां समाससमीक्षा

अर्थद्योनिकाटीकायां श्रीमन्तो राघवभट्टाचार्या: समासान् अकुर्वन् । तेषां समीक्षां कुर्म:।

सुभगसलिलेति – स्वतिशयेन भगो यत्नो येष्वेतादृशा: सलिलावगाहा यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहि: । [१]

ईषदीति – सुकुमारा: केसराणां शिखा अग्रभागा येषु तानि – बहुव्रीहि: । [२]

स्कन्धलग्नैकदन्त:–स्कन्धे एको दन्तो यस्य स: बहुव्रीहि: । [३]

आज्ञावचनोत्कण्ठ:–आज्ञाया वचनायोन्नतकण्ठ उन्नमिता ग्रीवा यस्य स: बहुव्रीहि: ।[४]

स्थिरप्रतिबन्ध:–स्थिर: प्रतिबन्धो मृगयाप्रतिबन्धो यस्य स: बहुव्रीहि: ।[५]

अपरिक्षतकोमल: – न विद्यते परित: क्षतं यस्य स चासौन कोमलश्च कर्मधारय: ।[६]

---

[1] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठ: – ११

[2] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठ: – १२

[3] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठ: – ५१

[4] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठ: – ६४

[5] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठ: – ६५

परिबाधा – परितो बाधा पीडा यस्याः सा बहुव्रीहिः ।[७]

शान्तानुकूलपवनश्च :- शान्तो अनुकूलश्चासौ पवनश्च यत्र स पन्थाश्च शिवो माङ्गल्यरूपः सुखप्रदश्च कर्मधारयः ।[8]

नरपतिः - नराणां पतिः – षष्ठीतत्पुरुषः ।[9]

अर्थद्योतनिकाटीकायां कोशसमीक्षा

अस्यां टीकायां राघवभट्टाचार्याः अमरकोशादीनाम् उट्टङ्कनमकरोत् । तद्यथा –

सुभगसलिलेति – पुष्पे क्लीबे पाटला – इत्यमरः । सुगन्धे च मनोज्ञे स सुरभिर्वाच्यमन्वतः – विश्वः । [१०]

तवास्मि – रंहस्तरसी तु रयं स्यदः । जवः – इत्यमरः । [११]

गाहन्तां महिषा – आवाहस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये इत्यमरः ।[१२]

राजा – निसर्गादेव स्वभावादेव । निसर्गः शीलसर्गयोः इति विश्वः ।[१३]

अस्मान् साधु विचिन्त्य .... इति श्लोके प्रतिपत्तिः - प्रतिपत्तिः पदे प्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च इति विश्वः ।[14]

स्वसुखनिरभिलाषः श्लोके - तापः - तापोऽभितापे दवथौ खेदे च इत्यजयः ।[15]

अर्थद्योतनिकाटीकायाम् अलङ्कारसमीक्षा

सुभगसलिलेति – अत्र परिकरालङ्कारः, विशेषणसाभिप्रायत्वे परिकरः तल्लक्षणात् । [१६]

---

[6] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ११३

[7] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ११०

[8] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः 140

[9] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः165

[10] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ११

[11] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – १४

[12] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ६६

[13] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ७५

[14] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः146

[15] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः 163

ग्रीवाभङ्गा – काव्यलिङ्गद्वयरसनाकाव्यलिङ्गहेतुगम्योत्प्रेक्षाणां संसृष्टिः । स्वभावोक्त्या सह तेषामङ्गाङ्गिभावलक्षणः सङ्करः । स्वभावोक्तेरस्य च स एव । [१७]

न नयितुमधिज्यमस्मि – अत्र चतो विक्लवत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्यस्य धनुरानमनादेरुक्तत्वात् पर्यायेणोक्तम्, नाप्रस्तुतप्रशंसा । यतोऽत्र कारणवत्कार्यमपि प्रकृतमेव । तद्वर्णनमात्रत्वेन अप्रस्तुतस्यैव कार्यस्य वर्णनमिति महान्भेदः । वृत्यनुप्रासेन सह श्रुत्यनुप्रासस्य संसृष्टिः । [१८]

मेदश्छेदकृशो – ईदृग्विनोदः कुतः ? मृगयाया व्यसनत्वाभावे पूर्ववाक्यं हेतुत्वेनोपात्तमिति काव्यलिङ्गम् ।[१९]

संदष्टकुसुम .... सुरभीणि । – इत्यत्र– दष्टं लग्नम् । केवलं लग्नं न अपितु सम्यग्दष्टम् । केवलं कुसुमं न अपि तु कुसुमशयनीयं येषु तानि । गात्राणामुत्थाने कर्तव्ये कुसुमशय्याप्यङ्गलग्नोत्तिष्ठतीति भावः । आशु शीघ्रं क्लान्तो बिसभङ्गस्तद्वत्तेन वा सुरभीणि चारुणि । शीघ्रत्वं च भङ्गापेक्षया तेन तात्कालिकक्लान्तत्वमुक्तम् – काव्यलिङ्गपरिकरानुप्रासाः ।[२०]

अन्तर्हिते शशिनि ..... श्लोकेऽस्मिन् पूर्वार्धे नायकेऽन्तर्हिते नायिका दृष्टिं न नन्दयतीति नायिकानायकयोर्व्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उत्तरार्धेन सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । इष्टेति जनिजनेति मतिमात्रेति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः काव्यलिङ्गं च ।[21]
भवन्ति नम्रास्तरवः इत्यत्र तरुघनयोरचेतनयोर्नम्रत्वदूरविलम्बित्वाभ्यां च वस्तुतो भिन्नाभ्यामभेदेन अध्यवसिताभ्याम् अतिशयोक्तिः ।[22]

अर्थद्योतनिकाटीकायां रससमीक्षा

ग्रीवाभङ्गा – रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् । अत्र भयानको रसो व्यङ्ग्यः । तस्य मृगगतं भयं स्थायिभावः । दुष्यन्ताधिष्ठितस्यन्दनालोकनमालम्बनविभावः । तदनुपतनशरपतनौत्सुक्यादीन्युद्दीपनविभावः ।

---

[16] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ११

[17] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – १७

[18] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ६२

[19] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ६५

[20] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – १०५

[21] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः126

[22] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः 167

ग्रीवाभङ्गार्धभक्षिततृणस्खलनशुष्कौष्ठकण्ठत्वमुखवैवर्ण्यशरीरसंकोचाश्चञ्चलादयोऽनुभावाः । त्रासश्रमवेगादयो व्यभिचारिणः । कम्पादयः सात्विकाः । अनेनात्र भयानको रसः व्यज्यते ।[२३]

अध्याक्रान्ता एवं नैतच्चित्र मित्यत्र आभ्यां युद्धवीरो ध्वन्यते । तल्लक्षणं तु–

अविस्मयादसंमोहादविषादाच्च यः सताम् ।

धर्माद्यर्थविशेषेषु कार्यतत्त्वविनिश्चयः ।

तपश्च विनयः कीर्तिः पराक्रमणशक्तिता ।

इत्यादयः विभावाः स्युः ।

युद्धवीरे हर्षगर्वामर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

असहायेऽपि युद्धेच्छा समरादनिवर्तनम् ॥

भीताभयप्रदानाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।

उत्साहः स्थायिभावश्च धीरा वीरं बभाषिरे ॥

अत्र विभावानुभावावुपनिबद्धौ । व्यभिचार्यादयः स्वयमूहनीयाः । अनेन अत्र वीरो रसः ।[२४]

अर्थद्योतनिकाटीकायां ध्वनिसमीक्षा

सुभगसलिलेति – वन–शब्देन मान्द्यं ध्वनितम् । असुना रतश्रमहरत्वं ध्वन्यते । सर्वैः विशेषणैः प्रकृतस्वीयपरिश्रमखेदविनोदो ध्वन्यते ।[२५]

अनाघ्रातं पुष्पं – 'अनाघ्रात'मित्यादिकैर्विशेषणैः कन्यात्वेन स्वयोग्यतां सूचयन् पुष्पादिभिरुपमानैः क्रमेण परिभोगयोग्यता कान्तिमत्ता मुग्धता हृद्यतोत्तमजनाभिलषणीयता च ध्वनिता । अथ पञ्चभिरुपमानपदैर्घ्राणस्य चक्षूरसनेन्द्रियतर्पकत्वमपि ध्वनितम् । पुण्यफलस्य श्रवणरूपत्वात्तेन प्रत्यक्षालंकारो ध्वन्यते ।[२६]

---

[23] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – १७

[24] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ७८–७९

[25] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ११

[26] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ७३

अभ्युन्नतेति – पाण्डुसिकते – पाण्डुः सिकता यत्र तस्मिन् । एतेन तत् प्रतिबिम्बयोग्यत्वं ध्वनितम् ।[२७]

पातुं न प्रथममिति :- व्यवस्यति - अत्र वर्तमानप्रत्ययेनाधुनाप्येतदवस्थाया अपि तन्निर्वाह इति ध्वन्यते ।[28]

अर्थद्योतनिकाटीकायां व्याकरणसमीक्षा

ईषच्छब्दे 'इषदादिष्वित्' इत्यनेन षकारस्थाकारस्येकारः । 'शेषोः सः' इति सत्वम् । 'अन्त्यस्य हलः' इति तकारलोपः । तेन ईसि इति सिद्धम् । [२९]

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो – आरण्यकास्तपस्विनो नोऽस्माकमक्षय्यमविनाशि तपःषड्भागं ददति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (पा.६/१/८१) इति निपातनात्साधु ।[३०]

तुज्झ ण आणे इत्यत्र – रत्तिम्मि – तदा रात्रिमपि इत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा.२/३/५) इति द्वितीया ।[३१]

दौष्यन्तिः :- 'अत इज्' (पा.४/१/९५)।

अनेन व्याकरणेन ज्ञायते यत् राघवभट्टाचायाणां गतिः सौरसेनीव्याकरणे, प्राकृतव्याकरणे चासीत् ।

अर्थद्योतनिकाटीकायां लक्षणाव्यञ्जनयोः समीक्षा

परिग्रहबहुत्वेऽपि :- इत्यत्र मे मम कुलस्य प्रतिष्ठे प्रतिष्ठाहेतू । द्वे इति सारोपालक्षणा शुद्धा, कार्यकारणभावसंबन्धात् । अन्यवैलक्षण्येन प्रतिष्ठकारित्वं व्यङ्ग्यम् ।[32]

अभिजनवतो भर्तुः - श्लोके अभिजनवतः इति विशेषणेन सकलबन्धुजनकृत्यचिन्तया गृहिणीगतोऽतिशयो व्यज्यते ।[33]

अर्थद्योतनिकाटीकायां दोषसमीक्षा

---

27 अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ९०

28 अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः139

29 अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – १२

30 अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – ७७

31 अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः – १०३

32 अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः 107

33 अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः 149

उत्सृज्य कुसुमशयनं – श्लोकेऽस्मिन् पेलवैः इतयत्र पर्यायं पठित्वा व्रीडाश्लीलदोषः परिहर्तव्यः ।[34]

अनेन प्रकारेण अभिज्ञानशाकुन्तलस्योपरि या टीका राघवाचार्या अकुर्वन् सा अपि मल्लिनाथस्य टीकेव महत्त्वपूर्णा वर्तते।

[34] अभिज्ञानशाकुन्तले अर्थद्योतनिकाटीकायां पृष्ठः 110

AN OVERVIEW OF GUJARAT BUDGET 2021-22

Dr. Dineshkumar R. Chavda **Mr. Vinod Khimjeebhai Parghi**
dineshchavda@bknmu.edu.in parghivinod5@gmail.com
Research Guide &Assistant Professor Research Scholar
Department of Commerce & ManagementDepartment of Commerce and Management
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, JunagadhBhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

INTRODUCTION

Hon'ble Deputy Chief Minister Shri Nitinbhai Patel presented annual budget of Gujarat state for the financial year 2021-2022 in the Gujarat assembly. It is 9th budget he presented as the finance minister of the state. With an increase of Rs.9,742 crore over the last budget proposal, this budget proposal totals to Rs.2,27,029 crore it is Rs.5,8788 crore surplus budget which is an indication that the state economy is on the recovery path after the impact of the COVID-19 pandemic.

GUJARAT BUDGET MOBILE APPLICATION

In February 2021, Shri Nitinbhai Patel launched **Gujarat Budget** mobile application through all information regarding budget, access to budgetdocuments will be provided to the lawmaker and general public.

LONG TERM HISTORICAL ANNOUNCEMENTS OF THIS BUDGET ARE AS FOLLOWS:

❖Policy Highlights:

Government announced **Van Bandhu Kalyan Yojana-2** with a substantial amount of Rs. 1 lakh crore for the next five years. Through this scheme, entire tribal population of 90 Lakh in 5884 villages in 53 taluka of 14 districts will be assured of individual and Community benefits with protection of their rights and cultural identity.

Sagar Khedu Sarvangee Vikas Yojana – 2 is announced for overall development of 70 Lakh people living in 2702 villages of 39 talukas in 15 coastal districts with an outlay Of Rs.50 thousand crores for the next five years.

New recruitment of 2 lakh eligible youth will be made in Government, Board-Corporations and the Local Self Government offices, in next 5 years.

In the next 5 years 20 lakh employment opportunities will be created in different sectors Like manufacturing, pharmaceutical, energy, engineering, infrastructure, information and technology, tourism, hospitality, food processing, banking, and in various fields of the service sector.

❖Achievements And Budget Highlights:

The Minister projected a revenue surplus of Rs.588 crore for the year 2021-22. The existing taxes were kept unchanged, while no new tax was introduced considering the impact of Covid-19 lockdown on the economic activities.

GST collections in January 2021 touched Rs.3,413 crore, the highest ever and the record was broken in February to touch Rs.3,514 crore.

On the public debt front, State will raise estimated Rs.50,501 crore for the fiscal 2021-22. The gross public debt of the State as on March 31, 2020, was estimated to be Rs.2,67,651 crore. Revised estimates showed that during the current fiscal 2020-21, Gujarat had raised Rs.61,008 crore in public debt highest for the State in any year so far. Put together all, projects Gujarat's public debt to be at Rs.3.78 lakh crore at the end of fiscal 2021-22.

- **Expenditure in 2020-21**

The finance minister estimated capital receipts at □50,751 crore and capital expenditure including loans and advances at □56,571 crore.

The budget has estimated revenue receipts of □1,67,969 crore, with a revenue expenditure of □1,66,760 crore for the year 2021-22.

RECEIPTS IN 2021-22:

The budget has estimated revenue recipts of Rs. 1,67,969 crore with a revenue expenditure of Rs. 1,66,760 crore for the year 2021-22.

The finance minister estimated capital receipts at Rs. 50,751 crore and capital expenditure including loans and advances at Rs. 56,571 crore.

Income of the state from GST in January 2021 was Rs. 3413 crore the highest for any month till then in February it grew further to Rs. 3514 crore.

FISCAL DISCIPLE AND PUBLIC DEBT POSITION:

Table no. 1 Fiscal Disciple and Public Debt Position

Particulars	Target	Achievement 2019-20	2020-21 BE	2020-21 RE	2021-22BE
Revenue Deficit (-) /Surplus (+)	0	+1945	+789	-21952	+1209
Fiscal Deficit as a % of GSDP	3%	1.49%	1.78%	3.10%	1.63%
Public Debt as a % of GSD	27.1%	16.19%	15.72%	18.14%	17.40%

- **Interpretation:**

Total outstanding public debt is at 16.19 of its GSDP in FY 2019-20and estimated to be 18.14% in Revised Estimates of FY 2020-21 against the set limit of 27.1%.

Fiscal Deficit is at 1.49% of GSDP in FY 2019-20 while it is estimated at 3.10% in Revised Estimates of FY 2020-21 against the targeted limit of 3% (For FY 2020-21, the limit is 5%).

This is primarily due to covid-19 pandemic impact on the economy resulting in higher Government spending and significantly low (Tax and Non-tax) receipts.

State has achieved a revenue surplus of Rs. 1945 crore in FY 2019-20 and Rs.21952 crore of revenue deficit is estimated in revised estimates of FY 2 2020-21 against the targeted limit of eliminate Revenue Deficit “to Zero”. The main reason for revenue deficit is the COVID-19 pandemic and related restriction.

The average cost of debt for the State was 10.79 % in 2004-05. This has reduced to 8.45% in year 2019-20 and is expected to be 8.27% in the year 2020-21 (RE).

GROSS STATE DOMSTIC PRODUCT

Table no. 2 Gross State Domestic Product					
Sr. NO.	**YEAR**	**Current Price**	**%Age Growth Over Previous Year**	**Constant (2011-12) Prices**	**%Age Growth Over Previous Year**
1	2011-12	615606	-	615606	-
2	2013-14	807623	11.5	734284	7.6
3	2014-15	921773	14.1	811428	10.5
4	2015-16	1029010	11.6	894465	10.2
5	2016-17	1167156	13.4	981342	9.7
6	2017-18	1329095	13.9	1086570	10.7
7	2018-19(P)	1502899	13.1	1186379	9.2
8	2019-20(Q)	1649505	9.8	1274229	7.4
(P) = provisional, (Q) = quick estimates					

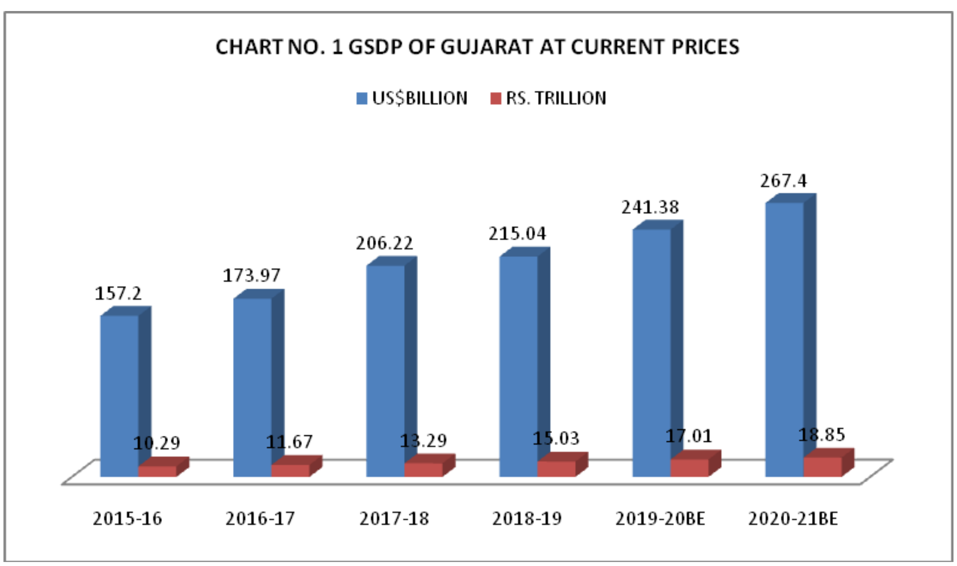

➢**Interpretation:**

As per the Quick Estimates, the Gross State Domestic Product (GSDP) at Market constant (2011-12) prices in 2019-20 has been estimated at Rs. 1274229 crore as against Rs. 1186379 crore in 2018-19, registering a growth of 7.4 percent during the year. The Gross State Domestic Product at Market current prices in 2019-20 has been estimated at Rs. 1649505 crore as against Rs. 1502899 crore in 2018-19, registering a growth of 9.8 percent during the year.

One of the most industrially developed states. Contribution about a quarter of indias goods export.Gross state domestic product of Gujarat grew at a rate of 12.87% cent during 2015-16 and 2020-21.

PER CAPITAL INCOME

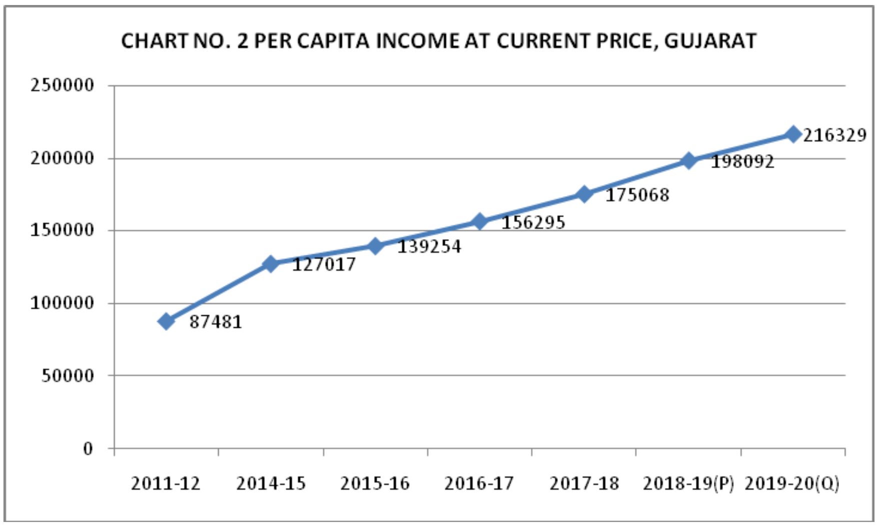

➢**Interpretation:**

The Per Capita Income (i.e. Per Capita NSDP) at Market constant (2011-12) prices has been estimated at Rs.1,65,359 in 2019-20 as against Rs. 155256 in 2018-19, registering a growth of 6.5 percent during the year. The Per Capita Income at market current prices has been estimated at Rs.2,16,329 in 2019-20 as against Rs.1,98,092 in 2018-19, showing an increase of 9.2 percent during the year.

ESTIMATES FOR THE FINANCIAL YEAR 2021-22

Table no. 3 Estimates for The Financial Year 2021-22

Particular	Accounts for the Financial year 2019-20	Estimates for the Financial year 2020-21	Revised Estimates for the Financial year 2020-21	Budget Estimates for the Financial year 2021-22
(1)Consolidated Fund				
Revenue Receipts	142843.76	162447.46	132294.43	167969.40
Revenue Expenditure	140898.91	161658.07	154246.05	166760.80
Surplus on Revenue Accounts	**(+) 1944.85**	**(+) 789.39**	**(-) 21951.62**	**(+) 1208.60**

Capital Receipts	43927.35	46766.01	61268.00	50751.00
Capital Expenditure including Loans and Advances	43664.09	52474.97	37650.68	56571.72
Deficit on Capital Accounts	(+) 263.26	**(-) 5708.96**	**(+) 23617.32**	(-) 5820.72
Total (1) Consolidated Fund (Net)	**(+) 2208.11**	**(-) 4919.57**	**(+) 1665.70**	**(-) 4612.12**
(2)Contigency Fund (Net)	(+) 0.25	---	---	---
(3)Public Accounts (Net)	(-) 2193.18	(+) 5525.00	(+) 5200.00	(+) 5200.00
Total Net transactions (1+2+3)	**(+) 15.18**	**(+) 605.43**	**(+) 6865.70**	**(+) 587.88**

➢**Interpretation:**

The actual receipts and expenditure for the financial year 2019-20, It was expected that there would be surplus of Rs.5388.52 crore. Due to net transactions during the year on the basis of revised estimates. The accounts for the financial year 2019-20 indicate surplus of Rs.15.18 crore. It was expected that there would be surplus of Rs.605.43 crore in the estimates for the financial year 2020-21 but now increased surplus of Rs.6865.70 crore. Estimates for the financial year 2021-22 indicates the surplus Rs.587.88 crore.

STATEMENT SHOWING DETAILS OF SUBSIDIES GIVEN BY VARIOUS DEPARTMENT FOR THE YEAR 2021-2022 (Rs. In lakhs)

Table no. 4 Subsidies Given by Various Department for The Year 2021-22

SR. NO.	DEPARTMENT	ACCOUNT 2019-20	BE 2020-21	RE 2020-21	BE 2021-22
1	Agriculture, Farmers Welfare & Co-Operation Department	187736.53	193962.06	226905.63	183510.82
2	Education Department	17051.42	4108.65	3742.50	4407.93
3	Energy and Petro-Chemicals Department	857493.78	916286.82	971187.83	916271.57
4	Food, Civil Supplies and Consumer Affairs Department	28594.26	51254.77	101460.02	60856.94
5	General Administration Department	17.83	-	-	-
6	Health and Family Welfare Department	2388.73	-	1184.07	-
7	Home Department	0.60	-	-	-
8	Industries and Mines Department	429589.30	304779.05	311870.20	306167.74
9	Information and Broadcasting Department	1496.01	1000.00	1000.00	1000.00
10	Labour & Employment Department	24.73	-	-	-
11	Narmada Water Resources, Water Supply and Kalpsar Department	4361.09	4600.00	4600.00	4200.00
12	Panchayats, Rural Housing and Rural Development Department	5511.99	-	-	-

13	Ports & Transport Department	32097.53	40434.61	40434.61	47500.00
14	Revenue Department	452.45	40.00	21.00	21.00
15	Roads and Buildings Department	10224.12	-	-	-
16	Social Justice and Empowerment Department - Part 1	87476.23	98336.00	113296.25	94554.12
17	Social Justice and Empowerment Department - Part 2	49439.79	54643.43	52363.33	50618.81
18	Social Justice and Empowerment Department - Part 3	2498.58	109.28	109.28	97.88
19	Social Justice and Empowerment Department - Part 4	82545.31	69612.14	68843.10	75446.56
20	Sports, Youth & Cultural Activities Department	4.50	-	-	-
21	Urban Developemnt & Urban Housing Department	39047.09	63936.72	79814.30	69326.00
22	Women and Child Development Department	3900.90	-	-	-
	TOTAL	**1841952.77**	**1803103.53**	**1976832.12**	**1813979.37**

➢**Interpretation:**

About table no. 4 show to the total subsidies of various sector is as above, in which total subsidies of actual financial year 2019-20 is Rs.1841952.77 Cr. Budgeted estimate in Financial year 2020-21 total subsidies of increasing is Rs.1803103.53 Cr. Revised Estimate in Financial year 2020-21 total subsidies of increasing is Rs.1976832.12 Cr. And budgeted estimate in financial year 2021-22 total subsidies of Rs.1813979.37 Cr. Government gives subsidies of increasing services to boost up the economy.

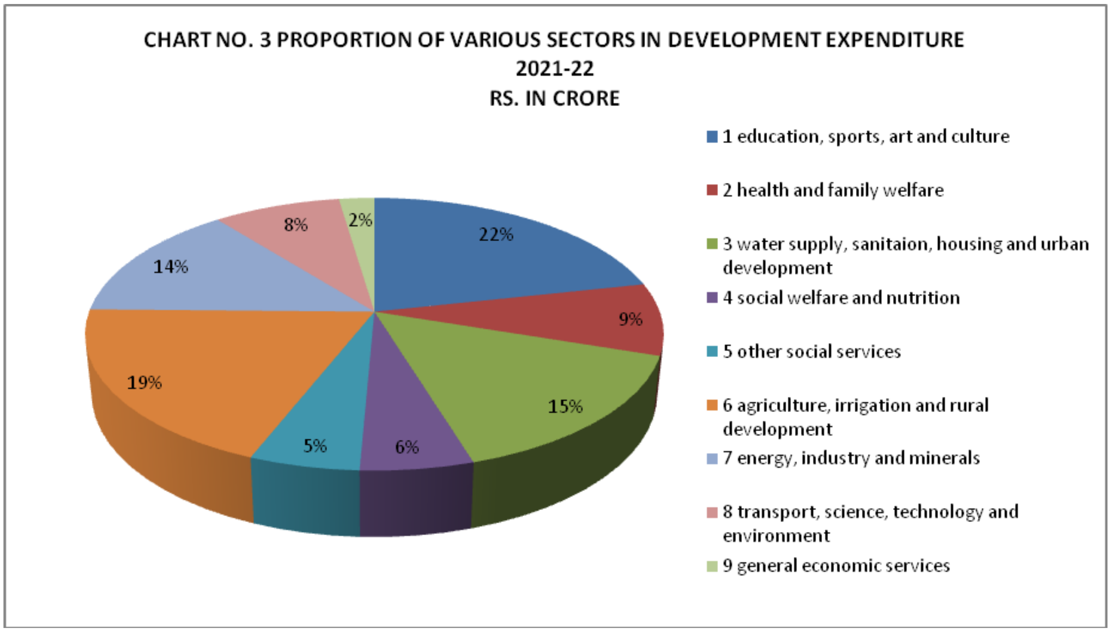

➢**Interpretation:**

Above chart no. 3 is showing to proportion of various sectors in development expenditure in 2021-22. Education, sports, and culture in development expenditure is highest of 22% under total expenditure. In second highest expenditure is 19% of total expenditure to development. Third highest development expenditure is 15% in water supply, sanitation, housing and urban development. And lowest sector is 9%, 8%, 6%, 5% is health and family welfare, transport irrigation and rural development, social welfare and nutrition and other social services for development expenditure. And the lowest percentage of department in general economic services of 2%. Government boost to all this department for the development of better services.

RECEIPT ESTIMATES OF THE STATE GOVERNMENT:

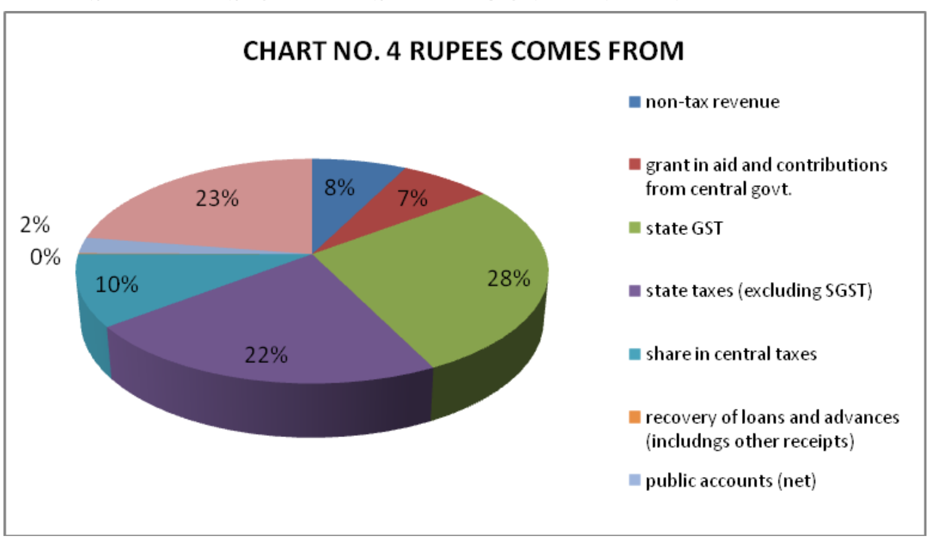

➢**Interpretation:**

This chart no. 4 is showing to where is Gujarat government rupees comes from. No tax revenue is RS. 16,801.51 crore with 7%. grant in aid contributions from central government is Rs.16,313.62 crore with 28%. State gst is Rs.62,278.40 crore with 22%. State taxes (excluding GST) is Rs.49,427.60 crore with 10%.Share in central taxes is Rs.23,148.27 crore with 2%. Recovery of loans and advances (including other receipts) is Rs. 250 crore. Public account for the net for government is Rs. 5200 crore. Public debt government is Rs. 50,501 crore with 23%.

EXPENDITURE ESTIMATE OF THE STATE GOVERNMENT:

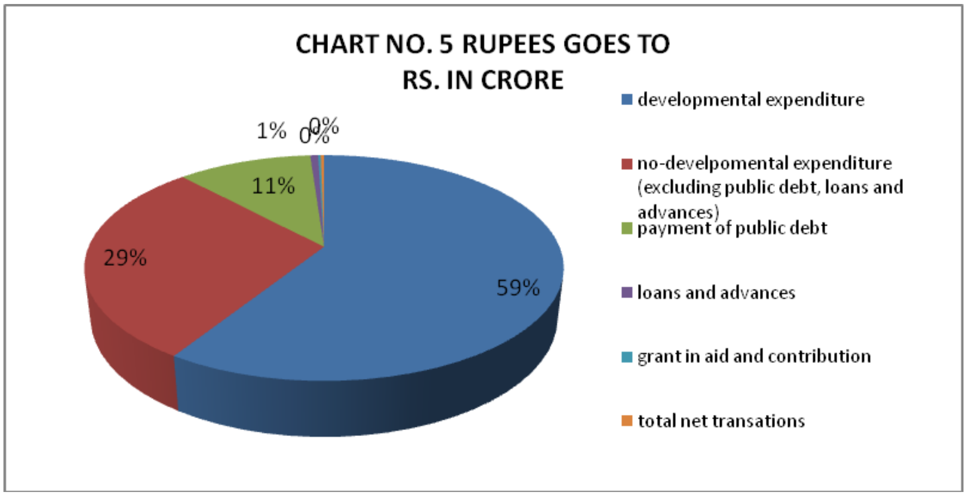

➢Interpretation:

This chart no. 5 showing is to where government allocation rupees in development. Government is development and expenditure gives to Rs.1,32,150.25 crore 59%. Non developmental expenditure is Rs.64,950.47 crore with 29%. Payments of public debt is Rs.24,330.02 crore with 11%. Loans and advances is Rs.1,426.03 crore with 1%. Grant in aid and contribution is Rs.475.75 crore with 0%.

FOREING DIRECT INVESTMENT IN GUJARAT:

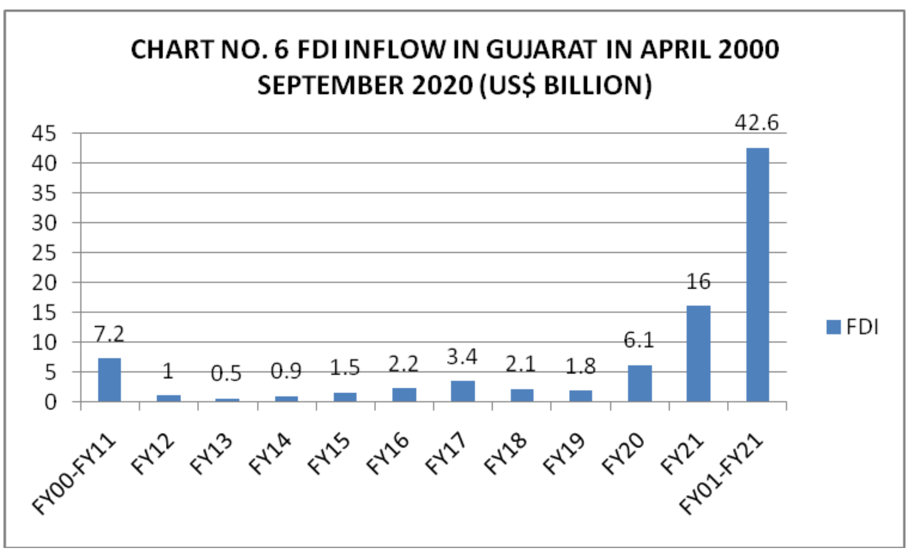

➢**Interpretation:**

Above chart no. 6 showing FDI inflow in Gujarat. According to the department of promotion of industry and internal trade (DPIIT), foreign direct investment inflow in Gujarat reached US$ 43.6 billion between April 2000 and September 2020. Gujarat accounted for 5.9% share in the overall FDI inflows in India.

SECTOR WISE ALLOCATION BUDGET IN 2021-22:

Table no. 5 Sector Wise Allocation

Sector	Total Rs. In crore
Agriculture and Farmers' Welfare and Cooperation	7.232
Water Resources department	5,494
Kalpasar Division Bhadbhut Barrage Scheme	1,501
Education Department	32,719
Health and Family Welfare department	11,323
Women and Child Development	3,511
Water Supply Division	3,974
Social Justice and Empowerment Department	4,353
Tribal Development Department	2,656
Panchayat, Rural Housing and Rural Development Department.	8,796
Urban Development and Urban Housing Department	13,493
Labour and Employment Department	1,502
Ports and Transport Department	1,478
Energy and Petrochemicals.	13,034
Climate Change Department	9,01
Industry and Mines Department	6,599
Forest and Environment Department.	1,814
Home Department	7,960
Food and Civil Supplies Department.	1,224
Revenue Department.	4,548
Science and Technology Department.	5,63
Sports, Youth and Cultural Activities Department.	5,07
Information and Broadcasting Department.	1,69
Legal Department	1,698
General Administration Department.	1,730

➢**Interpretation:**

Above table no. 5 is showing sector wise allocation of Gujarat budget 2021-22. Total budget is 2,27,029 crore in which highest allocation in education department is Rs. 32,719 crore this is to boost our education system and that wise central education department grow to implement new education policy in 2020. Lowest allocation in information and broadcasting department is Rs.168 crore fore the improve information and broadcasting security. To boost department of urban and development and rural development government allocating is Rs. 13,494 crore and to give health and family welfare department is Rs.11,323 crore and to

COVID-19. Agriculture and Farmers' Welfare and Cooperation allocating is Rs.7,232 crore for the best development and new initiative. In the department ofSocial Justice and Empowerment allocation is Rs.4,353 crore for improve social justice and empowerment.

In summary this budget by the government has boosted growth in the economy. All sector are give best services in their area and budget also improve their performance in the year. Gujarat government main focused in the area of industry development and to give best allocation in the sector. COVID-19 is the challenges in the years for 2021-22 and government to focus also health and family welfare to better service and give all facilities to people get healthy and stay fit. Fit Indian movement developed in the year and benefits for the people these initiatives are improve our health. This budget is important for boosting the economy and industrial development.

Reference:

- financedepartment.gujarat.gov.in/Budget.html
- prsindia.org/budgets/states/gujarat-budget-analysis-2020-21
- sandesh.com/gujarat-budget-2021-live-know-all-updates-of-gujarat-budget/
- www.divyabhaskar.co.in/madhya-gujarat/latest-news/gandhinagar/news/finance-minister-nitin-patel-present-budget-for-finacial-year-2020-21-in-gujarat-legislative-assembly-126848139.html
- www.thehindubusinessline.com/news/national/gujarat-budget-nitin-patel-presents-surplus-budget-with-no-new-taxes/article33982909.ece
- www.livemint.com/news/india/gujarat-budget-2021-rs-32-719-cr-for-education-rs-1-500-cr-for-ahmedabad-mumbai-bullet-train-11614763515589.html
- www.freepressjournal.in/india/gujarat-budget-2021-22-rs-32719-crore-for-education-rs-1500-crore-for-ahmedabad-mumbai-bullet-train
- indianexpress.com/article/explained/explained-how-covid-19-pandemic-has-impacted-gujarat-budget/

...Published by...
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.